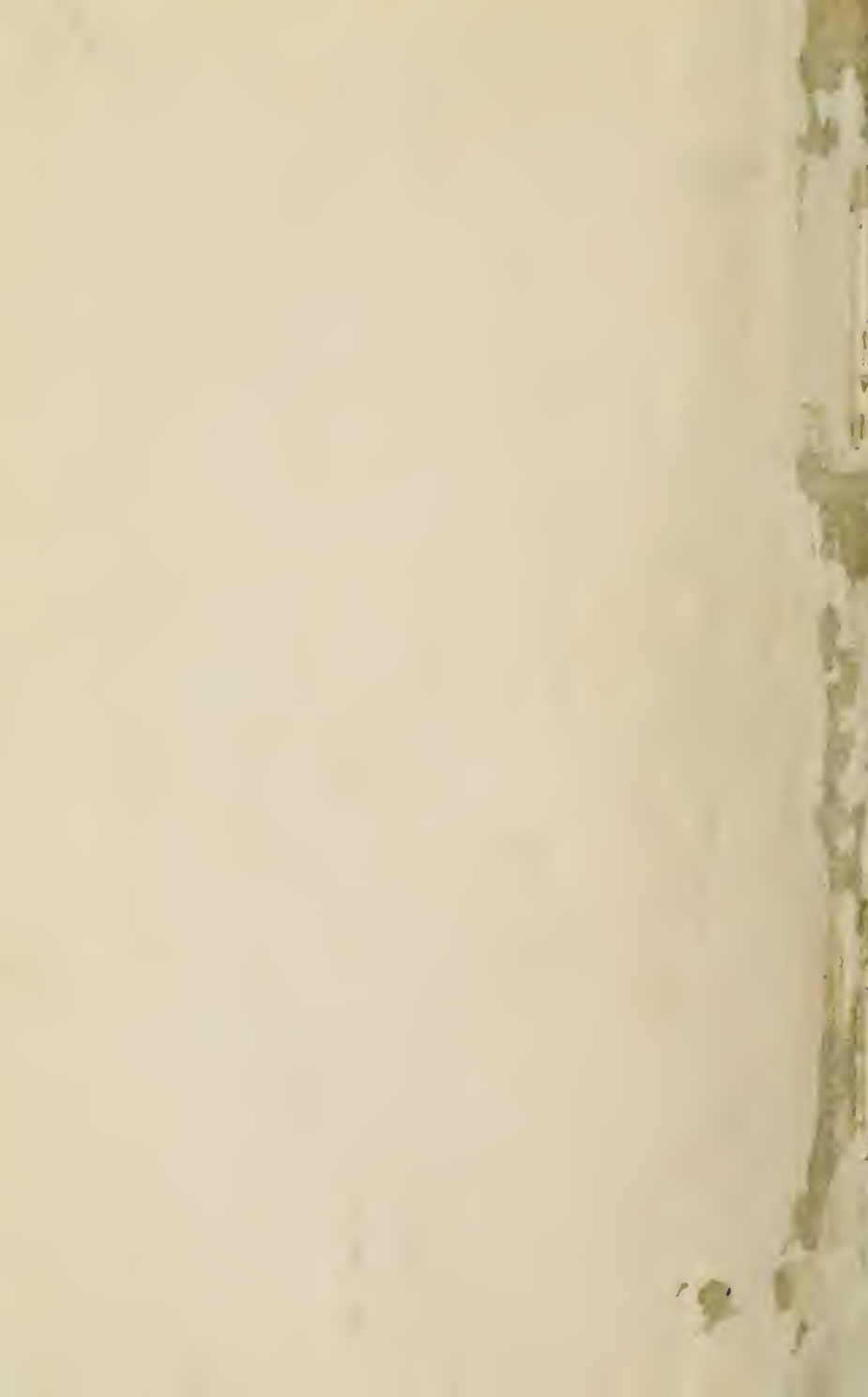

3 1761 08094083 6

काव्यादर्श
with
Sanskrit Commentary
and
~~English Notes.~~

DANDIN'S KĀVYĀDARŚA.

EDITED WITH A NEW

BY

RANGACHARYA B. RADZI,
SHASTRI, VIDYABHUSHANA,
Sanskrit Teacher, Poona.

PART SECOND, FIRST HALF

Bombay Sanskrit and Prakrit Series No. LXXV

1920

Supplied By

Bharatiya Chitra Kendra

320. Shahwar Peth:

Poona 30. (India)

PK
2916
D35
1920
V. 2.
pt. 1

अथ द्वितीयः परिच्छेदः

काव्यशोभाकरान् धर्मा-

प्रथमपरिच्छेदे वैदर्भगौडमार्गोपलक्षितं धर्मिभूतं काव्यशरीरं प्रदर्श्य
इदानीं तद्धर्मानलंकारान् दिदर्शयिषुः अलंकारसामान्यलक्षणमाह—
३ काव्यशोभाकरानिति । काव्यस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलिः इत्युक्त-
स्वरूपस्य शोभा मनोहरता तस्याः कर्तारः तत्संपादकाः तान् । धर्मान्
अनुप्रासोपमादीन् । अलंकारान् प्रचक्षते अलंकारनाम्ना व्यवहरन्ति
५ प्राञ्चः साहित्यकोविदा इति शेषः । यथा लावण्यमनोहरस्य शरीरस्य
हारादयो अलंकाराः शोभातिशयं जनयन्ति तथा श्लेषप्रमादादिगुणोप-
स्कृतस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्नपदावलिरूपस्य रमणीयार्थप्रतिपादकस्य काव्य-
१५ स्य अनुप्रासोपमादयोलंकाराः शोभां परिवर्धयन्ति । अनेन एते अलं-
काराः शब्दार्थगताः इति आचार्यदण्डिनो मतमवगन्तव्यम् । भरतेनापि
(xvi. 41)—काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः । इत्यनेन ते
१२ काव्यधर्मत्वेनैव स्वीकृताः सन्ति । भामहोपि—इति वाचामलंकाराः
पञ्चैवान्यैरुदाहृताः । इत्युपक्रमे (iii. 4)—गिरामलंकारविधिः मवि-
स्तरः स्वयं विनिश्चित्य धिया मयोदितः । इति तृतीयपरिच्छेदोपसंहारे
१५ कथयन् (iii. 57) शब्दार्थगतत्वमेव तेषां दर्शयति । वामनादयोपि
इमामेव पद्धतिमनुसरन्ति । तदुक्तं वामनेन (iii. 1. 1-2)—काव्यशो-
भायाः कर्तारो धर्मा गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः इति । अत्र
१८ च प्रमाणत्वेन प्राचीनश्लोकावपि अवतारयन्ति—

युवतेरिव रूममङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥

यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुर्विव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि संश्रयन्ते ॥

इति । अत्र पूर्वश्लोकेन अलंकाराणां सगुणकाव्यस्य शोभाकरत्वं दर्शितम्
२० द्वितीयेन तु गुणाभावे अलंकाराणां वैयर्थ्यं प्रोक्तम् । तत्र काव्यशोभासंपा-
दने गुणा नित्याः अलंकारास्त्वनित्याः इति अग्रिमेण (iii. 1. 3) पूर्वं नित्याः

नलंकारान् प्रचक्षते ।

इति सूत्रेण अभिहितम् । अयमेव च गुणालंकारयोः प्रभेदः यदुणा नित्याः
 २७ तैर्विनाकाव्यशोभानुपपत्तेः । आचार्यदण्डिना हि गुणा वैदर्भमार्गस्य प्राणत्वेन
 कथिताः । वामनेन ते नित्या इत्यनेन स एवार्थः पर्यायेण अभिहितः ।
 रीतिरात्मा काव्यस्य इति काव्ये रीते प्राधान्यस्वीकारेपि तस्या गुणसमु-
 ३० दायाभिन्नस्वरूपत्वात् गुणाधीनत्वं स्पष्टमेव । एवं च प्राणा दशगुणाः
 स्मृताः इति आचार्यदण्डिनः सिद्धान्तस्य रीतिरात्मा काव्यस्य इति सूत्र-
 यता वामनेन भङ्गचन्तरेण स्वीकारो दर्शितः । एवं भरतभामहवामनप्र-
 ३३ भृतीनां गुणालंकारविषये ऐकमत्यमेव दृश्यते । प्रकाशकारादयस्त्वर्वा-
 चीनाः माधुर्यौजःप्रसादाख्यान् गुणान् रसस्याङ्गभूतान् अलंकारांश्च
 ३५ शब्दार्थयोरङ्गभूतान् कल्पयन्ति । तदुक्तं प्रकाशे (viii.66-67)—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारास्तेनुप्रासोपमादयः ॥

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश । इति ।

प्रतिपादितं च माधुर्यौजःप्रसादाख्या रसस्य गुणाः । हारादिवत् वाच्य-
 ४२ वाचकलक्षणाङ्गगताः स्वाश्रयशोभाजननद्वारा अङ्गिनो रसस्य शोभा-
 जनका अलंकारा इति । आश्रयभेदाच्च गुणालंकारयोर्भेदः इति ।
 ओजस्वी प्रबन्धः मधुरा वर्णाः इत्यादिव्यवहारस्तु आकारोस्य शूरः
 ४५ इतिवत् औपचारिकः ॥ तत्र तावद्विचार्यते । मधुरो रसः इति सामा-
 नाधिकरण्यात् अनुभवसिद्धानां रसस्वरूपविशेषकाणां माधुर्यादीनां गुणत्व-
 स्वीकारे यदिदं साहित्यग्रन्थकाराणां काव्ये तादृशगुणानिवेशावश्यकत्व-
 ४८ कथनं तत् विफलं स्यात् । रसवत् काव्यमित्येतावतैव लक्षणेन रसनिवेशे
 रसस्वरूपविशेषाणां माधुर्यादीनां निवेशस्यापि नियतत्वात् । यतः तन्मते
 माधुर्यौजःप्रसादाख्या गुणा रसव्यभिचारिणः न कुत्रचिदुपलभ्यन्ते ।
 ५१ अथ गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थप्रयोगाय लक्षणे गुणग्रहणमिति चेत् तादृश-
 व्यञ्जकतायाः एव गुणत्वमुचितम् । सौन्दर्योदेः आत्मोत्कर्षत्ववत् तस्या
 एव रसोत्कर्षत्वात् । उत्कर्षकस्यैव गुणत्वात् । सा च व्यञ्जकता श्लेषा-

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते

५४दिधर्मस्वरूपा एव । अतः सिद्धं श्लेषादीनां गुणत्वं शब्दार्थगतत्वं च ।
तथैव स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रसशोभाजननत्वमलंकाराणामित्यपि न
विचारक्षमं तेषां वचः । यतो नीरसे सकलालंकारिकैः काव्यतया स्वीकृ-
५७ते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदे चित्रे च उपमादीनामनलंकारतापत्तेः ।
स्वीकृतं हि तत्र तैरुपमादीनामलंकारत्वम् । तथाहि (का.प्र. iv.40)—

वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् ।

वस्त्वलंकारमथवा तेनासौ [व्यञ्जकः] द्वादशात्मकः ॥ इति ।

६१तथा—शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वंवरं स्मृतम् । इत्यस्य व्याख्याने
(i.5) चित्रमिति गुणालंकारयुक्तम् इति । अष्टमोह्लासेपि यत्र तु नास्ति रसः
६३तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः इत्यादिना प्रबन्धेन तेनैव कथितमस्ति ।
ननु रसोपकारयोग्यत्वमलंकार इति तल्लक्षणमस्तु । तेन नीरसस्थले नाव्या-
प्तिः इति चेन्न । योग्यताया निर्वचनस्याशक्यत्वात् तादृशानुगमकधर्मेण
६६लक्षणविधानस्यायुक्तत्वात् । जगन्नाथेनापि गुणानां शब्दार्थरसरचनाग-
तत्वं स्वीकृत्य केवलरसधर्मत्वं खण्डितम् । तद्यथा (P. 54f.)—येमी माधु-
र्यैजः प्रसादाः रसमात्रधर्मतया उक्ताः तेषां रसधर्मत्वे किं मानम् । प्रत्यक्ष-
६९मेवेति चेन्न । दाहादेः कार्यात् अनलगतस्य उष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नत-
यानुभवः तथा द्रुत्यादिचित्तवृत्तिभ्यः रसकार्येभ्यः अन्येषां रसगतगुणानां
अननुभवात् । तादृशगुणविशिष्टरसानां द्रुत्यादिकारणत्वात् कारणताव-
७२च्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत् प्रातिस्विकरूपेणैव रसानां कारण-
तोपपत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गारकरुणशान्तानां माधुर्यत्वेन द्रुति-
कारणत्वं प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न
७५वाच्यम् । परेण मधुरतरादिगुणानां पृथग्द्रुततरादिकार्यतारतम्यप्रयोजक-
तयाभ्युपगमेन माधुर्यत्वेन कारणताया गडुभूतत्वात् । इत्थं च प्राति-
स्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । किं च आत्मनो निर्गुणतया आत्म-
७८रूपरसगुणत्वं माधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एवं तदुपाधिरत्यादिगुणवत्त्वमपि ।
मानाभावात् । पररीत्या गुणे गुणान्तरस्यानौचित्याच्च । अथ शृङ्गारो
मधुरः इत्यादिव्यवहारः कथमिति चेत् एवं तर्हि द्रुत्यादिचित्तवृत्तिप्रयो-
८१जकत्वं प्रयोजकतासंबन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा माधुर्यमस्तु । व्यवहारस्तु

कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

किंतु बीजं विकल्पानां

वाजिगन्धोष्णेतिव्यवहारवत् अक्षतः । प्रयोजकत्वं च अदृष्टादिविलक्षणं
शब्दार्थरसरचनागतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसक्तिः । तथा
८४ च शब्दार्थयोरपि माधुर्यादेरीदृशस्य सत्त्वादुपचारो नैव कल्प्यः इति
तु मादृशाः इति ॥ रहस्यं तु एतदेव यदुपानां रसधर्मत्वं न
विचारक्षमम् । ते शब्दार्थरसरचनागता एवेति ज्ञेयम् । आचार्यद-
८७ ण्डिप्रभृतयः प्राचीनाः रसानां रसवदलंकारत्वेनैव काव्यशोभाकरत्वं
मन्यन्ते । तथा च गुणे गुणान्तरस्यानौचित्याच्च माधुर्यादयो गुणा रसा-
नामिति तेषां राद्धान्तः । अस्त्वेषा सूक्ष्मविचारचर्चा प्रकृतमनुसरामः ॥
९० अलंकाराणां एवं काव्यशोभाकरधर्मरूपं सामान्यलक्षणमभिधाय वक्त-
व्यानां विशिष्टालंकाराणामानन्त्यं विचिन्त्य तद्विवेचने स्वस्यासामर्थ्यं
विनयेन प्रकटयति—ते चेति । ते अलंकाराः अद्यापि विकल्प्यन्ते विवि-
९३ धकल्पनाभिः नवनवा उद्भाव्यन्ते कविभिरिति शेषः । अतः कः पण्डितः
तान् अलंकारान् कात्स्न्येन साकल्येन वक्ष्यति निरूपयिष्यति । न
कोपि विवेक्तुं प्रभविष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यतीति भविष्यत्प्रयोगेण न पूर्वं
९३ केनापि निरूपिताः नाधुनापि कश्चिन्निरूपयति न वाग्रे केपि निरूपयेयुः
इति साकल्येन कालत्रयेपि ते निरूपयितुमशक्या इति सूचितम् । मेधाविनां
कल्पनायाः अविरामात् कल्पनोपजीविनोलंकारस्याप्यविरामः । अत इय-
९५ त्तया तेषां निरूपणं दुःशकमिति भावः ॥ १ ॥

अलंकाराणामानन्त्यात् भवता तद्वर्णनं परित्याज्यमिति चेन्न । ते
प्राचीनैः बीजरूपेण निरूपिता एव स्फुटतया मया कथ्यन्ते इति निवेद-
३ यति—किन्त्विति । विकल्पानां अर्वाचीनैः कल्पितानां अलंकारविशेषाणां
पूर्वाचार्यैः भरतादिभिः बीजं सामान्यतः सर्वत्र वर्तमानं मूलं प्रदर्शितम्
कथितम् । यथा नवीनैः उद्भावितानां उपमाभेदानां बीजं—
६ उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया । इत्येव केवलं उपमालक्षणं
(xvi.42) विदधता भरतेन कथितम् । अग्रे दर्शितास्तु वाक्यार्थोपमा
सातिशयोपमा श्लेषोपमा निन्दोपमा अभूतोपमा विपर्ययोपमा संशयोपमा
९ नियमोपमा मालोपमा विक्रियोपमा इत्यादयः प्रभेदाः अन्यैः कल्पिताः

पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।

तदेव प्रतिसंस्कृतं-

सन्ति । अत्र सर्वत्र बीजभूतमौपम्यं वर्तते एव । अयमुपमालंकारप्रपञ्चो दर्शितः । एवं रूपकादिष्वपि प्रपञ्चो द्रष्टव्यः । एवमेव औपम्यमूलको-
१२लंकारान्तरविस्तारोपि दृश्यते । तदुक्तं वामनेन (iv. 3. 1)—प्रति-
वस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः इति । तेनैव च विविधैः सूत्रैः अग्रे प्रभृतिपदो-
पसंग्राह्या अलंकारा दर्शिताः तद्दीकाकारेण च ते श्लोकैरेवं निबद्धाः ।

१५यथा—

प्रतिवस्तुप्रभृतय उद्दिश्यन्ते यथाक्रमम् ।

प्रतिवस्तु ममाप्तोक्तिरथाप्रस्तुतशंसनम् ॥

१८अपह्नुती रूपकं च श्लेषो वक्रोक्त्यलंकृतिः ।

उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च सन्देहः सविरोधकः ॥

विभावनानन्वयः स्यादुपमेयोपमा ततः ।

२१परिवृत्तिः क्रमः पश्चाद्दीपकं च निदर्शना ॥

अर्थान्तरस्य न्यसनं व्यतिरेकस्ततः परम् ।

विशेषोक्तिरथ व्याजस्तुतिर्व्याजोक्त्यलंकृतिः ॥

२४स्यात् तुल्ययोगिताक्षेपः सहोक्तिश्च समासतः ।

अथ संसृष्टिभेदौ द्वावुपमारूपकं तथा ।

उत्प्रेक्षावयवश्चेति विज्ञेयोलंकृतिक्रमः ॥ इति ।

२७भरतमुनिना तु (xvi. 41)—

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥

३०इत्यलंकारचतुष्टयमेवोक्तम् । एतद्विस्तारो भामहादिभिः प्रदर्शितस्तत एव
बोद्धव्यः । प्रदर्शितमिति कथनं प्रायिकमिति बोध्यम् । यतो निश्चयो-
ल्लेखादीनां नवीनतरैरुद्भावितानां केषांचिदलंकाराणां सामान्यलक्षणरूपबी-
३३जस्य प्राचीनैरकथनात् ॥ तदेव पूर्वाचार्यैः दर्शितमेव विकल्पमूलभूतं बीजं

मयमस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलंक्रियाः ।

साधारणमलंकारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।

प्रतिसंस्कर्तुं सम्यक्तया विशदीकर्तुम् अयं प्रकान्तग्रन्थरूपः अस्मत्परिश्रमः मदीयो व्यवसायः । पूर्वाचार्यकथितबीजभूतानि अलंकारतत्त्वानि ३६मया विविधैर्लक्षणैरुदाहरणैश्च विव्रियन्ते । अनया दिशा अन्ये विकल्पाः प्रतिभावद्भिः स्वयमूहनीया इति भावः ॥ २ ॥

एवं सामान्यतः अलंकारनिरूपणे प्रतिज्ञाते प्रसङ्गतः पूर्वं निर्णीतानामलंकाराणां पुनर्निरूपणं पिष्टपेषणवद्विफलं स्यादिति तान् परिहृत्यैव निरूपणं क्रियते इति कथयति—काश्चिदिति । काश्चित् श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासमयमकादयः अलंक्रियाः शब्दालंकाराः मार्गविभागार्थम् गौडवैदर्भमार्गयोर्वैमाट्यद्योतनार्थम् प्रागपि प्रथमपरिच्छेदे उक्ताः । तत्र श्रुत्यनुप्रासः ५२ श्लोकेन वृत्त्यनुप्रासः ५५ श्लोकेन यमकं च सामान्यतः ६१ श्लोकेन निर्दिष्टम् । तत्प्रयोजनं तु श्रुत्यनुप्रासो वैदर्भैरङ्गीकृतः न गौडैरित्यादिना मार्गभेदकथनम् । अतः तेलंकाराः न पुनर्निरूप्यन्ते इति भावः । अन्यत् पूर्वोक्तात् अन्यत् साधारणम् उभयमार्गसमानम् गौडवैदर्भानुमतमित्यर्थः । अलंकारजातम् स्वभावाख्यानमुपमेत्यादिना अग्रे निरूप्यमाणोलंकारसमूहः प्रदर्श्यते विविच्यते । यमकस्य पूर्वं सामान्यतः लक्षणमुक्तं तद्विशेषप्रकारनिरूपणं तु—तत् तु नैकान्तमधुरमतः पश्चाद्विधास्यते । इति (i. 61) पूर्वप्रतिज्ञामुरोधेनैव तृतीयपरिच्छेदे सोदाहरणं प्रपञ्चितमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातालंकारनिरूपणाय प्रथमं तानुद्दिशति—स्वभावाख्यानमिति ।

स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः अस्यैव जातिरिति संज्ञान्तरम् । दीपकं च आवृत्तिश्च दीपकावृत्ती । आङ्पूर्वकाद् वृत्तेः इगुपधात् कित् इति

ii. 3—अद्य for अन्यत् R; अत्र M, Cs (which also mentions अन्यत् as a variant).

ii. 4—दीपकावृत्ती for दीपकावृत्ती M.

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।

प्रेयो रसवद्दूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापह्नुतिश्छिष्टविशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः संकीर्णमथ भाविकम् ।

औणादिः कित्प्रत्ययः आवृत्तिरित्यर्थः । सोऽयं अर्थावृत्तिः पदावृत्ति-
रुभयावृत्तिरेव च (ii. 116) इति त्रिधा अग्रे निरूपितोऽस्ति । अन्यत्
६स्पष्टम् ॥ ४ ॥

समासेति । समासः समासोक्तिः । अतिशयः अतिशयोक्तिः । लवः
लेशः । तथा चाग्रे वक्ष्यति—हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम्
३ (ii. 235) इति । क्रमः यथासंख्यम् । अस्यैव संख्यानामिति संज्ञान्तरम्
तदुक्तमग्रे—यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यानां क्रम इत्यपि (ii. 273)
इति । समाहितम् अर्वाचीनैः समाधिनाम्ना व्यवहृतोलंकारः ॥ ५ ॥

उदात्तेति । उदात्तश्च अपह्नुतिश्च छिष्टश्च विशेषश्चेति द्वन्द्वः ।
विशेषः विशेषोक्तिः । विरोधः अप्रस्तुतस्तोत्रं च विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे ।
३ अप्रस्तुतस्तोत्रम् अप्रस्तुतप्रशंसा । व्याजस्तुतिश्च निदर्शनं च व्याजस्तु-
तिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिरिति । संकीर्णं संसृष्टिः । तदुक्तमग्रे—नानालंकारसंसृष्टेः संसृ-
ष्टिस्तु निगद्यते (ii. 359) इति । इति एवं नामनिर्देशपूर्वकं कथिताः पूर्वोक्ताः

ii. 4—आक्षेपार्थान्तरन्यासौ for आक्षेपोर्थान्तरन्यासो M.

ii. 5—समासो for समासा N;—पर्यायान्यत् for पर्यायोक्तं Rn; पर्या-
योक्तिः Cs, M.

ii. 6—उदात्तापह्नुती छिष्टं विशेषः for उदात्तापह्नुतिश्छिष्टविशेषाः M,
D;—श्लेष for छिष्ट J, P, B, R;—विदर्शने for निदर्शने
mentioned by Cs.

इति वाचामलंकारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥ ७ ॥
नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।

१५ अत्रिंशत्संख्याकाः वाचाम् वाक्यानाम् अलंकाराः पूर्वसूरिभिः दर्शिताः ।
यद्यपि एते अर्थालंकाराः तथापि शब्दार्थयोः वैयाकरणानुमतं तादा-
त्म्यमङ्गीकृत्योक्तं वाचामिति । पूर्वसूरिभिः इत्यनेन संप्रदायागताने-
१६ तानेव विवृणोमि न तु निश्चयोह्येखादीनर्वाचीनकविकल्पितसदृशान-
न्यान् कानपि विशिनप्ति तादृशवैचित्र्यस्वीकारेण अलंकारान्तरकल्पने
तेषामानन्त्यापत्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

तत्र उद्देशवाक्यानुसारेण अलंकारान् लक्षयति—नानावस्थमिति ।

सा अलंकारेषु प्रथिता आद्या उद्देशवाक्ये प्रथमा अलंकृतिः स्वभावोक्तिः
१७ जातिः इति च नामद्वयवती वर्तते इति शेषः । तल्लक्षणं तु नानावस्थमि-
त्यादि । पदार्थानाम् स्थावरजङ्गमानाम् नानावस्थम् जातिगुणक्रियाद्रव्यव-
शेन विविधप्रकारम् रूपम् स्वरूपविशेषम् असाधारणधर्मं साक्षात् अव्या-
१८ जेन विवृण्वती दर्शयन्ती अथवा साक्षात् विवृण्वती सूक्ष्मत्वादुर्लक्षमपि
प्रत्यक्षमिव दर्शयन्ती सा जातिरिति संबन्धः । एवं च वस्तुनः यथावत्
स्वरूपस्फुटीकरणसमर्थमसाधारणधर्मवर्णनं स्वभावोक्तिः इति लक्षणं
१९ संपन्नम् । अत्र सर्वत्र अलंकारेषु काव्यशोभाकरत्वरूपं साधारणलक्षण-
प्राप्तं चमत्कृतिहेतुत्वमपेक्ष्यते एव । तेन च—

दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्ग्राह्यम्बकम्बलः ।

गोरपत्यं बलीवर्दस्तृणमत्ति मुखेन सः ॥

१३ इत्यादौ नायमलंकारः । अत्र केचित् नानावस्थमित्यनेन एकावस्थ-
वस्तुरूपवर्णने न वैचित्र्यातिशयः इति नालंकारता यथा—अम्भो-
१५ दमुदितं दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति बर्हिणः । इत्यत्र नर्तनमात्रं वर्णितमिति
नात्र स्वभावोक्तिरित्याहुः । प्रकाशकारस्तु—स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः
१६ स्वक्रियारूपवर्णनम् इति लक्षणं विधाय (x. 111) रूपवत् क्रिया-
वर्णनमपि स्वभावोक्तिमाह । भोजस्तु—अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात्
कथनमुच्यते । इति (i. 81) अर्थव्यक्तिम् अर्थगुणमाह । अनया सह

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालंकृतिर्यथा ॥ ८ ॥

तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः ॥ ९ ॥

कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः ।

स्वभावोक्तेः सांकर्यपरिहाराय सार्वकालिकस्य वस्तुस्वरूपस्य वर्णनम्
२१ अर्थव्यक्तिगुणः आगन्तुकस्य वस्तुस्वरूपस्य वर्णनं स्वभावोक्तिरलंकारः
इति निरदिशत् (iii. 5) यथा—

अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।

जायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ इति ।

२५ अन्यत्रापि—

स्वभाव एव भावानां स्वरूपमभिधीयते ।

निजमागन्तुकं चेति द्विविधं तदुदाहृतम् ॥

२८ इति प्रपञ्चितमस्ति । आचार्यो दण्डी तु—अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य इति
तां शब्दगुणत्वेनैव स्वीचकार । अतस्तन्मते उपर्युक्तं सार्वकालिकागन्तु-
३० कोभयरूपं पदार्थस्वरूपवर्णनं स्वभावोक्तेरेव विषयः इति ध्येयम् ॥ ८ ॥

जात्यादिचतुष्टयरूपां स्वभावोक्तिं क्रमेण उदाहरति—तुण्डैरिति ।

आताम्रकुटिलैः आताम्राणि ईषल्लोहितानि कुटिलानि वक्राणि च तैः
३ तुण्डैः मुखैः उपलक्षिताः इत्थंभूतलक्षणे इति तृतीया । एवमग्रेपि ।
हरितकोमलैः हरिताः पालाशवर्णाः कोमलाः सुकुमाराः तैः पक्षैः
गरुद्भिः । त्रिवर्णराजिभिः त्रयो वर्णाः नीलरक्तधूसराः तेषां राजयः
६ रेखाः यत्र तैः कण्ठैः ग्रीवाभिः । एते अग्रे वर्तमानाः शुकाः कीराः
मञ्जुगिरः मधुरप्रलापिनः वर्तन्ते इति शेषः । अत्र तुण्डादीनां ताम्रत्वा-
दिदं सर्वशुक्लजातेर्धर्मः तेन जात्युदाहरणमेतत् ॥ ९ ॥

क्रियास्वभावोक्तिमुदाहरति—कलेति । कलक्वणितगर्भेण कलम् अव्य-
क्तमधुरं यत् क्वणितं मञ्जुलध्वनिः स गर्भे अन्तः यस्य तेन कण्ठेन
३ उपलक्षितः । आघूर्णितेक्षणः आघूर्णिते प्रेम्णा प्रियामुखमभितः संचा-

पारावतः परिक्षिप्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम् ॥ १० ॥

बन्धनञ्जेषुरोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।

लिते ईक्षणे नयने येन सः । रिरंसुः रन्तुमिच्छुः पारावतः कलरवः सन् परिक्षिप्य प्रेयसीकृतचुम्बननिषेधं निवार्य अथवा परिवार्य सर्वतोनुगत्य । ६ प्रियां कपोतीं चुम्बति तस्याः अधरपानं करोति । अत्र कलकणितादयः सर्वे धर्माः पारावतचुम्बनक्रियायाः इति क्रियास्वभावोक्तिरियम् ॥ १० ॥

गुणगतां स्वभावोक्तिमुदाहरति—बन्धनन्निति । एषः अनुभूयमानः प्रियास्पर्शः दयितास्पर्शः अङ्गेषु गात्रेषु रोमाञ्चम् रोमहर्षणम् बन्धनं संपादयन् मनसि निर्वृतिम् परमानन्दम् कुर्वन् जनयन् नेत्रे आमीलयन् सौख्यातिशयेन निमीलयन् प्रवर्तते जयतीत्यर्थः । अत्र प्रियास्पर्शः इति स्पर्शस्य गुणत्वाद्व्युत्पत्तेयं स्वभावोक्तिः । भोजराजेन स्वभावोक्तेः—देशः कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतवः (iii. 8) इति हेतून् कथयित्वा शक्तेरिदमुदाहरणं दर्शितम् । अत्र रोमाञ्चबन्धादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्तेर्निमित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतुर्नाम जातिः इति च तेन लक्षणसंगतिर्दर्शिता ॥ ११ ॥

द्रव्यगतजातिमुदाहरति—कण्ठेकाल इति । कण्ठेकालः कण्ठे कण्ठप्रदेशे कालः कालकूटं तदुत्पन्नकालिमा वा यस्य स शिवः । अमूर्धमस्तकात् श्वाङ्गादकामे इति अलुक्समासः । करस्थेन करस्थितेन कपालेन शिरोस्थेना तथा स्निग्धताम्राभिः स्निग्धाः कोमलाः ताम्राः अरुणाः ताभिः

ii. 10—परिक्रम्य for परिक्षिप्य D, M, V, Rn; परिभ्रम्य J, B, P, R; परिष्वज्य Cs, which also mentions परिक्षिप्य; परावृत्य in सुभाषितरत्नभाण्डागार.

ii. 11—चामीलयत्येष for चामीलयन्नेष M.

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः ॥ १२ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥ १३ ॥

यथाकथंचित्

जटाभिः जटिलकेशपाशैः उपलक्षितः एतादृक् वृषध्वजः वृषः वृषभः
ध्वजः केतुचिह्नं यस्य सः आविरासीत् प्रादुरभूत् । अत्र कण्ठेकालत्वा-
दयः सर्वेऽपि धर्माः शिवरूपद्रव्यगताः इति द्रव्यस्वभावोक्तिरियम् ।
वृषध्वजशब्दो यादृच्छिकः शिवसंज्ञायां संकेतितः संज्ञासंज्ञिनोश्चाभे-
१२दाद्द्रव्यगतेयं स्वभावोक्तिः ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपसंहरति—जातीति । जातिश्च क्रिया च गुणश्च द्रव्यं
च जातिक्रियागुणद्रव्याणि तेषां स्वभावः नैसर्गिकस्वरूपं तस्य आख्यानं
३मनोहरतया कथनम् ईदृशम् अनया रीत्या स्वभावो वर्णितश्चेत् स्वभावो-
क्तिरलंकारो भवति इति भावः । अत्र द्रव्यपदं नैयाकरणपरिभाषितैक-
व्यक्तिवाचकम् न तु नैयायिकपरिभाषितपृथिव्यादिवाचकम् तेषां
६जातिपदेन संग्रहात् । अस्यैव स्वभावाख्यानस्यैव शास्त्रेषु पदार्थस्वरूप-
निरूपणप्रधानेषु न्यायव्याकरणवेदान्तादिशास्त्रेषु साम्राज्यम् प्राधान्यम् ।
सर्वाण्यपि शास्त्राणि पदार्थस्वभावनिर्णयायैव प्रवृत्तानि अतः स्वभावा-
१२ख्यानं सर्वत्र वरीवर्ति इति भावः । एवकारेण अलंकारान्तराणां न
एतादृक् शास्त्रेषु उपयोगः इति सूचितम् । काव्येष्वपि एतत् स्वभावा-
ख्यानम् ईप्सितम् कविभिः अलंकारान्तरापेक्षया एतदेव सहृदयतया
१२आदृतम् सर्वेषु अलंकारेषु एतदेव विराजते इति भावः ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तामुपमां निरूपयति—यथेति । यत्र काव्ये । वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः

तच्च वृत्तित्वं शक्तिलक्षणान्यतरसहकारेण बोधकत्वसंन्वधेन ज्ञेयम् ।
३केचित्तु यत्र वैचित्र्ये । इयं तु विषयसप्तमी विषयश्च प्रतिपाद्यरूपः
इत्याहुः । यथाकथंचित् येनकेनचित् प्रकारेण गुणक्रियाद्रव्यवशेनेति
भावः । उद्धृतम् प्राधान्येन स्फुटं सादृश्यम् साम्यम् प्रतीयते अभिधालक्षण-
६व्यञ्जनान्यतरवृत्त्या प्रतीतिविषयमेति सा उपमा तत् सादृश्यमुपमालंकारः ।

सादृश्यं यत्रोद्धृतं

- विधेयगतलिङ्गत्वेन तच्छब्दस्य स्त्रीत्वम् । तथा च काव्यनिष्ठमलौकिक-
चमत्कारजनकं सादृश्यमुपमेति फलितम् । चमत्काराजनकं सादृश्यं
१ नोपमालंकारः यथा गौरिव गवयः घट इव घटः पदार्थः अथवा—अस्थि-
वद्दधिवच्चैव पिष्टवत् कुष्टवत् तथा । राजन् तव यशो भाति इत्यादिषु । एतत्
सर्वालंकारसमानम् तेन गोसदृशो गवयः इति नोपमा गौर्वाहीकः इति
१२ न रूपकम् स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति न संदेहः इदं रजतम् इति न भ्रान्ति-
मान् नायं सर्पः इति नापह्नुतिः पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति
न पर्यायोक्तम् पर्वतो वह्निमान् इति नानुमानम् सोयं देवदत्तः इति न
१५ स्मरणम् तस्थस्थमिषां तातंतामः इति न यथासंख्यम् पुत्रेण सह
आगतः पिता इति न सहोक्तिः तेन विना गतः इति न विनोक्तिः श्वेतो
धावति इति न श्लेषः इत्याद्यूहनीयम् इति चित्रमीमांसायां (p. 6)
१८ अप्पयदीक्षिताः । उक्तं हि रसगङ्गाधरे (p. 157) सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थो-
पस्कारकं उपमालंकृतिरिति । व्याख्यातं च सुन्दरमिति सादृश्यविशेषणम्
सौन्दर्यं च चमत्कृत्याधायकत्वं चमत्कृतिश्चानन्दविशेषः इति ॥ तस्याः
२१ प्रपञ्चो विस्तरः अयं वक्ष्यमाणप्रकारकः प्रदर्श्यते निदर्श्यते । अस्योप-
मालंकारस्य चत्वार्यङ्गानि । उपमानम् उपमेयम् साधारणो धर्मः उपमावा-
चकश्चेति । तत्र सादृश्यप्रतियोगि उपमानम् । सादृश्यानुयोगि उपमेयम्
२४ उपमाने उपमेये चोभयत्र संगतो धर्मः साधारणो धर्मः । उपमावाच-
कश्च इवादिशब्दः । परे तु यस्य धर्मस्य संबन्धात् येन सह यदुपमीयते
स साधारणो धर्मः । तदुपमानम् । तच्चोपमेयम् । इति साधारणधर्मो-
२७ पमानोपमेयपदानि विवृण्वन्ति । यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञम्
इत्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसंबन्धेन तद्वत्तया प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमुप-
मीयते इति मनोज्ञत्वं साधारणो धर्मः कमलमुपमानं मुखमुपमेयम् इव-
३० शब्दश्च उपमावाचकः इत्युपमालंकारः । एते च उपमानादयः पदार्थाः
क्वचित् सन्तः क्वचिदसन्तः क्वचिदुपात्ताः क्वचिदनुपात्ता अपि सामर्थ्या-
वसेया भवन्ति । अत एव त्वयि कोपोयमाभाति सुधांशाविव पावकः
३३ इत्यत्र सुधांशौ पावकस्यासतोपि उपमानत्वसिद्धिः । तत्र उपात्तानां
गुणक्रियाद्रव्याणां सादृश्यात् क्रमेणोपमालंकारो यथा हंसीव धवला

प्रतीयते ।

कीर्तिः इत्यत्र धवलत्वगुणेन सलीलमियमायाति वधूर्गजवधूरिव
३६ इत्यत्र गमनक्रियया आकाशः काशतेत्यर्थं शिववद्विधुभूषणः इत्यत्र
विधुरूपद्रव्येण । अनुपात्तानां यथा—

मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोश्मवत् ॥ इति ।

४० अत्र मुखेन्दुप्रभृतीनां प्रसिद्धसादृश्यानां मनोज्ञत्वादयो धर्मा नोपात्ताः
ते सामर्थ्यादेव ज्ञायन्ते ॥ उद्धृतम् प्राधान्येन स्फुटम् । तेन यत्र वैचि-

४२ व्यान्तरनिर्गणितादृश्यवैचित्र्यं तत्र नोपमालंकारः । तथा च रूपकादि-
स्थले तादृष्यादिप्रतीतिजन्यवैचित्र्यस्य चमत्कारातिशयजनकतया तत्कु-

क्षिणिलीनमिवोपमावैचित्र्यं न तादृशं चमत्कारं दर्शयति इति न तत्रो-
४५ पमालंकारप्रसक्तिः । एवमेव व्यतिरेकालंकारेपि तत्र भेदप्रतीतिवैचि-

त्र्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्र्यस्य तिरोधानात् । अङ्गाङ्गिभावसंकरे तु
सादृश्यजन्यवैचित्र्यं नान्येन तिरोधीयते । परं काव्यार्थालोचनया प्रधान-

४८ निर्वाहकत्वेन तदङ्गत्वेन प्रतीयते ॥ सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थः इति वै-
याकरणमीमांसकादयः । साधर्म्यमिति नैयायिकादयः । साधर्म्यमुप-

माभेदे इति प्रकाशकारः । साधर्म्यं च उपमानोपमेययोरेकधर्मसं-
५१ बन्धः समासोत्तरवर्तिभाववाचितद्धितप्रत्ययस्य संबन्धाभिधायकत्वात् ।

तदुक्तं भर्तृहरिणा—कृतद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति ।
एकत्वं हि धर्माणां क्वचिद्वस्तुतः अभिन्नत्वं क्वचिदेकजातियत्वम् क्वचि-

५४ देकशब्दप्रतिपाद्यत्वं क्वचिदेकधर्मत्वं चेति चतुर्विधम् । तत्र गुणक्रिया-
यदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमम् तेषामभिन्नत्वस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वा-

त् । द्रव्यसामान्यादीनां साधर्म्यत्वे द्वितीयम् । एकजातीयत्वं च एक-
५७ जातित्वम् । एकशब्दप्रतिपाद्यत्वं श्लिष्टपदोपस्थाप्ये धर्मे ज्ञेयम् । तत्र

शब्दश्लेषे सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव इत्यादि ।
अत्र सकलकलम् इत्यस्य कलकलसहितं संपूर्णकलायुतं चेत्यर्थः । बिम्बा-

६० नुबिम्बितायामेकधर्मवत्त्वम् यथा—

भ्रष्टापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरधाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ इति ।

उपमा नाम सा तस्याः

- ६३ अत्र श्मश्रुत्वसंघाव्यासत्वयोः धर्मयोः एककृष्णत्वादिगुणयोगा-
देकत्वम् । आचार्यदण्डिनो मते एतत् सादृश्यं द्वयोरेवेति नाग्रहः । एक-
स्यैव उपमानोपमेयस्वरूपस्य अनन्वयस्याप्यनेन उपमात्वस्वीकारात् ।
६६ तथैव वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा अपि एतन्मते उपमैव । अतस्तदर्थं
सादृश्यस्य एकवाक्यगतत्वमिति विशेषणं नापेक्ष्यते । तत्र इवादिपदप्र-
योगे वाच्यम् तदप्रयोगे कचिल्लक्ष्यम् कचिद्वाक्येन व्यङ्ग्यम् इति
६९ ज्ञेयम् ॥ अत्र तावदुपमायाः वाक्यार्थबोधं संक्षेपतः दर्शयामः । चन्द्र
इव मुखं आह्लादकम् इत्यत्र आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादक-
मुपमेयं मुखमिति बोधः । अत एव इवादिसमभिव्याहारे उपमानो-
७२ पमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः । साधारणधर्मसंबन्धश्च कचिद्वि-
शेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादकम् इत्यादौ कचिद्विशेष्यतया
यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयति । अत्र उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्नः
७५ उपमेयमुखकर्तृकाह्लादः इति बोधः । अतोत्तापि तयोः समानविभक्ति-
कतैव । हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम् । इत्यादि तु असा-
ध्वेव । समानविभक्तिकत्वाभावात् । ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको मु-
७८ खकर्तृक आह्लादः इति बोधं वदन्ति तेषां मते उपमानोपमे-
ययोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत्तु वाचनिकी समा-
नविभक्तिकतेति तन्न व्याकरणशास्त्रे तादृशवचनानुपलम्भात् । एवं गज-
८१ राज इव गच्छति देवदत्तः इत्यादौ बोध्यम् । वनं गज इव शूरः सम-
रभूमिं गच्छति इत्यादौ उपमानगजकर्तृकवनकर्मकगमनाभिन्नमुपमेयशूर
कर्तृकसमरकर्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतया
८४ उपमाविधेयिकात्त धीः । व्याघ्र इव यः शूरः पुरुषः स गच्छति
इत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति धीः । शूरत्वादि-
साधारणधर्मस्योद्देश्यतया उपमोद्देश्यिकात्र धीः । अत एव भेदाभेद-
८७ प्रधाना उपमेति वृद्धाः । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदः तथापि साधा-
रणधर्मवत्त्वेनाभेदान्वययोग्यता बोध्या इति मञ्जूपायां नागेशः । विस्त-
रस्तु रसगङ्गाधरे द्रष्टव्यः ॥ उपमायाः विविधालंकारमूलत्वमाह उपमा-
९० प्रस्तावे अप्ययदीक्षितः चित्रमीमांसायाम् यथा (p. ५)—

प्रपञ्चोयं प्रदर्श्यते ॥ १४ ॥

उपमैका शैलूपी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।

रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

- १३ चन्द्र इव सुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा सैव उक्तिभङ्गभेदेनानेकालं-
कारत्वं भजते । तथाहि चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्रः इत्युपमेयो-
पमा । मुखं मुखमिव इत्यनन्वयः । मुखमिव चन्द्रः इति प्रतीपम् ।
१६ चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि इति स्मरणम् । मुखमेव चन्द्रः इति रूपकम् ।
मुखचन्द्रेण तापः शाम्यति इति परिणामः । किमिदं मुखमुताहो
चन्द्रः इति संदेहः । चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुखमनुधावन्ति इति
१९ भ्रान्तिमान् । चन्द्र इति चकोराः कमलमिति चञ्चरीकास्त्वन्मुखे रज्य-
न्ति इत्युल्लेखः । चन्द्रोयं न मुखम् इत्यपहनवः । नूनं चन्द्रः इत्यु-
त्प्रेक्षा । चन्द्रोयम् इत्यतिशयोक्तिः । मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते इति
१०२ तुल्ययोगिता । निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च हृष्यति इति दीपकम् ।
त्वन्मुखे एवाहं रज्यामि चन्द्र एव चकोरा रज्यन्ते इति प्रतिवस्तू-
पमा । दिवि चन्द्रो भुवि त्वन्मुखम् इति दृष्टान्तः । मुखं चन्द्रश्रियम्
१०५ विभर्ति इति निदर्शना । निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादतिरिच्यते इति व्यति-
रेकः । त्वन्मुखेन सन्नं चन्द्रो निशासु हृष्यति इति सहोक्तिः । मुखं
नेत्राङ्गरुचिरं स्मितज्योत्स्नोपशोभितम् इति समासोक्तिः । अब्जेन
१०८ सदृशं वक्रं हरिणाहितसक्तिना इति श्लेषः । मुखस्य पुरतश्चन्द्रो नि-
प्प्रभः इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । एवमुक्तानेकालंकारविवर्तवतीयमुपमा ।

तदिदं चित्रं विश्वं ब्रह्मज्ञानादिवोपमाज्ञानात् ।

ज्ञातं भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदसहिता सा ॥ इति ।

११२ राजशेखरोपि—

अलंकारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसंपदाम् ।

उपमा कविवंशस्य मातेवेति मतिर्मम ॥

११५ इति तां प्रशंसति ॥ १४ ॥

अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।

प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं दर्शयति—अम्भोरुहमिति । हे मुग्धे सुन्दरि तव करतलं पाणितलम् अम्भोरुहमिव कोकनदमिव आताम्रम् आलोहितम् । ३ अम्भोरुहमिवेति समस्तम् इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्चेति शासनात् । अम्भोरुहपदं च अम्भोरुहसदृशे लाक्षणिकम् । इवशब्दः सादृश्यद्योतकः । तथा च आताम्रोपमानभूताम्भोरुहाभिन्नमाताम्रमुपमेयं करतलमिति बोधः । यत्तु—इवार्थः सादृश्यम् । तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावेनैव अम्भोरुहकरतलयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणया । तथा च अम्भोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमिति बोधः इति तत्र । इवशब्दस्य सादृश्यार्थवाचकत्वे तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये अम्भोरुहमिव मुखं पश्यामि अम्भोरुहमिव मुखं दृश्यते इत्यादौ अम्भोरुहपदस्य करतलरूपकसामानाधिकरण्याभावात् उक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्य- १२ नापत्तेः षष्ठ्यापत्तेश्च । तथा अम्भोरुहेणेव करतलेन शोभसे इत्यादौ समानविभक्तित्वं न स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तित्वनियमात् । ननु अभेदान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्थ- १५ लेपि समानविभक्तित्वस्यानुशासनमस्ति । तथा हि—विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययोः इति । इति चेन्नैतद्गुचिरम् । एतच्छासनस्य मुनित्रयानुपदिष्टत्वात् । अत्र केचित् साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य १८ प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवान्वयः न तु उपमानभूतेनाम्भोरुहेण तस्य समस्तैकपददेशपदबोध्यत्वात् । तद्वत्त्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनया अन्वयबोधोत्तरमेव । अत एव धर्मसाधारण्यप्रतीतिः तथैव च वैचित्र्यमिति २१ साधारणधर्मसंबन्धे विषये आहुः । परं नैतद्गुचिरम् । पूर्वोक्तदोषपरिहाराय इवशब्दस्य द्योतकत्वात् तेनोपमानोपमेयगतं सादृश्यं सममेव स द्योतयति इति ज्ञेयम् । अपरं च यथैवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानता- २४ प्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येवेत्यादिप्रकाशकारोक्तिविरुद्धमेतत् इति सुधीभिः विचार्यमेतत् । प्रकृतमनुसरामः ॥ इति एवं साधारणधर्मप्रयोगस्थले धर्मोपमा धर्मस्य उपादानेन धर्मोपमा इत्यर्थः । अत्र २७ हेतुमाह साक्षादिति । साक्षाच्छब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यधर्मस्य आताम्रत्वस्य प्रदर्शनात् कीर्तनात् । अत्र इवशब्दश्रवणमात्रेण सादृश्यरूप-

इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मनिदर्शनात् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

संबन्धस्य प्रतीतेरियं श्रौती । उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां
३० चतुर्णामपि प्रयोगाच्च पूर्णयमुपमा । चतुर्षु अङ्गेषु कस्यचिदनुपादाने
लुप्तोपमेति ज्ञेयम् । एतद्वेदकरणमर्वाचीनानामेव प्राचीनग्रन्थेष्वनुपल-
म्भात् । आचार्यदण्डी तु प्राचीनमतमेवानुसरति । धर्मवस्तूपमाविषये
३३ प्रमाणमाग्नेये यथा (344. 10)—

यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेथवा ।

ते धर्मवस्तुप्राधान्याद्धर्मवस्तूपमे उभे ॥ इति ।

३६ इत्यलं पल्लवितेन ॥ १५ ॥

वस्तूपमां दर्शयति—राजीवमिति । ते तव वक्त्रं वदनं राजीवमिव
कमलसदृशम् । नेत्रे नयने नीलोत्पले नीलकमले इव । इयं निर्दिष्ट-
३३ स्वरूपा उपमा प्रतीयमानः शब्देनानुपादानाद् गम्यमानः एव केवलः
अन्येषामुपमानोपमेयोपमावाचकानां शब्दोपात्तत्वात् इति भावः धर्मः
साधारणो धर्मः मनोज्ञत्वसौरभत्वादिः यत्र सा वस्तूपमा । वस्तुनोः उप-
३६ मानोपमेययोरुपादानादियं वस्तूपमा । प्रसिद्धतया अत्र साधारणधर्मस्य
शब्दप्रयोगमन्तरेणापि औपम्यप्रतीतिर्भवतीति भावः । केचित्तु प्रतीय-
मानैकधर्मेतिपदस्यैकशब्दस्य सामान्यः साधारणः इति अर्थं दर्शयन्ति ।
५३ इदमेकधर्मत्वं यत्राप्रसिद्धं तत्र नेयं वस्तूपमा भवति । तथा च सकल-
कलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव । इत्यादौ न वस्तूपमा ।
अत्र सकलकलमिति समानधर्मस्यानुपादाने न हि पुरसुधांशुबिम्बयोः
१२ सादृश्यं प्रसिद्ध्या बुद्ध्यारूढं भवति । इयं च धर्मलुप्तोपमेति अप्पश्य-
दीक्षितैर्मन्यते ॥ १६ ॥

ii. 15—प्रदर्शनात् for निदर्शनात् P, B, D, Cs, M, J, R; प्रद-
र्शनम् Rn.

ii. 16—इति for इयं Cs;—वस्तूपमा तु for वस्तूपमैव D.

त्वदाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।

सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेय्यते ॥ १७ ॥

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

विपर्यासोपमामाह—त्वदाननेति । त्वदाननमिव उन्निद्रं प्रबुद्धम् अरविन्दं कमलम् अभूत् आसीत् । इति प्रसिद्धेः विपर्यासात् वैपरीत्यात् सा प्रसिद्धा विपर्यासोपमा अत्रास्तीति शेषः । अयं भावः प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां मुखादीनामेवोपमेयत्वं तदुत्कर्षविकासाय न्यस्तानां चन्द्रारविन्दानामुपमानत्वम् इति कविसंप्रदायसिद्धः पन्थाः । तस्य मार्गस्य उपमेयस्य उत्कर्षप्रतिपादनाय विपर्यासः उपमेयोपमानभावविपर्ययः तस्माद्विपर्यासोपमा । प्रस्तुते उदाहरणे आननमुपमेयभूतमपि उपमानतया वर्णितम् । इवान्तस्य उपमानत्वनियमात् । तदनुरोधेन च यच्च उपमानभूतमरविन्दं तत् उपमेयतया वर्णितम् अतः विपर्यासोपमालंकारः । नव्यास्तु अमुं प्रतीपं कथयन्ति । तदुक्तं कुवलयानन्दे (p. 14)—

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

त्वहोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ इति ।

१३ उदाहरति च जगन्नाथः (p. 496)—

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।

तद्यदि पतति हुताशे तदा हताशे तवाङ्गवर्णं स्यात् ॥

१६ इति ॥ १७ ॥

अन्योन्योपमामाह—तवाननमिति । अन्योन्यस्य आननेन उपमानेन अम्भोजस्य अम्भोजेन उपमानेन आननस्य इति परस्परस्य उत्कर्षः गुणश्चाहात्म्यं तत् शंसिनी कथयित्री सेयमन्योन्योपमा । इति इत्यनेन उदाहरणस्वरूपं निर्दिश्यते । तेन च यत्र पर्यायेण उपमानोपमेयभावस्तत्रैवेयमिति सिद्धम् । तेन च मुखमम्भोजं च तुल्यमित्यत्र तथा

ii. 17—तवाननम् for त्वदाननम् P, B, Rn;—विपर्यासोपमा तु सा for विपर्यासोपमेय्यते D;—V puts stanza 18 before stanza 17.

ii. 18—त्वदाननम् for तवाननम् V, M.

इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।

इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥

१ प्रतीतावपि नेयं भवति उपरिदर्शितवैचित्र्याभावात् । अत्र पर्यायेणोपमानोपमेयकत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थम् । तेन न्यूनगुणोपमेयेनोपमीयमानस्य गुणाधिकस्योपमानस्य कथमुत्कर्षः इति शङ्का परस्ता । अत्र द्वयोरेव मुखाम्भोजयोः प्रस्तुतत्वं बोध्यम् अम्भोजस्य अप्रस्तुतत्वे तदुत्कर्षप्रतिपादनवैयर्थ्यात् । प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनायैव गुणालंकाराणां समुत्पत्तेः । अत एव हेमचन्द्रः इमामुपमेयोपमा-
१२भिधानेन इत्यमुदाजहार (p. 247)—

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

निलीनां नलिनीखण्डे कथं नु त्वां लभेमहि ॥ इति ।

१५निलीनां गूढाम् । अप्पय्यदीक्षितोपि—धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि । इत्युभयप्रस्तुतमेवोदाहरत् । अर्वाचीनैस्तु इयमुपमेयोपमाशब्देन व्यवह्रियते । जगन्नाथादयस्तु केवलं तृतीयसदृशव्यवच्छेद-
१८मेवास्याः फलं मन्वते । तथा प्रस्तुताप्रस्तुतेपि इयं भवतीति—

कौमुदीव भवती विभाति मे कातराक्षि भवतीव कौमुदी ।

अम्बुजेन तुलितं विलोचनं लोचनेन च तवाम्बुजं समम् ॥

२१इत्येतदुदाहरणतः स्पष्टं भवति । अत्र आननं मुखमिति प्रक्रमभङ्गः प्राचां निरङ्कुशत्वात् सोढव्यः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । परे तु कविना एतदुदाहरणं केवलमुपमाभेदप्रदर्शनायोल्लिखितं न तु काव्यत्वेनोपन्यस्तम् अत-
२४स्तत्र प्रस्तुतमपहाय केवलक्षुद्रदोषैकदृष्टिभिर्विपश्चिद्भिर्न भवितव्यमित्याहुः ॥ १८ ॥

नियमोपमामाह—त्वन्मुखमिति । कमलेनैवेति एवकारः अन्ययोगव्यवच्छेदकः तदेव शब्दतः कथयति नान्येनेति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरिति १उपमानबाहुल्यमुपमेयस्यापकर्षं गमयति । तद्व्यावृत्त्या प्रकृष्टेनैकेन साम्यकथनम् उत्कर्षातिशयवैचित्र्यमावहतीति अस्याः अलंकारत्वं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

पद्मं तावत् तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।

अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥

समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।

ह्लादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

अनियमोपमां दर्शयति—पद्ममिति । पद्मम् कमलम् । तावत् इति वाक्यालंकारे । तव मुखमन्वेति अनुकरोति । अन्यत् कमलादितरत् तादृशं सुन्दरं वस्तु चन्द्रादि तत्कारि तव मुखानुकारि अस्ति चेदस्तु । इति एवं नियमाभावरूपा अनियमोपमा । नास्ति नियमः उपमानविषये यत्र सा अनियमोपमेत्यर्थः ॥ २० ॥

समुच्चयोपमां दर्शयति—समुच्चयेति । तव मुखं कान्त्यैव केवलकान्त्या एव इन्दुं नान्वेति । ह्लादनाख्येन संतोषजननाख्येन कर्मणा क्रियया च । श्वशब्दः समुच्चयद्योतकः तेनापि इत्यर्थः । अन्वेति अनुकरोति । इतीदृशी एतादृशवैचित्र्यविशिष्टा समुच्चयोपमा अपि अस्ति । अत्र गुणक्रिययोः समुच्चयः । ईदृशीत्यनेन केवलगुणकेवलक्रियासमुच्चये साधारणधर्मसमुच्चयेऽपि इयं ज्ञेया ॥ २१ ॥

अतिशयोपमां दर्शयति—त्वय्येवेति । त्वन्मुखं त्वयि एव दृष्टम् । दिवि आकाशे चन्द्रमा दृश्यते । एवं मुखचन्द्रमसोर्भिन्नाश्रयत्वं प्रतिशपादितम् । इयती एव भिदा एतावानेव भेदः नान्या अन्यो भेदो न । गुणक्रियादिकं सकलं समम् इति भावः । इति एवं वैचित्र्यशालिनी अतिशयोपमा भवतीति शेषः । उपमानोपमेययोः गुणक्रियादिभिः महत्यपि भेदे किञ्चिद्भेदप्रदर्शनपुरःसरं नान्यो भेदः इति अभिन्नाध्यवसानेन उपमेयस्य गुणक्रियातिशयो वर्णितो भवति अतः अतिशयोपमा । अत्र इवादिसाधर्म्यवाचकशब्दाप्रयोगात् साम्यं व्यञ्जनगम्यमेव । व्यञ्जना च वक्तृवैशिष्ट्यसचिवया भेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसरा वर्तते । नात्र

ii. 20—तत्कान्ति for तत्कारि V.

ii. 21—कान्त्यैवममुं वद (?) for कान्त्यैव मुखं तव V.

इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्थनैः ।

पद्मेपि सा यदस्त्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

यदि किञ्चिद्भवेत् पद्ममुद्भु विभ्रान्तलोचनम् ।

रूपकध्वनिः आश्रयभेदस्य स्पष्टप्रतिपादनेन अभेदप्रतीतिः अभावात् ।
नापि व्यतिरेकः उपमानादुपमेयगताधिक्यस्य अनुद्भवात् । तस्मादु-
पमा एव इयम् ॥ २२ ॥

उत्प्रेक्षितोपमां दर्शयति—मय्येवेति । अस्याः प्रकृतनायिकायाः

मुखश्रीः मुखलक्ष्मीः मुखशोभासदृशशोभेति निदर्शनागर्भेयमुक्तिः ।
मय्येव इति एवंप्रकारैः इन्दोः विकत्थनैः श्लाघावचनैः अलम् । यत्
यस्मात् सा श्रीः पद्मेपि अस्त्येव वर्तते एव इति एतादृशी वर्णना
उत्प्रेक्षितोपमा ज्ञेया । अत्र चन्द्रमस आत्मश्लाघायाः अतात्त्विक-
त्वेन नायकस्य चाटूक्त्या संभावनयोत्प्रेक्षितत्वेन इयमुत्प्रेक्षितोपमा । अत्र
साम्यं व्यञ्जनागम्यम् । एवमेवाग्रेपि तत्र तत्र बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥

अद्भुतोपमामाह—यदीति । हे सुन्दरि यदि पद्मं किञ्चित् मनाक्
उद्भु उन्नमितभूलतं तथा विभ्रान्तलोचनं घृणिं तनयनं भवेत् तत् तर्हि
इते तव मुखश्रियं धत्ताम् प्राप्नोतु । इति असौ अद्भुतोपमा । विभ्रान्त-
लोचनादयो धर्मा मुखस्यैव तेषां संभावनया पद्मास्थितिकल्पनेन मुख-
सादृश्यवर्णनं चमत्कारातिशयाय भवति इतीयमद्भुतोपमा । यदुक्तम्—

यत्रोपमेयधर्माः स्युरुपमानेधिरोपिताः ।

चमत्कारविधानार्थं तामाहुरद्भुतोपमाम् ॥ इति ।

प्रकाशकारादयस्तु एनामतिशयोक्तिमाहुः तदुक्तं प्रकाशे (p. 762)—
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् । उदाहृतं च—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ इति ।

ii. 23—मय्येवास्य for मय्येवास्याः D; मय्येव त्वन् J;—तदस्त्येव
for यदस्त्येव P, J (?).

ii. 24—सुभु for उद्भु all except Cs, M.

तत् ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥

शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

१२ इदमत्रावधेयम् । यत्र संभावनयापि पर्यन्ते औपम्यस्य अनिष्पत्तिः कवेरभिप्रेता तत्र नोपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यथा प्रस्तुतोदाहरणे सुधांशुवपुषो अकलङ्कभवनमशक्यमतस्तेन मुखसाम्यप्रापणमपि अशक्य-
१५ मेवेत्यत्र कवितात्पर्यमस्ति अतो नेयमुपमा किन्तु अतिशयोक्तिः ।

यथा वा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

१९ इत्यादावपि अनयैव दिशा अतिशयोक्तिः ।

पुष्पं प्रवालोलहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्तान्नोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

२२ इत्यादौ तु नातिशयोक्तिः पुष्पस्य प्रवालोलहितत्वस्य संभवात् नात्र केवरोपम्याभावप्रदर्शने यत्नः । केवलं चारुतातिप्रदर्शनायैव चेयं संभा-
२४ वना । अत इयं कविकल्पितोपमानतया उत्पाद्योपमेति प्राचीनैर्व्य-
वहतास्ति । आचार्यदण्डिमते तु उभयत्रापि अद्भुतोपमैवेति सुधी-
भिर्विचार्यम् ॥ २४ ॥

मोहोपमां दर्शयति—शशीति । हे तन्वङ्गि कृशाङ्गि तव मुखं शशी

इत्युत्प्रेक्ष्य सादृश्यादभिन्नं परिकल्प्य भ्रान्तिविषयीकृत्येत्यर्थः । अनन्तरं शत्वद्विरहे शशिनं दृष्ट्वा त्वन्मुखाशया तव वदनस्पृहया त्वन्मुखमिदमेवेति बुद्ध्या इन्दुमपि अनुधावामि तद्दर्शनवद्धरतिर्भवामि । इत्येषा इयं मोहोपमा स्मृता कविभिरिति शेषः । मोहो भ्रान्तिः सादृश्येन इन्दौ
६ मुखभ्रान्तिः तेन मोहोपमेति । तदुक्तमाग्नेये—

प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् ।

उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्वचः ॥ इति ।

९ अत्र साम्यं व्यङ्ग्यम् । शशी इन्दुरिति प्रक्रमभङ्गोपि पूर्ववत् दोषायेति बोद्धव्यम् । अर्वाचीनानां मते अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । तदुक्तं

इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा मता ॥ २५ ॥

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलक्षणं मुखम् ।

११अप्पय्यदीक्षितेन (चि. मी. p. 64-5)—

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥ इति ।

१४अत्राप्ययदीक्षितोक्तानि उदाहरणानि मनोहराणीति प्रदर्श्यन्ते—

कपाले मार्जारो पय इति करांल्लेढि शशिन-

स्तरुच्छिद्रप्रोतान् विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताप्यंशुकमिति

प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥

१९कचित् भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पल्लवेन चमत्कारः—

बल्लालक्षोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती

कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलङ्गी ।

कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती

श्वासामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां तनोति ॥

२४कचित् भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः यथा—

शिञ्जनैर्मञ्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-

स्तत्रासोल्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदृष्टाः ।

तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-

रित्थं चौलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥

२९इति ॥ २५ ॥

संशयोपमामाह—किमिति । अन्तः भ्रान्तौ अली यस्य एतादृशं कि-

मेतत् पद्मम् अथवेदं ते तव लोले चञ्चले ईक्षणे नयने यस्मिन् एता-
दृशं किं मुखम् इत्येवं विरुद्धनानार्थावगाहि मम चेतः दोलायते संशयं
प्राप्नोति । इयं संशयोपमा । एकस्मिन् धर्मणि विरुद्धनानार्थावमर्शः
संशयः । अस्य च सादृश्यपर्यवसायित्वादुपमाभेदे संग्रहः । अत्र

ii. 25—स्मृता for मता P, B, R, Cs.

ii. 26—किं वा for किं ते N.

१८ [काव्यादर्श]

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥

न पद्मस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।

अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥

६ भ्रान्तालित्वविलेखणत्वयोः विम्बानुविम्बिता तथा च सादृश्यविकासः ।
अर्वाचीनास्तु इमां संदेहालंकारकारणमिति स्वीकुर्वन्ति तदुक्तं कवि-
राजेन (p. 256)—सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नाना-
९ कोट्यवगाहिनी धी रमणीया संदेहालंकृतिः इति । उदाहरति च—

अधिरोप्य हरस्य हन्त चापं परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।

परिणेप्यति वा न वा युवायं निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥

१२ इति ॥ २६ ॥

निर्णयोपमां वक्ति—न पद्मस्येति । इन्दुनिग्राह्यस्य चन्द्रनिगृहीतस्य

चन्द्राभिभाव्यस्य पद्मस्य इन्दुलज्जाकरी अपकर्षत्वेन संकोचमापादयित्री
३ द्युतिः कान्तिः न निगृहीतस्य निग्राहकत्वाभावादिति भावः । अतः इदम्
इन्दुनिग्राहकत्वेन पुरोभासमानं वस्तु त्वन्मुखमेव तस्यैव तत्सामर्थ्यात् ।
एवशब्देन न पद्ममिति पद्मस्य व्युदासः । इत्यसौ निर्णयोपमा भवति ।
६ उपमेयस्य निर्णयभङ्ग्या सादृश्यप्रकाशनादिति भावः । संशयानन्तरमेव
निर्णयस्योद्भवनात् अत्रेदं पद्मं वा मुखं वा इति प्रथमं संशयः परिकल्प-
नीयः । संशयोत्तरस्यैव निर्णयस्य निर्णयालंकारत्वमुक्तमग्निपुराणे यथा
९ (344. 18)—उपमेयस्य संशय्य निश्चयान्निश्चयोपमा इति । निश्चयो-
पमा निर्णयोपमा इति पर्यायौ । उदाहरणान्तरं यथा—

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विब्बोकैर्वकसहवासिनां परोक्षैः ॥ इति ।

१५ विश्वनाथादय एनां निश्चयालंकृतिमाहुः ॥ २७ ॥

ii. 26—डोलायते for दोलायते N, Cs.

ii. 27—कुतः for अतः V;—इतीयं for इत्यसौ M.

शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वा श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

श्लेषोपमां दर्शयति—शिशिरांश्चिति । ते वक्त्रम् अम्भोजमिव शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वा शिशिरांशुश्चन्द्रः तस्य प्रतिद्वन्द्वा प्रतिस्पर्धि अम्भोजपक्षे शिशिरांशुः प्रतिद्वन्द्वा यस्येति बहुव्रीहिः । श्रीमत् सुश्रीकम् प्रशंसायां मतुप् । सुरभिगन्धि सुरभिः घ्राणतर्पकः गन्धः यस्य तत् । इति विशेषणत्रयं श्लेषेणोभयत्र संबन्धं लभते अतः इयं श्लेषोपमा स्मृता ।
६ केचित्तु वक्त्रपक्षे शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वाश्रीमत् इत्येकं पदं परिकल्प्य शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वा नी या श्रीः तद्विशिष्टम् इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । पूर्वपद्धत्या अभङ्गश्लेषो भवति अनया तु सभङ्गश्लेषो भवति इति ज्ञेयम् ।
९ श्लेषेण उपमा उपमानोपमेयगतसाधर्म्यं द्योत्यते यत्र सा श्लेषोपमेति निरुक्तिः । श्लेषश्चात्र अर्थश्लेषः शब्दश्लेषस्य वक्ष्यमाणसमानोपमाविषयत्वादिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । श्लेषस्य शब्दार्थवृत्तित्वं
१२ शब्दपरिवृत्यसहत्वसहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । अत्र श्लेषस्य विद्यमानत्वेऽपि न श्लेषालंकारः सादृश्यवैचित्र्ये श्लेषवैचित्र्यस्य निलीनत्वात् । यत्र यद्वैचित्र्यं प्रधानतया विभवति तत्रैव तदलंकारव्यवहारः । एतेनात्र अलंकारान्त-
१५ रस्य श्लेषस्य सद्भावेऽपि न तत्त्वेन व्यपदेशः श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निलीनतया व्यपदेशकत्वाभावात् । प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इत्युक्तेः इति केषांचिदुक्तिरपि एतदभिप्रायिकैवेति बोद्धव्यम् ।
१८ अत्र श्लेषानुप्राणिता उपमा ज्ञेया ॥ २८ ॥

समानोपमां निरूपयति—सरूपेति । सरूपं समानं भिन्नार्थमपि एकवर्णत्वेन अभिन्नं रूपं यस्य तादृशशब्देन वाच्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वात् समानधर्मस्येति शेषः । सा प्रसिद्धा समानोपमा मता शिष्टानामिति

ii. 28—प्रतिस्पर्धि for प्रतिद्वन्द्वा P, B, Rn;—मता for स्मृता D, V, Cs, M.

ii. 29—सरूपोपमा for समानोपमा M, Pn; सन्दानोपमा N, V, Cs, J.

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २९ ॥

पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

ब्रह्मणोप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शंभुशिरोधृतः ।

शेषः । तथा च यत्र श्लिष्टशब्देन साधारणधर्मोपस्थितिः सा समानोपमा ।
उदाहरति बालेति । इयमुद्यानमाला वनपङ्क्तिः बालेव बधूरिव सालकान-
नशोभिनी सालानां वृक्षाणां काननं वनं तेन शोभिनी । बधूपक्षे अलकैः
चूर्णकुन्तलैः सहितं सालकम् एवं यदाननं मुखं तेन शोभिनी । अत्र
भिन्नयोरपि उपमानोपमेयधर्मयोः समानशब्दवाच्यत्वात् साधारण्यम् ।
१ अत्र वृक्षकाननेति परिवृत्तौ न श्लेषः अतः शब्दश्लेषेयमुपमा ॥ २९ ॥

निन्दोपमां लक्षयति—पद्ममिति । पद्मं बहुरजः परागधूलिधूसरम्
चन्द्रश्च क्षयी क्षयिष्णुः अर्थात् कृष्णपक्षे तवाननं तु निर्मलत्वात् परागशून्यं
३ सदा शोभापरिपूर्णत्वाच्च न क्षयिष्णु । अतः ताभ्यां पद्मचन्द्राभ्यां स-
मानमपि तवाननं सोत्सेकं दोषशून्यत्वेन उत्कर्षशालि इति निन्दोपमा ।
उपमानस्य निन्दया साम्यस्य कीर्तनात् निन्दोपमा । अत्र केचित् रजः-
६ क्षयशब्दाभ्यां रजोगुणक्षयरोगरूपार्थान्तरं श्लेषेणाङ्गीकृत्य तदेव दोष-
त्वेन कल्पयन्ति । तथा ताभ्यामिति पद्मम्यन्तं स्वीकृत्य तत् सोत्से-
कमित्यनेन संबध्य सोत्सेकशब्दस्य अधिकम् इत्यर्थं दर्शयन्ति । अत्र
१ साम्यमात्रपर्यवसायित्वात् तत्रैव कवेरभिनिवेशात् प्रतीयमानेपि भेदे तस्य
प्राधान्याभावान्न व्यतिरेकः । प्राधान्येन भेदचमत्कृतौ एव तस्य निश्चि-
तत्वात् ॥ ३० ॥

प्रशंसोपमां दर्शयति—ब्रह्मण इति । पद्मः कमलम्—वा पुंसि पद्मं
नलिनम् इत्यमरकोशात् पद्मशब्दस्य पुंस्त्वम् । पद्ममिति पाठे अप्रयुक्तत्व-
३ दोषोपि न । ब्रह्मणोपि जगत्स्रष्टुरपि उद्भवः उत्पत्तिस्थानम् । तस्य

ii. 29—शाल for साल J.

ii. 30—सोत्कर्षे for सोत्सेकं D;—निन्दोपमा for निन्दोपमा N;—
मता for स्मृता V;—निन्दोपमेष्यते for निन्दोपमा स्मृता D.

ii. 31—पद्मं for पद्मः Cs, V, B (who explains the mistake
by a natural confusion between अ and श्र).

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिरुयासु मे मनः ।

स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिरुयासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमिति त्रयम् ।

अरविन्दनाभनाभ्यरविन्दजातत्वादिति भावः । तथा चन्द्रः शंभुशिरो-
धृतः शंकरस्य शशिखण्डमौलित्वादिति भावः । एतादृशौ महामहिमशा-
लिनौ तौ त्वन्मुखेन तुल्यौ इति विपर्यासोपमया मुखस्य गुणातिशयव-
र्णनात् इयं प्रशंसोपमा इत्युच्यते । अयमाशयः । पद्मचन्द्रौ तावन्महा-
महिमगुणशालिभ्यां कमलासनशशिशेखराभ्याम् आश्रितौ इति अनुपम-
गुणशालिनौ तौ त्वन्मुखेनापि तुल्यौ इति अहो तेषां गुणराशि-
संपत्तिः इति तौ अधिकगुणेनोपमानभूतेन मुखेन प्रशंसितौ तेन च
मुखस्य गुणातिशयः व्यक्तो भवति । इयं विपर्यासोपमानुप्राणिता प्रशं-
सोपमा ज्ञेया । अत्र प्रशंसायाः प्राधान्यात् तद्वैचित्र्यकुक्षिनिर्लीनं विप-
र्यासोपमावैचित्र्यम् तेन न विपर्यासोपमेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

आचिरुयासोपमां व्याख्याति—चन्द्रेणेति । मे मनः चन्द्रेण त्वन्मुखं
तुल्यम् इति आचिरुयासु विवक्षु वर्तते । स आख्यानाभिलाषः गुणो वा
दोषो वा अस्तु इत्याचिरुयासोपमां विदुः पण्डिताः इति शेषः । अत्र
गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन आख्यानाभिलाषस्य समुद्रेकः दर्शितो
भवति । तेन च मुखस्य उपमेयस्य चारुतातिशयो व्यञ्जितो भवति
अत आचिरुयासया उपमेयचारुत्वपोपणादियमाचिरुयासोपमेति भावः ।
केचित्तु गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन हृद्गतभावप्रकटनया सारल्यद्यो-
तनाच्चारुत्वातिशयः इति मन्यन्ते ॥ ३२ ॥

विरोधोपमां दर्शयति—शतपत्रमिति । शतपत्रम् कुशेशयम् शरच्चन्द्रः
शारदीयशर्वरीशः त्वदाननम् भवदीयाननं च एतत् त्रयं परस्परविरोधि
अन्योन्यस्पर्धि । शतपत्रस्य विकासे दिवा चन्द्रस्य मालिन्यम् चन्द्रोदये

ii. 31—ते मुखेन for त्वन्मुखेन N, M, V;—प्रशंसोपमा मता for
प्रशंसोपमोच्यते N, M.

ii. 32—आचिरुयासोपमा मता for आचिरुयासोपमां विदुः N, V, J.

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

मृगेक्षणाङ्कं ते वक्तुं मृगेणैवाङ्कितः शशी ।

रात्रौ शतपत्रस्य संकोचः इति ते परस्परविरुद्धे तयोरुभयोः तवाननेन सह विरुद्धत्वं त्वन्मुखसौरभ्याह्लादकत्वादिगुणमत्सरित्वादिति ज्ञेयम् । अस्य विरोधस्य साम्यपर्यवसायित्वादियं विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

प्रतिषेधोपमां निर्दिशति—न जात्विति । इन्दोः ते मुखेन सह न जातु न कदाचिदपि प्रतिगर्जितुं प्रतिस्पर्धितुम् शक्तिः अस्तीति भावः । उक्तमर्थं विशेषणाभ्यां संपादयति । कलङ्किनः कलङ्कदूषितस्य तथा जडस्य शीतलस्य मूर्खस्येति च ध्वनिः । तथा च एतादृशस्य चन्द्रस्य निष्कलङ्किना अजडेन च ते मुखेन स्पर्धितुं का शक्तिरस्ति । अत्र सादृश्य-प्रतिषेधेन उपमेयगुणस्योत्कर्षो वर्णितो भवति इति प्रतिषेधोपमा । पूर्वोक्तनिन्दोपमायां प्रतिषेधो नास्ति इति तस्या भेदः । नात्र परिकरशङ्का कर्तव्या कविनानेन परिकरस्य अगणितत्वात् । विशेषणद्वयानुपादाने इदं—मही महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः इतिवन्नेयार्थदोषप्रस्तं भवेत् अतस्तदोषपरिहाराय विशेषणस्यावश्यकत्वं ज्ञेयम् । नवीनमते तु अपुष्टतादोषपरिहारार्थं तयोरावश्यकत्वं ज्ञेयम् । अपि चात्र औपम्यवर्णन-स्यैव प्राधान्यात् प्रतिषेधोपमैव स्वीकार्या इत्यलम् ॥ ३४ ॥

चटूपमां वर्णयति—मृगेक्षणाङ्कमिति । मृगस्य ईक्षणेन सदृशम् ईक्षणम् अवलोकनं मृगेक्षणं तदेव अङ्कं चिह्नं यस्य तन्मृगेक्षणाङ्कम् । अथवा मृगस्य ईक्षणे नयने मृगेक्षणे ते अङ्कं चिह्नं यस्य तन्मृगेक्षणाङ्कम् । मृगनयनसदृशनयनशोभितमित्यर्थः । शशी चन्द्रः मृगेणैव अङ्कितः भूषितः । तथापि वक्तुं मृगस्य कयाचिदपि एकावयवक्रियया अथवा एकेनावयवेन युक्तम् शशी तादृशावयवसमुदायविशिष्टशरीरेण मृगेण

ii. 33—विरोधोपमोदिता for विरोधोपमा मता D.

ii. 34—प्रतिषेधोपमोच्यते for प्रतिषेधोपमैव सा D; प्रतिषेधोपमा मता M.

ii. 35—मृगेक्षणाङ्कं for मृगेक्षणाङ्क D;—त्वद्वक्तुं for ते वक्तुं D.

तथापि सम एवासौ नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

न पञ्च मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात् तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कक्ष्यामतिक्रम्य मुखं तव ।

युक्तः अतस्तत्साधनसंपत्तिरधिका एवं स्थितेपि । असौ शशी सम एव
वदनेन समान एव एवशब्देनाधिक्यव्यवच्छेदः । नोत्कर्षीति एवकार-
९व्यवच्छेद्यमेव स्फुटतयाभिहितम् । अयमाशयः अधिकसाधनवता अधि-
कोत्कर्षेण भाव्यम् । परं तादृशविशेषसाधनसंपत्तिमानपि शशी न
मुखतो विशेषशोभाशाली इति शशिनः समीकरणे मुखस्य सौन्दर्यपरि-
१२पोषो दर्शितः । एतादृशवर्णनशैली सुमधुरा इति चटूपमा । चटुः
प्रियोक्तिपरा उपमा औपम्यवर्णनम् । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्षः
१४इति विशेषोक्तिः । तस्या लक्षणमग्रे (ii. 323)—

गुणजातिक्रियादीनां यत् तु वैकल्यदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥

इति ग्रन्थकृतैव दर्शितम् । विशेषोक्तिमूला एव चटूपमा अन्यथा सर्वत्रो-
१८पमायां चटूक्तिसंभवात् सर्वत्रेयमेव स्यात् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३५ ॥

तत्त्वाख्यानोपमां दर्शयति—न पञ्चमिति । इदं पञ्चं न किंतु मुखमेव इमौ
भृङ्गौ न किंतु चक्षुषी एव । इत्येवं विधिनिषेधप्रकारेण विस्पष्टसादृश्यात्
३सादृश्यस्य स्पष्टीकरणात् । सदृशे भ्रान्तिर्भवति अत्र च भ्रान्तेरपनय-
नात् सा पूर्वमासीत् इति निष्पन्नम् । सा च सादृश्यमूला इति सादृश्यस्य
प्रकटीकरणात् तत्त्वाख्यानोपमा इयं ज्ञेया । भ्रमनिरासाय भ्रमविषयस्य
६तत्त्वस्य यथार्थस्वरूपमाविष्करणं तत्त्वाख्यानम् तन्मूलमस्याः अतस्तत्त्वा-
ख्यानोपमा । निर्णयोपमायां संशयपूर्वकं तत्त्वाख्यानम् अत्र तु भ्रान्ति-
पूर्वकमित्युभयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमामाह—चन्द्रेति । तव मुखं चन्द्रारविन्दयोः कान्तिं
शोभाम् अतिक्रम्य स्वकान्त्या विजित्य आत्मनैव स्वेनैव तुल्यमभवत् ।

ii. 35—चाटूपमा for चटूपमा Cs.

ii. 37—कक्षां for कक्ष्यां M, V; कान्ति P, B, D, Rn, J.

आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव कचित् ।

त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

इति असाधारणोपमा । चन्द्रपद्मे एव मुखस्योपमानतया प्रसिद्धे तयोर-
तिक्रमे तु अन्योपमानस्य विरहात् स्वस्मिन्नेव उपमानोपमेयभावः विश्रान्तः
तेन च औपम्यस्य असाधारणत्वं निष्पन्नम् अत इयम् असाधारणो-
पमा । न च एकस्यैवोपमानोपमेयत्वं कथमिति वाच्यम् आहार्य-
भेदेन भिन्नत्वात् । आहार्यत्वं नाम बाधकालिकेच्छाजन्यं ज्ञानम् ।
अत्र बाधशब्देन बाधकं ज्ञानमपेक्ष्यते तच्च मुखं चन्द्रः इत्यत्र मुखं
चन्द्रो न इति तात्कालिकी या मुखे चन्द्रत्वज्ञानं मे जायतामिति इच्छा
तज्जन्यं यत् ज्ञानं मुखं चन्द्रः इति तदाहार्यम् ॥ ३७ ॥

अभूतोपमामाह—सर्वेति । कचिदेकत्रस्थाने विधात्रा समाहृतः संगृ-

हीतः सर्वपद्मप्रभासारः सर्वेषां पद्मानां प्रभायाः सारः कान्तिपुञ्जः इव
इत्त्वदाननं विभाति । इति एवंप्रकारां तां प्रसिद्धाम् अभूतोपमाम् उपमे-
यस्य वर्णनाय संभावनया कल्पितस्य उपमानस्य वस्तुतः अभूतत्वात्
तादृशेन अभूतेन उपमानेन औपम्यस्य वर्णनमभूतोपमा इति समाख्या-
निरूपणम् । नात्र इवशब्दः संभावनार्थकः अपि तु साधर्म्यवाचकः ।
तेन समाहृत इत्यस्य संभावनया समाहरणेऽपि उत्प्रेक्षावाचकाभावात्
केवलसंभावनाचमत्कृत्यपेक्षया तादृशसंभावनानिष्पन्नोपमानसादृश्यवर्ण-
नचमत्कृतेः प्राधान्यादत्र उपमैव ज्ञेया । केचित्तु इवशब्दं समाहृत-
शब्देन संयुज्य संभावनायाः प्राधान्यादत्रोत्प्रेक्षां वदन्ति । प्रस्तुते अप्रस्तु-
तस्य धर्मिणः यत्र संभावना तत्रोत्प्रेक्षा यत्र तु प्रस्तुते अप्रस्तुतधर्मस्य
संभावना तथा च प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रतीतिः न तत्रोपमा इति प्राचामाश-
यं विवृण्वन्ति । परं पूर्वोक्तप्रक्रियया संभावनाया उत्थितिरेव नात्रेति
सुधीभिर्विचारणीयम् । वस्तुतः अविद्यमानस्य केवलं कविप्रतिभया नि-
ष्पाद्यमानस्य धर्मिणः यत्र वर्णनं तत्राभूतोपमा । स्वयं विद्यमानस्य ध-
र्मिणः यत्रान्यधर्मिणां संमेलनकल्पनया साम्यवैचित्र्यवर्णनं तत्राद्भुतो-
पमा इत्युभयोर्भेदः ॥ ३८ ॥

चन्द्रबिम्बादिव विपं चन्दनादिव पावकः ।

परुषा वागितो वक्त्रादित्यसंभावितोपमा ॥ ३९ ॥

चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।

स्पर्शस्तवेत्यतिशयं प्रथयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

इन्दुबिम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धृतम् ।

असंभावितोपमामाह—चन्द्रबिम्बादिति । इतः एतस्मात् वक्त्रात् वदनात् परुषा कठोरा वाक् चन्द्रबिम्बात् विपमिव चन्दनात् पावक इव शनिःसरेदिति शेषः । अत्र उपमानभूताभ्यां चन्द्रचन्दनाभ्यां विपपावक-निःसरणस्येव वदनात् परुषवाङ्निःसरणस्य असंभावितत्वादसंभावितोपमा ॥ ३९ ॥

बहूपमां दर्शयति—चन्दनेति । चन्दनोदकं मलयाङ्गरागः चन्द्रांशुः इन्दुकिरणं चन्द्रकान्तः मणिविशेषः एतदादयः मृणालकदलीपत्रमुक्ता-रहारादयः ते इव शीतलः सुखकरः । उपमानानि सामान्यवचनैः इति कर्मधारयः । तव प्रकृतनायिकायाः स्पर्शः अस्ति इति शेषः । इति अतिशयम् प्रस्तुते शैत्यगुणातिशयम् उपमानान्तरेषु वर्णितगुणेभ्यः अति-शयं बोधयन्ती प्रकटीकुर्वती बहूपमा एतन्नाम्ना व्यवहृता भवति । एक-स्योपमेयस्य बहूपमाननिबन्धनेन साम्योत्कर्षविधायित्री इति बहुपमेत्यर्थः । यथा बहूनां मधुररसानां संमेलने चारुत्वातिशयः तथा बहूपमानदर्शनेन उपमेयधर्मस्य चारुत्वातिशयः इति केवलोपमाया अस्या भेदः । अर्वा-चीनास्तु एनां मालोपमामाहुः ॥ ४० ॥

विक्रियोपमामाह—इन्दुबिम्बादिति । हे तन्वङ्गि तव वदनम् इन्दु-बिम्बादुत्कीर्णमिव उद्विद्धितमिव पद्मगर्भात् पद्ममध्यात् उद्धृतमिव इत्यसौ

ii. 39—असंभावनोपमा for असंभावितोपमा V.

ii. 40—कान्ताति for कान्तादि M;—बोधयन्ती for प्रथयन्ती P, B, R.

ii. 41—चन्द्र for इन्दु M, J, P, B, R;—उत्कीर्णं for उत्कीर्णं a variant mentioned by Cs.

तत्र तन्वज्जि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

१ { पूण्यातप इवाह्नीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।
विक्रमस्त्वय्यधालक्ष्मीमिति मालोपमाक्रमः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोपि यद्युपमीयते ।

३ विक्रियोपमा । अत्रोपमानभूतौ इन्दुविम्बपद्मगर्भौ प्रकृती वदनं विकृतिः ।
प्रकृतिविकृत्योः साम्यमस्ति इति विक्रियया उपमानविकारभूतोपमेय-
वर्णनेन उपमा अतो विक्रियोपमा । तथा चोक्तम् अग्निपुराणे (344.15)—
६ उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा इति । अन्यत्रापि—

उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता ।

प्रकृतेर्विकृतेः साम्यात् तामाहुर्विक्रियोपमाम् ॥ इति ।

९ अत्रापि पूर्ववदुपमानवैचित्र्यविलीनमुत्प्रेक्षासाम्यमतो नोत्प्रेक्षा इति
ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

मालोपमामाह—पूण्यातप इति । आतप इव प्रकाशो यथा पूष्णि
सूर्ये पूषा यथा अह्नि दिवसे वासरः दिवसः यथा व्योम्नि आकाशे
३ तथा विक्रमः पराक्रमः त्वयि लक्ष्मीम् अधात् निहितवान् इति एवंप्रकारा
मालोपमा मालायां यथा ग्रथितस्य एकस्य कुसुमस्य अपरेण तस्यापि अप-
रेण इति परस्थितस्य कुसुमस्य संश्लेषो भवति तथा पूर्वपूर्ववाक्यस्थिता-
६ अधिकरणपदार्थस्योत्तरोत्तरवाक्यस्थोपमानत्वनिवेशनेन संबन्धात् इयं
मालोपमा मता आलंकारिकसंमता । अयमेव रचनावैचित्र्यविशेषः
बहूपमातः अस्या भेदकः । बहूपमायां केवलमुपमाबाहुल्यम् अस्यां तु
९ पूर्ववाक्यस्थपदस्य उत्तरत्र संबन्धः एवमुपमाबाहुल्यम् । नव्यास्तु
प्रकारद्वयेपि मालोपमामेव मन्यन्ते । तत् रचनावैचित्र्यविशेषाज्ञानविजृ-
म्भितमिति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थोपमां लक्षयति—वाक्यार्थेनेति । वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो विशेष-

ii. 41— विक्रियोपमा for विक्रियोपमा D, M.

ii. 42— मालोपमा मता for मालोपमाक्रमः P, B, R, M.

ii. 43— वाक्येनैव तु for वाक्यार्थेनैव D, K.

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥
त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

षणविशेष्यतामापन्न उद्देश्यविधेयभावप्रधान एकतिङ्घटितः पदसमूहः
३तेन । एवकारेण पदार्थोपमानिवृत्तिः । कोपि वाक्यार्थः तादृश एव
काश्चित् प्रस्तुतवाक्यार्थः यदि उपमीयते तर्हि सा वाक्यार्थोपमा भवति ।
वाक्यार्थयोः उपमानोपमेयभावेन साम्यस्य वर्णनात् सा वाक्यार्थोपमा इति
६व्यवहियते । सा च एकानेकेवशब्दत्वात् एकानेकेवशब्दोपा-
दानात् द्विधा द्विप्रकारा । अयमाशयः यदा वाक्यस्थितप्रतिपदार्थसाम्या-
वबोधनेच्छा तदा प्रत्युपमानं पुरतः इवशब्दप्रयोगस्य आवश्यकत्वात्
९अनेकेवशब्दप्रयोगः यदा तु प्रधानपदार्थान्वयबोधोत्तरं पश्चात् पर्या-
लोचनया अवान्तरपदार्थानां साम्यं प्रतीतिपदवीमारोहति तदा प्रधानो-
पमानपुरतः एव इवशब्दप्रयोगेण एकेनैव सकलार्थसिद्धिरिति एके-
१२वशब्दप्रयोगः । एतादृशसाङ्गोपमायां प्रायः कवय इवशब्दं प्रयुज्जते इति
लक्षणे इवशब्दोपादानम् । अत्र अप्रस्तुतेन अवयवविशिष्टावयविना प्रस्तुत-
स्य अवयवविशिष्टावयविनः साम्यवर्णनमपेक्षितं भवति । अयमेव वाक्यार्थो-
१५पमायां वैचित्र्यातिशयः अन्यथा—यथा व्योम्नि विधुर्भाति तथा भूम्यां
मुखं तव । इत्यत्रापि वाक्यार्थोपमा स्यात् । भवतु नाम सा किं नश्छि-
न्नमिति चेन्न पदार्थोपमाया अस्या वैचित्र्यविशेषाभावात् वैचित्र्यविशेष-
१८स्यैव अलंकारान्तरविधायकत्वात् ॥ ४३ ॥

एकेवशब्दघटितां वाक्यार्थोपमामुदाहरति—त्वदाननमिति । अधीरे
चकितचञ्चले अक्षिणी नयने यस्मिन् तत् अधीराक्षम् आविः आविर्भवन्त्यः
३दशनानां रदानां दीधितयः किरणानि यस्मिन् तत् आविर्दशनदीधिति एता-
दृशं तवाननम् भ्रमन्तौ संचरन्तौ भृङ्गौ यत्र तत् भ्रमद्भृङ्गम् आ ईषत्
लक्ष्याः केसराः किञ्जल्काः यत्र तादृशं पङ्कजमिव भाति । अत्र सावयवस्य
६आननस्य सावयवेन पद्मेन साम्यम् उपमानम् उपमेयात्मकवाक्यद्वयेन
वर्णितम् । एवं वाक्यार्थगतत्वात् वाक्योपमेयम् । अत्र विशिष्टयोरेवोप-

ii. 43—एकेनैकेवशब्दत्वात् later emendation for एकानेकेवशब्द-
त्वात् V.

ii. 44—तदाननम् for त्वदाननम् V.

भ्रमद्भङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनं तत्सधर्मणः ।

मानोपमेयत्वप्रतीतिरिष्टा इति एकेवशब्दप्रयोगः । विशिष्टयोः पद्म-
मुखयोः साम्यबोधानन्तरं पर्यालोचनया अवयवानां विशेषणानां साम्य-
प्रतीतिः बुद्ध्यारूढा भवति । अत्र उपमानोत्तरतः इव शब्दप्रयोगाविर-
हात् उपमानोत्तरत एव इवशब्दः प्रयोक्तव्य इति नियमं प्राचीना न
१२मन्वते इति भाति ॥ ४४ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगघटितां वाक्योपमां दर्शयति—नलिन्या इति ।
नलिन्याः नलिनानि कमलानि सन्ति अस्याः इति नलिनी पद्मलता तस्या इव
तन्वङ्ग्याः पद्ममिव आननं मधुव्रतेन भ्रमरेण इव मया पायं पायं पीत्वा पीत्वा
अरम्यत भावे लङ् । मधुव्रतेनेव मया इति प्रधानोपमानोपमेयौ । नलिनी-
तन्वङ्गीपद्ममुखादयः अङ्गभूताः तत्र प्रत्युपमानम् इवशब्दप्रयोगः । तेन
एव अङ्गाङ्गिनोः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् चमत्कारातिशयं जनयति ।
अत्र साम्यबोधः अङ्गवाक्यानां शाब्दः पूर्वादाहरणे तु अङ्गिनः शाब्दः
इतरेषां तु उन्नयनोद्भवः इति भेदः ॥ ४५ ॥

प्रतिवस्तूपमालक्षणं विधत्ते—वस्तु किञ्चिदिति । किञ्चिदपि किमपि
प्रकृतं वस्तु उपन्यस्य प्रथमं प्रतिपाद्य तत्सधर्मणः तस्य प्रकृतस्य सधर्मणः
समानधर्मस्य अप्रस्तुतस्य न्यसनात् प्रस्तुतवस्तुसमर्थनाय वाक्यान्तरेण
प्रतिपादनात् साम्यप्रतीतिः इवादिशब्दप्रयोगाभावेपि व्यञ्जनया सादृश्या-
बोधो भवतीति प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थम् उपमा समानधर्मो यस्यां सा
प्रतिवस्तूपमा भवति । सधर्मणः इतिपदेन अप्रस्तुतवाक्येपि धर्मोपादनम-
वश्यमिति सूचितम् तदुक्तं काव्यप्रकाशे (p. 769)—प्रतिवस्तूपमा

ii. 45—मधुव्रतेनैव for मधुव्रतेनेव D.

ii. 46—न्यसनात् for न्यसनं all except M, J, N, V;—सदनं Cs
(which gives न्यसनं as a variant).

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोपि त्वादृशोद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

तु सा सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः इति । वाक्ययोरे-
९कसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता इत्यप्पग्यदीक्षितः । व्याख्याति च
यत्नोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक् निर्दिश्यते सा प्रति-
वस्तूपमा इति । पृथङ्निर्देशनं कथितपदस्य दुष्टत्वाभिधानात् भिन्नवा-
१२चकेन ज्ञेयम् ॥ साम्यप्रतीतिरस्तीतीत्यनेन उपमाजीवातुसाम्यस्यात्र
प्राधान्येन भानात् उपमाविशेषे एव अस्या अन्तर्भाव उचितः वैचित्र्या-
न्तराभावात् नालंकारान्तरं युक्तम् इति ध्वन्यते । अनेन प्रतिवस्तूपमायां
१५अलंकारान्तरविधानम् न क्षोदक्षममिति बोद्धव्यम् । यथा इत्युदाहरणो-
पन्यासाय ॥ ४६ ॥

प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—नैकोपीति । जायमानेषु उत्पद्यमानेषु इद-
मुपलक्षणं जातेष्वपि । तेन अद्यापीतिवचनं सुसंगतं भवति । तथा च जातेषु
३जायमानेषु राजसु अद्यापि अद्यावत्कालपर्यन्तम् एकोपि त्वादृशो नास्ति ।
ननु इति निश्चये । पारिजातस्य राहोः शिर इतिवत् भेदविवक्षया षष्ठी ।
पारिजातवृक्षः द्वितीयो नास्त्येव एक एव समुल्लसतीत्यर्थः । पारिजा-
६तस्य द्वितीयो पादपो नास्ति इति वान्वयः । अत्र सदृशो नास्ति द्वितीयो
नास्ति इति एक एव समानो धर्मः शद्धान्तरेण वाक्यद्वये निर्दिष्ट इति
८प्रतिवस्तूपमा । साम्यं चात्र गम्यम् । इयं वैधर्म्येणापि भवति यथा—

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

न हि वन्द्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम् ॥

११इति । यथा वा—

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।

न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥

१४इति ॥ ४७ ॥

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

इदानीं तुल्ययोगोपमां लक्षयति—अधिकेनेति । एकक्रियाविधौ एक-
जातीयक्रियाया अनुष्ठाने हीनं न्यूनगुणं वस्तु अधिकेन गुणाधिकवस्तुना
समीकृत्य समानं विधाय यत् सप्तम्यर्थकमव्ययमेतत् यत्र चमत्कृतौ
ब्रुवन्ति वैचित्र्येण कथयन्ति सेयं तुल्ययोगोपमा । हीनाधिकयोः तुल्य-
त्वेन योगः संबन्धः तेन संबन्धेन औपम्यं यत्र सा तुल्ययोगोपमा इति
स्मृता । तथा च एकजातीयक्रियाया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः हीनाधिकयोः
साम्यकीर्तनं तुल्ययोगोपमा इति फलितम् । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एक-
धर्मसंबन्धरूपा अर्वाचीनैरुक्ता तुल्ययोगिता तु भिन्नैव स्वरूपभेदात् ।
तथा अग्रे वक्ष्यमाणा (ii. 330)—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्याचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

१२ इयमपि भिन्नैव । अस्यां तुल्ययोगितायां सर्वस्य समकक्षतया वर्णनस्यापे-
क्षिततया न तत्रोपमानोपमेयभावस्यापेक्षा । तेन च न साम्यं वाच्यं व्य-
ङ्ग्यं वात्र समुद्भवति पर्यालोचनया पर्यवसाने तत् यथाकथंचित् प्रतीति-
१५ पदवीमारोहति । तुल्ययोगोपमायां तु प्रकृताप्रकृतत्वेनोपमानोपमेय-
भावस्य विवक्षितत्वाद्त्रसाम्यं वाच्यमर्यादया व्यङ्ग्यमर्यादया वा शब्दादेव
प्रतीतं भवति इत्युभयोर्भेदः । तथैव च स्तुतिनिन्दार्थं तुल्ययोगिताप्रवृत्तिः
१८ केवलसमत्वापादनाय च तुल्ययोगोपमाप्रवृत्तिः इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापि
उभयोर्भेदः इति बोद्धव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासाय ॥ ४८ ॥

तुल्ययोगोपमामुदाहरति—दिवो जागर्ति । पुलोमारिः इन्द्रः ।
२ इन्द्रेण श्वशुरः पुलोमा निहतः तदुक्तं हरिवंशे—

ii. 48—समाहृत्य for समीकृत्य N, Cs, M, J, Cb, (?)—यद्ब्रुवन्ति
for यद्ब्रुवन्ति D.

ii. 49—भवान् भुवः for भुवो भवान् D.

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥

कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

कृत्वा संबन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि ।

पुलोमानं जघानाजौ जामाता सञ् शतक्रतुः ॥ इति ।

दिवः स्वर्गस्य रक्षायै जागर्ति अवहितो भवति भवान् भुवः रक्षायै
६ जागर्ति । तेन पुलोमारिणा असुरा हन्यन्ते त्वया सावलेपाः उद्धृताः नृपाः
हन्यन्ते । अत्र हीनस्य प्रस्तुतस्य राज्ञः गुणाधिकेन महेन्द्रेण सह एकजाती-
यक्रियाविधानेन तुल्यताप्रतिपादनात् तुल्ययोगोपमा । अत्र साधर्म्यं
९ व्यङ्ग्यम् ॥ ४९ ॥

हेतूपमां उदाहरणेन दर्शयति—कान्त्येति । निगदेनेवार्थो भवति ।

अत्र चन्द्रादिभिः समं नृपगतसादृश्यस्य कान्त्यादयो हेतवो निर्दिष्टाः
३ अतो हेतूपमा ॥ ५० ॥

एवं विविधभेदसहितामुपमां विस्तरतो निरूप्य प्रसङ्गतस्तद्वतान्
दोषान् विवक्षुरादौ प्राचीनोक्तं निरपवादं दोषस्वरूपं खण्डयति—नेति ।
३ भामहो हि उपमाया इत्थं दोषानाह (ii. 39-40)—

हीनतासंभवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः ।

उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशतापि च ॥

त एते उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः । इति ।

७ अत्र विपर्ययः असादृश्यम् असंभवश्चेति त्रयो दोषाः यथाकथंचित् सादृश्यं
यत्रोद्धृतं प्रतीयते इत्युपमालक्षणे सादृश्यस्य उद्धृतविशेषणत्वेनैव निरस्ता
९ भवन्तीति न विचारणीयाः । उर्वरितदोषचतुष्टयस्य उद्वेगतानुद्वेगते विमृ-
श्येते । यत्र धीमतां सहृदयानाम् उद्वेगः प्रतीतिविघातजन्यसंत्रासो न

ii. 49—नृपास्त्वया for त्वया नृपाः D, V.

ii. 50—स्मृता for मता N, Cs, D (emended to मता in the margin).

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति षण्ढोयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोयं मे विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥

भवति तादृशस्थले भिन्ने उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते लिङ्गवचने तथा
 १२हीनाधिकता उपमानस्य न्यूनत्वम् अधिकत्वं च उपमादूषणाय नालम् सम-
 र्थानि न भवन्ति । एवं च धीमतामुद्वेग एव दोषस्य कारणम् तदुक्तमाग्नेये
 (347. 29)—विभक्तिसंख्यालिङ्गानां यत्रोद्वेगो हि धीमताम् इति । स-
 १५चोद्वेगः विशेषणविशेष्यादिपदानां परस्परसंबन्धक्लेशरूपो विगीतवर्णने समु-
 द्भवति । यदि केनापि विशेषकारणेन स न प्रादुर्भवेत् तर्हि तत्र नास्ति उप-
 मादीनां दुष्टत्वम् । प्रायः भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेययोः एकतरलिङ्ग-
 १८वचनानुगतेन समानधर्मेण तदन्येन भिन्नलिङ्गवचनविशिष्टेन संबन्धो
 दुष्करो भवति अत एतादृशी उपमा उद्वेगकरी । तथा उपमानस्य हीन-
 तायां उपमेयस्यानुत्कर्षात् अधिकतयां च तत्सापेक्षतया उपमे-
 २१यस्यात्यन्तनिकृष्टत्वेन वैरस्येनोद्वेगो भवति । एतच्चाग्रे उदाहरणे स्फुटी-
 भविष्यति ॥ ५१ ॥

तत्र लिङ्गवचनभेदस्य निर्दोषत्वं दर्शयति—स्त्रीवेति । अत्र षण्ढः
 स्त्रीव गच्छति एषा स्त्री पुमानिव वक्ति इति वाक्यद्वये गमनवचनक्रियाया
 ३एव साधारणधर्मत्वात् तस्य च भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेययोरक्लेशेनैवा-
 न्वयान्न भिन्नलिङ्गदोषः । अयं जनः मे प्राणा इव प्रियः तथा मया
 विद्या धनमिव अर्जिता संपादिता इत्यत्र च प्राणशब्दः नित्यबहुवच-
 ६नान्तः धनशब्दश्च नित्यनपुंसकः । नानयोः पर्यायशब्दाः प्रकृतोचित-
 लिङ्गवचनाः । अतो गतिकगत्या यथा प्राणाः प्रियास्तथायं मे प्रियः
 यथा च धनमर्जितं तथा विद्या अर्जिता इति लिङ्गविपरिणामेन अन्व-
 ९यः संपाद्य एव । अत्र च नोद्वेगः सहृदयानाम् अन्यगतेरभावात्
 अतोत्र नोपमादोषः । अनयैव दिशा चन्द्र इव मुखम् सुधावदधरः इत्या-
 दिस्थले प्रतीतिमान्पर्याभावान्नोपमा दुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

इत्येवमादि सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

उपमानस्य हीनाधिकत्वयोर्निर्दोषतां दर्शयति—भवानिति । हे महीपाल राजन् भवान् इव देवराजः महेन्द्रः विराजते । अत्र नृपतेर्म-
३३र्त्यर्थमत्वात् प्रकृतदेवतास्वरूपाद्देवराजादपकृष्टत्वं स्पष्टमेव । तथापि राज्ञां
लोकपालांशसंभवत्वेन केषांचिद्देवराजसदृशपरामक्रशालित्वेन च नेदं
वैरस्यमावहति । राज्ञां लोकपालांशत्वमाह मनुः (v. 96)—अष्टानां
६लोकपालानां वपुर्भारयते नृपः इति । अन्यत्रापि—

इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ इति ।

१३इयं च विपर्यासोपमा । अस्यां च पर्यायेणोपमेयस्यैव वर्णनं भवति ।
तेन चात्र न पर्यवसाने हीनतादोषः समुद्भवतीति अरुचिं प्रदर्श्य केचित्—

उत्सङ्गितकुरङ्गोयमृक्षमण्डलमध्यगः ।

विधुर्व्याघ्र इवाभाति हन्तुं विरहदुर्वलान् ॥

१३इति पद्यमुदाहरन्ति । अत्र श्लिष्टविशेषणाभ्यां प्रतीयमानं निकृष्टस्यापि
व्याघ्रस्योपमानत्वं न दोषाय भवति प्रत्युत विरहिनिपूदनक्रौर्य-
१५सूचनाय तदतीवोपयुक्तमिति कथयन्ति । तेजसा नृपः अंशुमतः सूर्यस्य
कक्षां साम्यम्—

पापे कक्षा त्विभरज्ज्वां काञ्च्यां हेमप्रकोष्ठके ।

भित्तौ साम्ये रथभागेन्तरीये पश्चिमाचले ॥

१३इति हेमचन्द्रः । आरोढुम् आक्रमितुम् अलं पर्याप्तः । अत्र जात्याधि-
कौशुमान् उपमानीकृतः परं पूर्वोक्तदिशा नृपस्य तदंशत्वान्नोद्वेगकरं
२१तत् इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

दोषस्य दोषाभावप्रस्तावमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादि एतदादि-

ii. 53—महाराज for महीपाल D;—कक्ष्यां for कक्षां Cs, R; कान्ति V.

ii. 54—इत्येवमादौ for इत्येवमादि P, B, R.

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति षण्ढोयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोयं मे विद्या धनमिवार्जिता ॥ ५२ ॥

भवति तादृशस्थले भिन्ने उपमानोपमेयपदयोः पृथग्भूते लिङ्गवचने तथा
 १२हीनाधिकता उपमानस्य न्यूनत्वम् अधिकत्वं च उपमादूषणाय नालम् सम-
 र्थानि न भवन्ति । एवं च धीमतामुद्वेग एव दोषस्य कारणम् तदुक्तमाग्नेये
 (३४७. २९)—विभक्तिसंख्यालिङ्गानां यत्रोद्वेगो हि धीमताम् इति । स-
 १५चोद्वेगः विशेषणविशेष्यादिपदानां परस्परसंबन्धक्लेशरूपो विर्गातवर्णने समु-
 द्भवति । यदि केनापि विशेषकारणेन स न प्रादुर्भवेत् तर्हि तत्र नास्ति उप-
 मादीनां दुष्टत्वम् । प्रायः भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेययोः एकतरलिङ्ग-
 १८वचनानुगतेन समानधर्मेण तदन्येन भिन्नलिङ्गवचनविशिष्टेन संबन्धो
 दुष्करो भवति अत एतादृशी उपमा उद्वेगकरी । तथा उपमानस्य हीन-
 तायां उपमेयस्यानुत्कर्षात् अधिकतयां च तत्सापेक्षतया उपमे-
 २१यस्यात्यन्तनिकृष्टत्वेन वैरस्येनोद्वेगो भवति । एतच्चाग्रे उदाहरणे स्फुटी-
 भविष्यति ॥ ५१ ॥

तत्र लिङ्गवचनभेदस्य निर्दोषत्वं दर्शयति—स्त्रीवेति । अत्र षण्ढः
 स्त्रीव गच्छति एषा स्त्री पुमानिव वक्ति इति वाक्यद्वये गमनवचनक्रियाया
 ३एव साधारणधर्मत्वात् तस्य च भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेययोरक्लेशेनैवा-
 न्वयान्न भिन्नलिङ्गदोषः । अयं जनः मे प्राणा इव प्रियः तथा मया
 विद्या धनमिव अर्जिता संपादिता इत्यत्र च प्राणशब्दः नित्यबहुवच-
 ६नान्तः धनशब्दश्च नित्यनपुंसकः । नानयोः पर्यायशब्दाः प्रकृतोचित-
 लिङ्गवचनाः । अतो गतिकगत्या यथा प्राणाः प्रियास्तथायं मे प्रियः
 यथा च धनमर्जितं तथा विद्या अर्जिता इति लिङ्गविपरिणामेन अन्व-
 ९यः संपाद्य एव । अत्र च नोद्वेगः सहृदयानाम् अन्यगतेरभावात्
 अतोत्र नोपमादोषः । अनयैव दिशा चन्द्र इव मुखम् सुधावदधरः इत्या-
 दिस्थले प्रतीतिमान्पर्याभावान्नोपमा दुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

इत्येवमादि सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

उपमानस्य हीनाधिकत्वयोर्निर्दोषतां दर्शयति—भवानिति । हे महीपाल राजन् भवान् इव देवराजः महेन्द्रः विराजते । अत्र नृपतेर्म-
३३र्त्यर्थमत्वात् प्रकृतदेवतास्वरूपादेवराजादपकृष्टत्वं स्पष्टमेव । तथापि राज्ञां
लोकपालांशसंभवत्वेन केषांचिद्देवराजसदृशपरामक्रशालित्वेन च नेदं
वैरस्यमावहति । राज्ञां लोकपालांशत्वमाह मनुः (v. 96)—अष्टानां
६लोकपालानां वपुर्भारयते नृपः इति । अन्यत्रापि—

इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ इति ।

१३इयं च विपर्यासोपमा । अस्यां च पर्यायेणोपमेयस्यैव वर्णनं भवति ।

तेन चात्र न पर्यवसाने हीनतादोषः समुद्भवतीति अरुचिं प्रदर्श्य केचित्—

उत्सङ्गितकुरङ्गोयमृक्षमण्डलमध्यगः ।

विधुर्व्याघ्र इवाभाति हन्तुं विरहदुर्वलान् ॥

१३इति पद्यमुदाहरन्ति । अत्र श्लिष्टविशेषणाभ्यां प्रतीयमानं निकृष्टस्यापि

व्याघ्रस्योपमानत्वं न दोषाय भवति प्रत्युत विरहिनिपूदनक्रौर्य-

१५सूचनाय तदतीवोपयुक्तमिति कथयन्ति । तेजसा नृपः अंशुमतः सूर्यस्य

कक्षां साम्यम्—

पापे कक्षा त्विभरज्ज्वां काञ्च्यां हेमप्रकोष्ठके ।

भित्तौ साम्ये रथभागेन्तरीये पश्चिमाचले ॥

१३इति हेमचन्द्रः । आरोढुम् आक्रमितुम् अलं पर्याप्तः । अत्र जात्याधि-

कोंशुमान् उपमानीकृतः परं पूर्वोक्तदिशा नृपस्य तदंशत्वान्नोद्वेगकरं

२१तत् इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

दोषस्य दोषाभावप्रस्तावमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादि एतदादि-

ii. 53—महाराज for महीपाल D;—कक्ष्यां for कक्षां Cs, R; कान्ति V.

ii. 54—इत्येवमादौ for इत्येवमादि P, B, R.

अस्ति च कचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥ ५४ ॥

हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।

भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः

वर्णनं जातुचित् कदाचिदपि सौभाग्यम् अनुद्वेगेन वैचित्र्यसौन्दर्यं न जहाति न त्यजति । तर्हि किं सर्वथा दोषा न सन्त्येव इति चेन्न । कचित् प्रयोगे वाग्विदां सहृदयानाम् उद्वेगः प्रतीतिमान्तर्येण वैचित्र्यव्याघातेन वा संत्रासः अस्त्येव । यथा इति उदाहरणप्रस्तावाय । अत्र केचित् इत्येव-
६मादौ इति सप्तम्यन्तपाठं स्वीकृत्य जहाति इत्यस्य कर्तृपदं लिङ्गवचन-
भेदो हीनाधिकता च इति मत्वा सौभाग्यं प्रस्तुतस्योत्कर्षं न जहाति न प्रतिवध्नाति इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । परं क्लिष्टमेतत् इति भाति सहृदयै-
१र्विचारणीयम् ॥ ९४ ॥

दुष्टोपमामुदाहरति—हंसीवेति । चन्द्रः हंसीव धवलः । नभः सरांसीव
अमलम् । भटः वीरः श्वा इव सारमेय इव स्वामिभक्तः भर्तृभक्तः ।
३खद्योतः भानुवत् भाति इति । अत्र प्रथमोपमायां हंसीव चन्द्र इति
लिङ्गभेदः तेन धवलशब्दस्योभयत्र संबन्धे लिङ्गविपरणामादिक्लेशः ।
द्वितीयोपमायाम् सरांसीव नभ इत्यत्र वचनभेदः तेन अमलशब्दस्या-
६न्वयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविपरिणामः विधेयः । तृतीयोपमायां भटः
श्वेव इत्यत्र शुनः अत्यन्तापकृष्टजातित्वात् सहृदयानां तत्सादृश्येनोद्वेगो
भवति इति जातिन्यूनता । चतुर्थोपमायां खद्योतो भानुवादित्यत्र खद्योत-
१सूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णनं वैरस्याय भवति इति अधिकता-
दोषः ॥ ९९ ॥

दोषविवेचनमुपसंहरति—ईदृशमिति । सद्भिः काव्यशास्त्रनिष्णातैः
ईदृशं वर्ज्यते । तत्र कारणं प्रतीतिमान्तर्यवैरस्योत्पादनादिकं चिन्त्यताम्
३स्वयमेवोह्यताम् । स्पष्टत्वात् ग्रन्थविस्तारभिया मया न सर्वं तन्निरूप्यते ।
एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य पद्धतिर्दर्शिता अनयान्येपि दोषा विपश्चि-
१द्भिर्ज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनतां परिहरतीति ज्ञेयम् ।

कारणं तत्र

६ अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः । इत्यर्थ-
मधिकं दृश्यते अर्थस्तु स्पष्ट एव । प्राचीनपुस्तकेषु तददर्शनात् पुन-
रुक्तप्रायत्वाच्च वयं तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे॥ अस्मिन् दोषविचारं भा-
९ महवामनभोजराजानां लक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयामः । तत्र
वामनः (iv. 2.8ff) —हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्त-
दोषाः । तत्र जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् । तत्र जातिन्यूनत्व-
१२ रूपं हीनत्वं यथा—चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।
प्रमाणन्यूनत्वं यथा—वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति । उपमेया-
१४ दुपमानस्य धर्मन्यूनत्वं यथा—

स मुनिर्लोञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥

अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तद्विन्नास्ति इत्युपमानहीनत्वम् । तत्र जात्याधिक्यं
१८ यथा—विशन्तु विष्टयः शीघ्रं रुद्रा इव महोजसः इति । विष्टयः कर्मकराः ।
प्रमाणाधिक्यं यथा—

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ इति ।

२२ धर्माधिक्यं यथा—

सरश्मि चञ्चलं चक्रं दधद्देवो व्यराजत ।

सवाडवाग्निः सार्वर्तः स्रोतसामिव नायकः ॥ इति ।

२५ अत्र सवाडवाग्निरित्यस्य प्रतिवस्तुनः उपमेये अभावाद्धर्माधिक्यमिति
ज्ञेयम् । उपमानोपमेयमोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः यथा—सैन्यानि
२७ नद्य इव जग्मुरनर्गलानि इति । अत्र अरुचिवीजं तु अस्माभिः पूर्वं

ii. 56—चात्र for तत्र D;—P, B, R, D supply the extra line
गुणदोषविचाराय etc. which we preserve in the text
merely with a view not to disturb the number-
ing of the Editio Princeps which B adopted
for his German version. The line is certainly
an interpolation; it is given neither by N nor
by J.

चिन्त्यताम् ।

दर्शितमनुसंधेयम् । वचनभेदो यथा—पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं मधुलिहो यथा इति । अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् यथा—ग्रथनामि काव्यशशिनं ३० विततार्थरश्मिम् इति । काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्यं तदप्रतीतैरेव गुणैः प्रतीतैर्गुणैर्नास्ति तदिति भावः । अनुपपत्तिरसंभवः यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः स्मितच्छायाविकासिनः ।

उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

३४ अत्र चन्द्रिकायामरविन्दस्योन्निद्रत्वं सृष्टिक्रमविरुद्धमित्यनुपपत्तिः । भोज-
रानस्तु उपमायाः भिन्नलिङ्गन्यूनाधिकत्वरूपदोषम् वाक्यदोषेषु परि-
३६ गणयति लक्षणपूर्वकमेवमुदाहरति च यथा (i. 25 ff)—

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

भवेत् तद्भिन्नवचनं यद्भिन्नवचनोपमम् ॥ इति ।

३९ तत्र भिन्नलिङ्गस्योदाहरणं यथा—

वापीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।

शशिलेखेव हंसोयं हंसालिरिव ते यशः ॥ इति ।

४२ भिन्नवचनस्य यथा—

सरांसीवामलं व्योमं काशा इव सितः शशी ।

शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः ॥ इति ।

४५ न्यूनोपमामिह न्यूनमुपमानविशेषणैः । यथा—

संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना ।

वापी वधूरिव रोचनाविलिप्तस्तनी सुखयति ॥ इति ।

४८ अत्र नेत्रबाहूपमापदानां वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वाद्विदं न्यूनोपमम् ।
अधिकं यत् पुनः स्तैः स्यात् तमाहुरधिकोपमम् । यथा—

अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः ।

कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा ॥ इति ।

५२ अत्र भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादधिकोपमम् । वाक्यार्थदोषेपि
पुनः (i. 51 ff)—

हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च ।

असदृक्षोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥

[गुणदोष-

इति चतुर उपमादोषान् परिगणयति । उदाहरति च लक्षणपूर्वकम्
५७ यथा—हीनं यत्रोपमानं स्यात् तत्तु हीनोपमं स्मृतम् । यथा—

क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदाप्लुत्य निघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विपत्कुलम् ॥ इति ।

६० तदेव यस्मिन्नधिकं तद्वेदधिकोपमम् । यथा—

✓ अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥ इति ।

६३ यत्त्वतुल्योपमानं तद्वदन्त्यसदृशोपमम् । यथा—

नमत हरं रोषानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरम् ।

विस्तृतनितम्बनिर्गतगङ्गास्रोतसमिव हिमवन्तम् ॥ इति ।

६६ अत्र कोषानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरस्य हरस्य नितम्बनिर्गतस्रोतसा
हिमवता सह असादृश्यादिदमसदृशोपमम् । अप्रसिद्धोपमानं यत्

६८ अप्रसिद्धोपमं हि तत् । यथा—

✓ कुमुदमिव मुखं तस्या गौरिव महिषः शशीव काव्यमिदम् ।

शरदिव विभाति तरुणी विकसितपुलकोत्करा सेयम् ॥ इति ।

अत्र कुमुदमुखयोगो महिषयोः काव्यशशिनोः प्रतीयमाने शरत्तरुण्योश्च
७२ विधीयमाने सादृश्ये उपमानोपमेयस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धोपममिदम् । तत्र
वाक्यगतोपमादोषस्यापवादमाह (i. 120ff)—

यद्भिन्नलिङ्गमित्युक्तं विभिन्नवचनं च यत् ।

उपमादूषणं तन्न यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

७६ यथा—

अन्यदाभूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषिताम् ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

अत्र पुंसो योषित इव शमो लज्जेव पराक्रमो वैयात्यमिव इति लिङ्ग-
८० भेदः । परिभवे सुरतेष्विव इत्यत्र लिङ्गवचनभेदः । स चैषामेव परस्पर-
मुपमानोपमेयभावविवक्षायां पर्यायान्तराभावादन्यथाकर्तुं न शक्यते
इति सहृदयानुद्वेजकत्वान्न दुष्यति इति दोषस्यापि गुणत्वम् । तदिदं
८३ द्वयोरप्येकमुदाहरणम् । भिन्नलिङ्गस्यैव यथा—

विचाराय

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

अत्र पूर्ववदेव पर्यायान्तराभावात् स लोहकारभस्त्रेव इति लिङ्गभेदस्य
८७ न दोषः । भिन्नवचनस्यैव यथा—

प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।

मुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येपि ददतां जिनाः ॥

९० अत्र नेमिरन्येपि इति वचनभेददोषेपि ददताम् इति क्रियापदादेर्वचनश्ले-
षमाहात्म्याद्गुणत्वम् ।—

यत्रोपमानधर्माः स्युर्नोपमेयेन संमिताः ।

तद्धीनोपममित्याहुस्तत् प्रसिद्धौ न दुष्यति ॥

९४ यथा—

स मारुताकम्पितपीतवासा विभ्रत् सलीलं शशिभासमञ्जम् ।

यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे ॥

९७ अत्र सेन्द्रायुध इति कार्मुकस्योपादानं वासःशङ्खयोस्त्वनुपादानादू-
नोपमत्वम् । तत्रेन्दुविद्युतोरतिप्रसिद्धत्वाददोषत्वम् । यदाह—

सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

यथोपपत्तिकृतिभिरुपमानं प्रयुज्यते ॥

अखण्डमण्डलः केन्दुः क कान्ताननमद्युति ।

१०२ यत् किञ्चित् कान्तिसाम्यात् तु शशिनैवोपमीयते ॥

क्रमेणानेन कृतिभिरेष्टव्यमधिकोपमम् ।

विशेषतस्तूपमेयाङ्गमनुमानात् प्रतीयते ॥ इति ।

१०५ यथा—

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतह्रदेन्द्रायुधवान् निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥

१०८ अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेपि शङ्खचक्रगदाधरो विष्णुः इति
प्रसिद्ध्या उपमेये शङ्खोनुमेयो भवति । अतोत्र न दोषः । एवं वाक्य-

११० दोषापवादं उक्त्वा वाक्यार्थदोषापवादमाह (i. 148ff)—

यत्रोपमानमुत्कृष्टमुपमेयं निकृष्यते ।

ज्ञेयं तदधिकोपम्यमस्यापि क्वाप्यदोषता ॥

स्वयमेव

११३ यथा—

कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।

राजत्रनुकरोपि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ॥

११६ अत्र अधिकौपम्येपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिष्टैरादृतत्वादुणत्वम्

उपमानस्य वैषम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।

तस्याभ्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ।

११९ यथा—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।

न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

१२२ मलिम्लुचा इति उपमानस्य असदृशत्वेपि व्यतिरेकोपपादकत्वादुणत्वम् ।

यस्योपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।

अप्रसिद्धोपमं नाम तत् क्वचिन्नैव दुष्यति ॥

१२५ यथा—

उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

विम्बं कठोरविसकाण्डकडारगौरैर्विण्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥

१२८ अस्यामप्रसिद्धोपमत्वेन दूषणत्वेपि द्वयोरपि प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः शृङ्गार-
रसोद्दीपकत्वसाम्यादुणत्वम् । केचित्तु कालपुरुषलोडार्थादिभेदमपि दोष-

१३० माहुः । यथा—

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।

त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥

१३३ अत्र समुद्रनेमिमत्यजमित्यन्वेति न तु त्यक्ष्यामीति । पुरुषभेदो यथा—

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितद्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥

१३६ अत्र नीवारे आभाति इत्यन्वेति न तु आभासीति । विध्यादिभेदो

यथा—

आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तर्माड्यं भवतः पितेव ॥

मनीषिभिः ॥ ५६ ॥]

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः ।

अत्र भवन्तमलभत इत्यन्वेति न तु लभस्वेति । इति चित्रमीमांसादिप्रब-
१४१न्धेषु द्रष्टव्यम्* ॥ ५६ ॥

अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभिरुपमाप्रतीतिर्भवति इति तस्या वाचकादीन्
निर्दिशति—इवेति । इवादयः शब्दाः सादृश्यवाचकाः सन्ति । तत्र

*अत्र प्रसङ्गादलंकारशेखरे त्रयोदशमरीचौ साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगि-
नावुक्तौ तदुपयुक्तमिति संगृहीतमः—चन्द्रकलाम्बुजदामशिरीषं विद्युत्तारा कनक-
३लता च । दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वैरोभिर्योषिद्वर्णा ॥ रोचना स्वर्णविद्युद्भिर्ह-
रिद्राभिर्वराटकैः । चम्पकैर्हेमकेतक्या वर्ण्यते तत्तनोर्युतिः ॥ (वराटकः पद्मबीजम्)
तमः शैवालजीमूतवर्हभ्रमरचामरैः । यमुनावीचिनीलाशमनीलाब्जाभ्रैः समः
६कचः ॥ ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा । वल्लीस्मरधनुर्वीचिभृङ्गालीपल्लवैर्भु-
वौ ॥ चन्द्रादर्शौ कपोलस्य मुखस्येन्द्रब्जदर्पणाः । तिलप्रसूनं नासायाः कण्ठः कम्बोः
समः स्मृतः ॥ मृगतन्त्रे त्रपायोजतत्पत्रक्षपखञ्जनैः । नेत्रं चकोरतन्त्रे त्रकेतकालिस्मरा-
९शुगैः ॥ प्रवालविम्बवन्धूकपल्लवैरधरोष्ठकौ । वर्ण्यौ माधुर्यमाश्रित्य यावन्मधुरवस्तुभिः ।
मुक्तामाणिक्यनारङ्गदाडिमीकुन्दकोरकैः । ताराभिश्च रदा वाणी हंसालिशुक-
किन्नरैः ॥ वेणुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यं मधुरैः सह ॥ बाहुर्विसेन विद्युद्बालिमृणालैः
१२करस्तु पद्मेन । पल्लवविद्रुमकाभ्यां चन्द्रकलकुन्दकोरकैश्च नखाः ॥ पूगाब्ज-
तत्कोरकविल्वतालगुच्छे भकुम्भाद्रिघटेशचक्रैः । सौवीरजम्बीरकवीजपूरसमुद्रलो-
लङ्गफलैरुजः ॥ नाभीरसातलावर्तहृदकूपनदादिभिः । वली तटिन्या तद्रूपैः
१५पृष्ठं काञ्चनपट्टकैः ॥ शूच्यग्रतलशून्याणुवेदीसिंहादिभिः समः । मुष्टिग्राह्यो
भवेन्मध्यः जघनं पुलिनोपमम् ॥ पीठप्रस्तरभूचक्रैर्नितम्बः परिवर्ण्यते । करास्तु
करिहस्तेन कदल्या करभेण च ॥ चरणः पल्लवाम्भोजस्थलपद्मप्रवालकैः । पूर्णे-
१८न्दुनाङ्गुष्ठनखौ गमनं हंसहस्तिवत् ॥ कटाक्षो यमुनावीचिभृङ्गावलिविषामृतैः ।
ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयुषफेनकैरववद्वसः ॥ दर्शनं वमदब्जादिः श्वास्तु मुरभिः शनैः
हंससारसशब्दाभ्यां वर्ण्यते नूपुरध्वनिः ॥ राज्ञामत्यन्तपीनत्वमुच्चता दीर्घबाहुता ।
२१युगार्गलभुजङ्गेन्द्रदण्डस्तम्भेभहस्तकैः ॥ बाहुर्वक्षः कपाटेन शिलापट्टेन वर्ण्यते ।
अंसे विपुलता मध्ये कार्यमुन्नतता पदे ॥ स्तनयोरिव नारीणामत्यन्तस्वच्छता
हृदि । कान्तिप्रयोजकं यावत् तावत् तद्वत् प्रवर्ण्यते ॥ प्रतापोर्काम्रिवज्राद्यैः कीर्ति-
२४श्चन्द्रादिशुभ्रकैः । करे पद्मोर्ध्वरेखादि पदे छत्रध्वजादिकम् । गमनं हस्ति-
सिंहाभ्यां कार्कश्यं च भुजादिषु ॥ इति । विस्तरस्तु कविकल्पलतादिषु द्रष्टव्यः ।

तुल्यसंकाशनीकाश-

३३वोदाहरणम्—

हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते ।

वत्—तत्र तस्येव इति सप्तम्यन्ताद्विहितः तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति
६तृतीयान्ताद्विहितश्च तद्धितप्रत्ययो ग्राह्यः । उभयोः उदाहरणे यथा—

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुङ्गजवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥

९वा यथा—

आशीविषो वा संक्रुद्धः मूर्यो वाभ्रविनिर्गतः ।

भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥

१२यथा यथा—

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥

१५समानं यथा—

व्रणमुखच्युतशोणितशीकरस्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।

अभिनवौषसरागभृता बभौ जलधरेण समानमुमापतिः ॥

१८समासे यथा—

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ।

२०निभः यथा—

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥

२३संनिभः यथा—

भगवान् यज्ञपुरुषः जगर्जागेन्द्रसंनिभः ।

२५तुल्यं यथा—

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भतुल्यम् ।

२७संकाशः यथा—

विमाने सूर्यसंकाशे रघुराजो व्यराजत ।

२९नीकाशः यथा—

आकाशनीकाशतटां तीरवान्नीरसंकुलाम् ।

बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थी सरस्वतीम् ॥

प्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः ।

सदृक्सदृशसंवादि सजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥

प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसंमिताः ।

३२ प्रकाशः यथा—

चन्द्रप्रकाशं वदनं कान्ताया भाति सुन्दरम् ।

३४ प्रतिरूपकः यथा—

वाग्भिः सुधायाः प्रतिरूपकाभिस्तनोति मोदं हृदि मेनिशं या ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्षेति । प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विनौ यथा—

पङ्केरुहश्रीप्रतिपक्षभूतनेत्रप्रभाभिः स्पृहणीयशोभम् ।

चन्द्रप्रतिद्वन्द्वि विभाति बालामुखं निशायां ललितोत्सवेषु ॥

४ प्रत्यनीकविरोधिनौ यथा—

कामस्य प्रत्यनीकोयं त्वं रतेश्च विरोधिनी ।

इति तौ विरहे नूनं भृशं पीडयतो युवाम् ॥

७ सदृक् यथा—

न त्वया सदृगन्योस्ति त्रैलोक्येपि मनोरमः ।

९ सदृशः यथा—

सुधेव वाणी वसुधेव मूर्तिः सुधाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः ।

पयोधिकल्पा मतिरासफेन्दोर्महीतलेन्यस्य नहीति मन्ये ॥

१२ संवादी यथा—

विभाति बालावदने स्मितश्रीः संवादिनी शारदचन्द्रिकायाः ।

१४ सजातीयानुवादिप्रतिबिम्बाः यथा—

कृष्णागुरुसजातीयं पीयूषस्यानुवादिनम् ।

चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं सत्सङ्गं संतापहं श्रये ॥ ५८ ॥

प्रतिबिम्बेति । प्रतिबिम्बोदाहरणं तु पूर्वश्लोकटीकायां दर्शितमेव ।

ii. 58—प्रतिपक्षि for प्रतिपक्ष V;—वाचिनः for वादिनः N, J, R; वाचकाः D.

ii. 59—प्रतिरूप for प्रतिबिम्ब N, D;—प्रतिच्छन्दि for प्रतिच्छन्द N; सप्रभाः for संमिताः N, V, D, M, J.

सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥

कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि ।

२प्रतिच्छन्दसरूपसंमिताः यथा—

जामदग्न्यप्रतिच्छन्दः सरूपो यः किरीटिनः ।

संमितो रघुनाथस्य शिवराजो विराजते ॥

५समं यथा—

यथा लतायाः स्तवकानतायाः स्तनावनम्रे नितरां समासि ।

तथा लतापल्लविनी सर्गर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥

८सलक्षणसदृक्षाभाः यथा—

इन्दुसलक्षणवदनं सुधासदृक्षश्च मुखरसस्तस्याः ।

ज्योत्स्नाभाः स्मितमधुराः नर्मालापास्तु कस्य सदृशास्ते ॥

११सपक्षः यथा—

दलद्द्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षा भणितयः ।

१३उपमितोपमे यथा—

राक्षसोपमिता वाग्भिः खला दीनांस्तुदन्त्यलम् ।

साधवस्तोषयन्त्येनांस्ताभिरेव सुरोपमाः ॥

१६उदाहरणान्तरं यथा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ५९ ॥

कल्पेति । कल्पदेशीयदेश्याः यथा—

पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।

चक्रदेशीयजघना सा स्वप्नेपि न दृश्यते ॥

४प्रख्यः यथा—

द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।

गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥

ii. 59—सदृक्षाभा for सदृक्षाभ J.

ii. 60—देश्यादिः for देश्यादि J, P, B.

सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥

समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।

७प्रतिनिधिः यथा—

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोपिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधिः कृतः ॥

१०सवर्णः यथा—

प्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।

तुरगवल्ग्वानचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥

११तुलितः यथा—

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

१५अन्यूनार्थवादिनः अहीनः अनूनः इत्यादयः यथा—

सुधान्यूनानि गङ्गाया जलानि श्रयतां जनाः ॥ ६० ॥

समासेति । समासश्च बहुव्रीहिः कर्मधारयोपि । तत्र बहुव्रीहिर्यथा—

कमलकरा रम्भोरु कुवलयनयना मृगाङ्कवदना सा ।

कथमिव चम्पकगात्री मृणालबाहुः प्रिया तपति ॥

४कर्मधारयो यथा—

शोणाधरांशुसंभिन्नास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।

केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तयः ॥

७स्पर्धते यथा—

स्पर्धते रुद्धमद्धैर्यो वररामामुखानिलैः ।

चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ॥

१०जयतिः यथा—

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।

जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रियं मुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥

१३द्वेष्टिर्दुह्यतिश्च यथा—

राधामुखं द्वेष्टि मुधाकरस्तत् पापेन लोके दधते कलङ्कम् ।

दुह्यन्ति तद्दोषचनमम्बुजानि ततो निमीलन्ति निशासु तानि ॥

ii. 60—च तुल्यार्थं for चान्यूनार्थं N, J, R; समानार्थं D.

ii. 61—कचित् तत्पुरुषोपि च for शशाङ्कवदनादिषु variant in C.

स्पर्धते जयति द्वेष्टि दुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

विडम्बयति संधत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६२ ॥

तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।

१६प्रतिगर्जति यथा—

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्यास्ति निर्दोषेणाजडेन च ॥ ६१ ॥

आक्रोशतीति । आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति यथा—

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

अम्बुजं त्वन्मुखं बाले अहो जडसमागमः ॥

४विडम्बयति यथा—

स एवमुक्त्वा मध्वन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरः शरासनम् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥

७संधत्ते यथा—

चन्दनः शीततां धत्ते सौरभ्यं कमलं शशी ।

लावण्यं त्वन्मुखं बाले संधत्ते तत् त्रयं कथम् ॥

१०हसतिः यथा—

श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैरलंकृतान्मुप्रतिमागतैर्मुखैः ।

कृतानुकुल्या सुरराजयोषितां प्रसादसाफल्यमवाप लक्ष्मीः ॥

१३ईर्ष्यत्यसूयती यथा—

ईर्ष्यति कपिचेष्टायै चपलमतियौ यदीयदुश्चरितम् ।

नित्यमसूयति वानरवदनाय नमः खलाय शतशस्ते ॥ ६२ ॥

तस्यात् । मुष्णात्यादीनां तस्य मुष्णाति सौभाग्यमित्यादीनि
वाक्यान्त्येव मूले उदाहृतानि अतो नात्रोदाहरणापेक्षा । मुष्णात्यादीनां

ii. 61—प्रतिगर्हति for प्रतिगर्जति V.

ii. 62—M, puts the line विडम्बयति before आक्रोशति;—विलम्ब-
यति for विडम्बयति J;—संरन्धे for संधत्ते N, Cs, R, Pn.

ii. 63—पुष्णाति for पुष्णाति Pn.

तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥

तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।

सादृश्यादयोर्थाः वाक्यमर्यादया यदा अभिप्रेतास्तदैव तेषां सादृश्यमर्थः नान्यथा । अत एव धनं मुष्णाति तस्करः इत्यादौ न सादृश्यार्थता । तुलां तेनाधिरोहति तुलां मानयन्त्रं स्वसमीकरणाय अधिरोहति । अत्रोपमार्थः तथा सति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् । इत्यतुलोपमाभ्यामिति पर्युदासात् षष्ठी स्यात् । अधिरोहतीति पदस्वारस्यं च लोपमियात् ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यामिति । कक्षां सादृश्यम् । तच्छीलमनुबध्नाति इत्येकम् । तच्छीलमिति षष्ठीतत्पुरुषः न तु तस्येव शीलं यस्येति बहुव्रीहिः । अतथात्वे समासश्च बहुव्रीहिः इत्यनेनैव सिद्धे पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् । तन्निषेधति अपकृष्टत्वेन निन्दति अथवा उत्कर्षान्निवारयति ॥ ६४ ॥

तस्येति । सादृश्यसूचकाः अभिधालक्षणव्यञ्जनामर्यादया सादृश्यबोधकाः । तत्र इवादयो वाचकाः । तत्रापि यथेवादिशब्दप्रयोगे साधर्म्यवाच्यम् तत्रैव तेषां शक्तेः । तुल्यसदृशादिपदानां प्रयोगे साधर्म्यमार्थम् तेषां सादृश्यवति शक्तेरिति बोध्यम् । स्पर्धते इत्यादयो लक्षकाः तेषां सादृश्ये शक्त्यभावात् । तस्य मुष्णाति सौभाग्यम् इत्यादीनि वाक्यानि तु व्यञ्जकानि । उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः । इति मुद्रितपुस्तकेषु अर्धमाधिकमस्ति परं प्राचीनग्रन्थेषु अनुपलम्भात् तथा प्राचीन-

ii. 63—तस्याधिरोहति for तेनाधिरोहति M, D.

ii. 64—दत्ते for धत्ते M;—कक्षां for कक्षां R, Cs.

ii. 65—सूचिनः for सूचकाः N, V; वाचकाः D, M; सूचनः J;—P, B, R, give the extra line—उपमायामिमे प्रोक्ताः etc., which we admit into the text merely to preserve uniformity in numbering. D gives instead the extra line—आदित्सति श्रियं तस्य मैत्री तस्यानुसूयति.

[उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥६५॥]

॥ इत्युपमाचक्रम् ॥

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

टीकासु चानुल्लेखात् तत्प्रक्षिप्तमिति भाति । न च कोपि विशेषार्थस्तस्मात्
१प्रतीतो भवति ॥ ६५ ॥

अथ रूपकं लक्षयति—उपमैवेति । तिरोभूतभेदा तिरोहितः निगूहितः
विद्यमानोपि सादृश्यातिशयप्रदर्शनाय कविना निहनुतः भेदः
३प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वैधर्म्यं यत्र तादृशी । उपमैव साधर्म्यमेव रूपकम् रूप-
यति उपमानोपमेययोरेकतां नयति इति रूपकम् तन्नामालंकारः । तथा
च परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेन उपस्थित्या प्रकाशितभिन्नस्वरूपयोरपि
६उपमानोपमेययोः विशेषसाम्यप्रदर्शनाय भेदनिगूहनेन अभेदप्रतिपत्तिः
रूपकालंकारः । मुखं चन्द्रः इत्यादौ मुखत्वचन्द्रत्वरूपपरस्परविरुद्धधर्मव-
त्त्वेनोपस्थितयोर्मुखचन्द्रयोः भेदनिगूहनेन अभेदप्रतिपत्तिः । इयं
९चाभेदप्रतिपत्तिः आहार्यरूपा । आहार्यत्वं च बाधकालिकेच्छाजन्य-
ज्ञानत्वम् । अत्र बाधशब्देन बाधकज्ञानं विवक्षितम् । तथा च मुखं चन्द्र
इत्यादौ बाधः मुखं चन्द्रो न इति ज्ञानम् तत्काले एव या इच्छा मुखे
१२चन्द्रज्ञानं मे जायताम् इत्यादिका तज्जन्यं यत् ज्ञानं मुखं चन्द्र इति तत्
आहार्यम् । तथा च आहार्यत्वं नाम सत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाजन्य-
प्रयोज्यत्वम् इति निष्कर्षः । निगीर्याध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ उपमे-
१५यस्य नोपमेयगतधर्मत्वेनोपस्थितिरिति न तत्रातिव्याप्तिः । अपह्नुतौ
उपमेयगोपनेन भेदस्यापहनवः अत्र तथा न इति ततो भेदः । मुखपद्मम्
इत्यादिसमासस्थले तु विशेषणस्य प्राधान्येनोपमानगतत्वे रूपकम् यथा
१८विकसितं मुखपद्ममिति । अत्र विकासस्य पद्मधर्मत्वेन तस्य प्राधान्येनोपमाने
गतत्वेन मुखमेवपद्ममिति रूपकम् । तस्योपमेयगतत्वे उपमा यथा सहास्यं
मुखपद्मम् । अत्र हासस्य मुखधर्मत्वेन तद्विशेषणं मुखमिति उपमेयसंबद्ध-
२१मतः अत्र मुखं पद्ममिव इति उपमा । उपमानोपमेययोर्विशेषणस्य तुल्यत्वे
संदेहसंकरः यथा रमणीयं मुखपद्मम् इति । अत्र रमणीयविशेषणस्य उभ-

यथा बाहुलता पाणिपञ्चं

यत्र समानमेव संबन्धः इति रूपकोपमयोः संकर इति बोध्यम् । रूपकस्य
 २४ लक्षणानि प्राचीनपण्डितैरव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषपरिहारपुरःसरं विविधानि
 प्रदर्शितानि परं तेषु जगन्नाथस्य लक्षणं (P. 224f) प्रायः सर्वसंग्राहकमिति
 तत् सप्रपञ्चं संगृह्णीमः । स च उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दा-
 २७ न्निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम् इति लक्षणं विधाय उपमेयतावच्छे-
 दकपुरस्कारेणेति विशेषणादपह्नुतिभ्रान्तिमदतिशयोक्तिनिदर्शनानिरासः ।
 अपह्नुतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वात् भ्रान्तिमति च तज्जनकदोषेणैव
 ३० प्रतिवध्यमानत्वात् अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणा मूलत्वादु-
 पमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कारः । शब्दादिति विशेषणात् मुखमयं चन्द्रः
 इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यावच्छेदः । निश्चीय-
 ३३ मानमिति विशेषणात् संभावनात्मनो नूनं मुखं चन्द्रः इत्याद्युत्प्रेक्षाया
 व्यावृत्तिः । उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् सुखं मनोरमा
 रामा इत्यादिशुद्धारोपतादात्म्यनिरासः । सादृश्यमूलकमेव च तादा-
 ३६ त्म्यं रूपकमामनन्ति । इति व्याचख्यौ । मुखं चन्द्रः इत्यत्र प्रथमं लक्षणया
 चन्द्रपदात् चन्द्रसादृश्योपस्थितिः । ततश्चन्द्रसदृशमुग्वमिति अन्वयबोधः ।
 पश्चात् लक्षणाफलावगमायोद्भूतया व्यञ्जनया चन्द्रो मुखमित्यभिन्नतया
 ३९ चन्द्रमुखयोः प्रतीतिः । इदमेव लक्षणायाः फलम् । सा चाभेदप्रतीतिः
 प्राधान्येन वैचित्र्यमीदृशस्थले प्राप्नोति तेन सादृश्यप्रतीतिजन्यमुपमा-
 वैचित्र्यं तत्कुक्षिनिलीनमिव भवति अतोत्र नोपमा । प्रधानचमत्कृतेरेव
 ४२ अलंकारप्रयोजकत्वात् तद्वैचित्र्योपस्थितस्यैवालंकारत्वम् नान्तर्विलीनभूत-
 वैचित्र्योपस्थितानामिति पूर्वोक्तमत्रानुसंधेयम् । उपमैव इति एवकारेण
 संबन्धान्तरनिरासः । सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायामेव रूपकं न जन्य-
 ४५ जनकभावादिसंबन्धमूलकलक्षणायामिति भावः । तेनार्युर्धृतम् इत्यादौ न
 रूपकम् । अत्र प्रेमचन्द्रः ।—नवीनतरास्तु रूपकस्य सादृश्यप्रतीति-
 पूर्वकत्वमेव । तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं न तु गौणसारोप-
 ४८ लक्षणया शब्दप्रमाणगम्यम् । तत्र सादृश्यस्य शब्दवेद्यत्वादुपमैव । अत
 एवाग्नेये (344. 22) —

उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु रूप्यते ।

चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥

५२ इत्यत्र दृष्ट्वेत्युक्तम् । तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे एव रूपकम् । लक्षणास्थले तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगतापि अभेदबुद्धिरुदीच्य-
 ५४ बोधतया शाब्दबोधविषयतां गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव प्रवृत्त-
 मुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुमीष्टे प्रवृत्तत्वात् तस्य । न हि निर्वाधं
 लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिद्वन्द्विनान्यथाकर्तुं शक्यते इति
 ५७ वदन्ति इत्याहुः । आस्तामेतत् प्रकृतमनुसरामः । एवं रूपकस्य सामान्य-
 लक्षणमभिधाय उदाहरति यथेति । बाहुरेव लता पाणिरेव पद्मम् चरण
 एव पल्लव इति उपमानप्रधानः मयूरव्यं सकादित्वात् समासः । अत्र
 ६० समासेपि प्रथमं गौणलक्षणया लतादिपदात् तत्सादृश्यप्रतीतिः तदनन्तरं
 तदनुरोधेन समुन्मिपन्त्या व्यञ्जनया ताद्रूप्यप्रतीतिर्ज्ञेया । अत्र केचित्
 बाहुल्येव इति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति कर्मधारयं
 ६३ अङ्गीकुर्वन्ति । परं तन्नरुचिरं इवादिशब्दवत् कर्मधारयस्यापि साम्य-
 वाचकत्वेन उपमानोपमेययोः भेदप्रदर्शनेन उपमायाः संभवात् । अत
 एव एवंविधस्थले साधकवाधकप्रमाणाभावे उपमारूपकयोः सांकर्य-
 ६६ मिच्छन्ति तन्निरूपितमेव प्रागस्माभिः । प्रकृतोदाहरणेपि साधकवाधक-
 प्रमाणाभावाद्रूपकोपमयोः सांकर्यमेव स्यात् । शुद्धोदाहरणं तु—तव
 बाहुलता बाले कोमला भाति भूतले इति उल्लम् । अत्र कोमलेति
 ६९ सामान्यधर्मप्रयोगात् सामान्याप्रयोगे एव उपमिति समासस्य विहितत्वात्
 बाहुरेव लता इति समासः । अत्र कोमलेति विशेषणमुपमाया वाधकम् ।
 एवमेव तव बाहुलता बाले पुष्पिता नखरश्रिया इति उदाहरणं ज्ञेयम् ।
 ७२ अत्र पुष्पितत्वमुपमानलताया एव धर्म इति रूपकरय साधकम् ॥ ६६ ॥

पूर्वं समस्तरूपकोदाहरणं प्रदर्शितम् इदानीमसमस्तं दर्शयति—

अङ्गुल्य इति । त्वं नः अस्माकं प्रत्यक्षचारिणी प्रत्यक्षं चरितुं शीलमस्याः

३ सा प्रत्यक्षचारिणी दर्शनविषयीभूतेत्यर्थः वसन्तश्रीः वसन्तलक्ष्मीः । वसन्त-
 श्रियः सादृश्यदर्शनाय तदुभयवृत्तिवस्तूनां बिम्बप्रतिबिम्बतया विषय-

बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

स्मितं मुखेन्दोज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥

अङ्गुल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पद्मताम् ।

विषयिभावं दर्शयति अङ्गुल्य इति । अङ्गुल्यः अङ्गुष्ठादयः करशाखाः
६ पल्लवानि किसलयानि । उपमायामिव रूपके उपमानोपमेययोर्भिन्नलि-
ङ्गत्वे न दोषः । अतोत्र वाक्यत्रये भिन्नलिङ्गयोर्निर्देशः । वचनभेदोपि
रूपके कचिन्न दोषाय यथा शास्त्राणि चक्षुर्नवम् इत्यादि । अत्र शास्त्राणि
९ इत्यनेन सकलशास्त्रप्रवीणत्वसूचनेन चमत्कारातिशयः । एवंविधस्थले न
वचनभेदो दोषाय ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टस्य द्विप्रकारकस्य रूपकस्य संज्ञां निर्दिशति—इत्येतदिति ।
इत्येतत् अङ्गुल्य पल्लवानीत्येतत् असमस्ताख्यम् असमस्तसंज्ञकम् । पूर्व-
३ रूपकम् बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवः इत्यादिकं समस्तं समस्तसंज्ञकं
रूपकम् । तत्रोपमानोपमेययोः समस्तत्वादिति भावः । समस्तव्यस्तरूपकं
दर्शयति स्मितमिति । मुखेन्दोः मुखमेव इन्दुः तस्य स्मितं हास्यं
६ ज्योत्स्ना । अत्र मुखेन्दोरिति समस्तं स्मितं ज्योत्स्नेति व्यस्तम् । इति
समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

सकलरूपकं दर्शयति—ताम्राङ्गुलिरिति । ताम्राङ्गुल्य एव दलश्रेणिः
पद्मपङ्क्तिर्यत्र तत् । नखानां दीधितयः किरणानि एव केसराणि किञ्च-
१ लकानि यस्मिन् । एतादृशं भवच्चरणपङ्कजं त्वत्पदकमलं भूपालैः मूर्ध्नि
ध्रियते उह्यते ॥ ६९ ॥

उदाहरणस्थसकलरूपकत्वं विशदयति—अङ्गुल्यादौ इति । अङ्गु-
ल्यादौ आदिशब्देन नखग्रहणम् । दलादित्वम् अत्रादिशब्देन केसरग्रहणम् ।
३ पादे च पद्मताम् आरोप्य तद्योग्यस्थानविन्यासात् तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थानं

तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।

मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माग्निःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्यघर्माग्निः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।

मूर्ध्ना तत्र विन्यासात् ध्रियते इति प्रतिपादनात् एतत् सकलरूपकम् सम्पूर्णरूपकम् दलकेसररूपसर्वावयवनिरूपणात् । अयं भावः चरणपङ्कज-
मित्यत्र उपमारूपकयोः संशयः । तत्र भूपालैर्मूर्ध्नि ध्रियते इति वर्णनेन मूर्ध्नि धारणस्य पङ्कजस्यैव युक्तत्वात् तदुपमानप्राधान्ये सुसंगतं भवति । अतः मूर्ध्नि धारणं रूपकसाधकम् उपमेये चरणे तस्यासंभवादुपमाया बा-
धकम् । अतोत्र रूपकमेव नोपमा न वा संदेहसंकरः । इदमेव साङ्गं साव-
यवमिति अर्वाचीना व्यवहरन्ति । उक्तं च जगन्नाथेन (p. 231)—
११परस्परसापेक्षानिष्पत्तिकानां रूपकाणां संघातः सावयवम् यथा—

मुविमलमौक्तिकतारे धवलंशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदनपरिपूर्णचन्द्रे मुन्दरि राकासि नात्र संदेहः ॥ इति ।

विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् इति असमस्तरूपको-
१५दाहरणमपि सकलरूपकस्य भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

अवयवरूपकोदाहरणं दर्शयति—अकस्मादिति । हे चण्डि कोपने

अकस्मात् सहसैव स्फुरिताधरपल्लवं स्फुरितः कोपेन कम्पितः अधर एव
३पल्लवः यत्र तत् ते मुखम् । मुक्ताः मौक्तिकाः तद्वत् रुक् यासां ताः
मुक्ताकारा इत्यर्थः घर्माग्निःकणमञ्जरीः घर्माग्निंस्वादेदकानां ये
कणाः बिन्दवः त एव मञ्जर्यः अथवा घर्माग्निः एव कणमञ्जरीः कण-
३वल्लरीः तुषारस्तवका इत्यर्थः । धत्ते दधते ॥ ७१ ॥

उदाहरणं विशदयति—मञ्जरीति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे घर्माग्निः

उपरिदर्शितप्रथमसमासे घर्माग्निःशब्देन घर्माग्निःकणाः ग्राह्याः । द्वितीय-
३समासस्वीकारे मञ्जरीशब्देन कणमञ्जरीः ग्राह्याः । अयमेव समासो युक्त
इति भाति । अन्यथा कमले मञ्जरीवर्णनस्यानुयुक्ततया मञ्जरीपदं व्यर्थ-

ii. 71—स्फुटिताधर for स्फुरिताधर M;—वमन्तिः(न्तीः?) for
घर्माग्निः V.

ii 72—घर्माग्निः for घर्माग्निः D, M, V; स्वेदाग्निः Cs.

नान्यथा कृतमत्रास्यमतोवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

वल्गितभ्रु गलदधर्मजलमालोहितेक्षणम् ।

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

मिव भवति । मञ्जरीकृत्य मञ्जरीत्वेनारोप्य अधरम् अधरोष्ठं पल्लवीकृत्य
पल्लवत्वेन आरोप्य आस्यम् मुखम् अवयवि नान्यथाकृतम् पद्माभिन्नत्वेन न
वर्णितम् । अतोवयवमात्ररूपणात् अवयवरूपकमिदम् । मुखे पद्मत्वारो-
पस्तु अर्थवशादवसेयः । अर्वाचीनास्तु एतदेव एकदेशविवर्ति रूपकं मन्यन्ते
परं तत्र स्वल्पो विशेषः । अवयवरूपके अवयविनः आरोपविषयत्वं
नास्तीति निश्चयः । एकदेशविवर्तिरूपके तु अवयवानां अवयविनो वा यस्य
कस्यापि रूपकैकदेशस्य रूपणाभावोभिप्रेतोस्ति । अतो जगन्नाथोदाहृत-
१२ एकदेशिविवर्तिरूपकोदाहरणे—

रूपजला चलनयना नाभ्यावर्ता कचावलिभुजङ्गा ।

मज्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरुणी तरङ्गिणी विषमा ॥

१५ इत्यत्र नावयवरूपकम् । तत्र अवयविन्यास्तरुण्यास्तरङ्गिणीत्वेनारोपात् ।
एकदेशविवर्तिं तु भवति रूपकस्यावयवभूतस्य चलनयनस्य विषयभूतस्य
विषयिणा मीनेनानारोपणात् । अत एव प्रकाशकारेण (P. 723)—
१८ श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्तिं तत् । इति सामान्यं लक्षणं
विहितम् ॥ ७२ ॥

अवयविरूपकमाह—वल्गितभ्रु इति । वल्गिते चलिते भ्रुवौ यस्मि-
स्तत् चलितभ्रुकुटि । गलन्ति धर्मजलानि स्वेदजलानि यस्मात् तत् ।
३ आलोहिते आरक्ते ईक्षणे नयने यस्मिन् तत् । इदं पुरो दृश्यमानं वदनप-
ङ्कजं वदनमेवपङ्कजं कमलम् मदावस्थां मद्यसेवनजनितमदावस्थां विवृणोति
प्रकाशयति । यथाश्रुतपाठेन उपमैव साधीयसी न रूपकम् । उपमानपङ्कजमा-
३ चान्वयिधर्माणामनुपादानात् उपमेयवदनस्यैवान्वयिनो भ्रूत्वादीनां चोपादा-
नात् । सत्यम् । वदनमभुजमिति पाठं स्वीकृत्य व्यतरूपकेण समाधेयम् ७३

ii. 72 — अन्यथीकृतम् for अन्यथा कृतम् Cs.

ii. 73—वल्गित for वल्गित R;—जात for जल M;—between
72 and 73 V introduces stanza 90 and the first half
of stanza 91, the same being also given in their
proper place. This has thrown off its numbering.

अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।

आसीदमितमत्रेदमतोवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन मुग्धः सोप्येष जनो रागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकं चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

उदाहरणं विवृणोति—अविकृत्येति । अस्मिन्नुदाहरणे मुखाङ्गानि भ्रुकुटिधर्मजलनयनादीनि अविकृत्य पङ्कजाङ्गभूतैः अविकृत्य उपमानाङ्ग-
भूतदलत्वमकरन्दत्वपरागापिञ्जरभ्रमरत्वादिभिः अनारोप्य अवयवि
मुखमेव अरविन्दतां गमितमासीत् पङ्कजत्वेन आरोपितमासीत् । अतः
अवयविनो मुखस्यैव पङ्कजत्वेनारोपणात् अवयविरूपकमिदम् । नव्यानां
इतु इदमेकदेशविवर्ति स्यात् इति भाति । नवीनमते इदं निरङ्गरूपकमिति
केषांचिदुक्तिस्तु न क्षोदक्षमा । यतोत्रावयविनो मुखस्य अवयवा निर्दिष्टाः
न तु आरोपावयविनो कमलस्य अवयवा निर्दिष्टाः । निरङ्गविषये तु
अवयविनः आरोप्या अपि न निर्दिश्यन्ते । अत एव एकदेशवर्तिनो
निरङ्गस्य भेदः इति सुधीर्भिर्विचारणीयम् ॥ ७४ ॥

अवयवरूपकभेदान् दिदर्शयिषुरेकाङ्गरूपकभेदमाह—मदेति । मदेन
वारुणमिदेन पाटलौ श्वेतरक्तौ गण्डौ कपोलौ यत्र तेन तथा
रक्तं ताम्रं नेत्रमेव उत्पलं यत्र तेन एतादृशेन ते मुखेन एषः मल्लक्षणः
मुग्धः त्वत्सौन्दर्यमोहितः जनः रागमयः अनुरागपरिपूर्णः लोहितमयश्च
कृतः ॥ ७५ ॥

नाम निर्दिशति—एकाङ्गेति । अत्र उदाहरणे रक्तनेत्रोत्पलेन इति
एकाङ्गमात्ररूपणात् मदपाटलगण्डेन इत्यस्य अरूपणाच्च एकाङ्ग-
रूपकमिदम् । एवम् अनयैव दिशा द्विप्रभृतीनि अपि द्वित्रिचतुःप्रभृतीनि
अङ्गानि न तु अङ्गी रूपयन्ति उपमानेन आरोपविषयीकुर्वन्ति कवय इति

ii. 74—अविकृत्य for अविकृत्य Rn; अधिकृत्य D, V;—omits
मुखाङ्गानि V;—अवयव for अवयवि V, M.

ii. 75—मुग्धे for मुग्धः V;—मुग्धे मुखेन for मुखेन मुग्धः D.

ii. 76—चेदम् for चैतद् M.

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां संगत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगाद्युक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

शेषः । ततश्च द्व्यङ्गरूपकं त्र्यङ्गरूपकं चतुरङ्गरूपकमित्यादीनि बहूनि
रूपकाणि भवन्ति । अङ्गस्य अङ्गयोः अङ्गानां वा योगः आरोपणयोगः
अयोगस्तदभावः भिदाकरौ भेदनिष्पादकौ । प्राचीनटीकाकारास्तु योगा-
योगौ भिदाकरौ एतावन्तं वाक्यांशमन्यथा विवृण्वन्ति । तथा हि
१२तेषु एकाङ्गद्व्यङ्गादिरूपकेषु योगायोगौ भिदाकरौ भेदकौ । तानि रूप-
काणि योगायोगाभ्यां पुनः द्विप्रकाराणि भवन्ति इत्यर्थः । योगः
आरोप्यमाणानां परस्परं युज्यमानः संबन्धः अयोगस्तदभावः । एतच्च
१२उदाहरणे स्पष्टीभविष्यति ॥ ७६ ॥

तत्रादौ युक्तरूपकमुदाहरति—स्मितेति । स्मितम्—

ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।

अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥

इत्युक्तलक्षणं तदेव पुष्पं तेन उज्ज्वलं कान्तिमत् । लोले चञ्चले नेत्रे
एव भृङ्गौ यत्र तत् । इदं मुखं शोभते इति शेषः । इति एवं पुष्पद्वि-
रेफाणां मुखावयवभूतयोः स्मितनेत्रयोः आरोपविषयीभूतानां तेषां संगत्या
परस्परसंबन्धमुसंगत्या इदं युक्तरूपकम् । अत्र अवयवं नाम आधेयत्वम्
तन्मुखनिरूपितं स्मिते वर्तते इति स्मितस्य मुखावयवत्वं बोध्यम् ॥ ७७ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—इदमिति । आर्द्रं प्रेमाद्रं स्मितमेव ज्योत्स्ना
चन्द्रिका यस्मिन् तत् । स्निग्धे स्नेहपूर्णं नेत्रे एव उत्पले कमले
इयस्मिन् । ज्योत्स्नोत्पलायोगात् आरोपविषयभूतयोः चन्द्रिकाकमलयोः
अयोगात् परस्परविरोधितया असंबन्धात् इदम् अयुक्तरूपकम् ॥ ७८ ॥

ii. 76—रूपकं यत्र for रूपयन्त्यत्र D.

ii. 78—आविः for आर्द्रं M, Cs;—नेत्राम्बुजं for नेत्रोत्पलं M;—
ज्योत्स्नाम्बुजायोगात् for ज्योत्स्नोत्पलायोगात् M.

रूपणादङ्गिनोङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनतयम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः ।

जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्थदीदृशम् ।

विषमरूपकं लक्षयति—रूपणादिति । अङ्गिनः प्रधानस्य रूपणात् तथा अङ्गानाम् अप्रधानानां रूपणारूपणाश्रयात् भावे घञ् आश्रयणादित्यर्थः । अतथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपणं कस्यचिदरूपणं तस्मात् । ललितं वैचित्र्येण मनोहरं विषमं रूपणारूपणवैषम्यात् विषमसंज्ञकं जायते । यथेति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति । मदरक्तकपोलेन मदपाटलगण्डेन । नर्तित-भ्रूलतेन नर्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृशेन । तव मुखमेव इन्दुः तेन भुवनत्रयं मर्दितुं जेतुम् अलं समर्थः । अत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोपः तथा तदङ्गभूतयोः भ्रुवोर्लतात्वारोपः कपोलयोस्तु न कस्यापि आरोपः इति वैषम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकमाह—हरिपाद इति । शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः शिरः चरणाग्रप्रदेशः ध्वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लङ्गा आमक्ता या जह्नु-कन्या भागीरथी तस्याः जलम् उदकमेव अंशुकं श्वेतपताका यस्य सः । असुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः असुरेभ्यः निःशङ्का निर्भीका बलि-विजयादित्यर्थः ये सुराः तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुरेव हरेः स्वामनस्य पादः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ८१ ॥

उदाहृतालंकारं निर्देशपूर्वकं विशदयति—विशेषणेति । विशेषणेन शिरोलग्नेतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य केतोः असुरनिःशङ्कसुरानन्दो-

ii. 79—रूपणारूपणाश्रयम् for रूपणारूपणाश्रयात् N;—रूपणां रूपसं-श्रयात् V;—जायते ललितं for ललितं जायते V.

ii. 81—सुरानन्दोत्सवो for सुरानन्दोत्सव N.

पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र संदर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्येण समुद्रोसि गौरवेणासि पर्वतः ।

इत्सवध्वजस्य यत् ईदृशं रूपं विशेषणविशिष्टस्वरूपं सपताकध्वजरूप-
मित्यर्थः पादे तस्य सपताकध्वजरूपस्य समर्पणात् विशेषणविशिष्टस्य
पदार्थस्यारोपात् सविशेषणरूपकमेतत् ॥ ८२ ॥

विरुद्धरूपकमाह—न मीलयतीति । त्वन्मुखेन्दुः तव वदनचन्द्रमाः
पद्मानि न मीलयति न संकोचयति । नभोपि न अवगाहते नाक्रमति ।
इकेवलं मम अमूनां प्राणानां हरणाय कल्पते प्रभवति । विप्रलम्भोद्दी-
पकत्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

उदाहरणं विशदयति—अक्रियेति । चन्द्रकार्याणां पद्मानिमीलननभो
वगाहित्वादीनां चन्द्रव्यापाराणाम् अक्रिया अविधानम् अन्यस्य चन्द्र-
भित्तमृत्योः कार्यं प्राणहरणरूपं तस्य क्रिया अनुष्ठानम् अत्र अस्मिन्नु-
दाहरणे यस्मात् संदर्श्यते अतः विरुद्धं विरुद्धसंज्ञकं रूपकम् । रूपके
उपमानाभिन्नतया रूपितस्योपमेयस्य तत्कार्यकरणमेवोचितम् । परमत्र
इतत् तेन न क्रियते प्रत्युत तद्विरुद्धशीलस्य कार्यकरणादिदं विरुद्धम् ।
विरोधश्चात्र अनौचित्यरूप इति बोध्यम् ॥ ८४ ॥

हेतुरूपकमुदाहरति—गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्येण दुरवगाहाशयत्वेन

ii. 82—पादेन दर्शनात् for पादे तदर्पणात् D.

ii. 83—निमीलयति for न मीलयति R, V;—हरणाय व्यवस्यति for
हरणायैव कल्पते D;—यस्यति for कल्पते Pn, J; वर्तते V;
यास्यति Cs.

ii. 84—अन्यकार्यक्रिया तथा for अन्यकार्यस्य च क्रिया D;—संदर्श्यते
for संदर्श्यते R; संदृश्यते M;—यस्मात् संदर्श्यते तस्मात् for
अत्र संदर्श्यते यस्मात् D;—विरूपं for विरुद्धं Cs.

ii. 85—गुरुत्वेनापि for गौरवेणासि D.

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः ।

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति श्चिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

समुद्रोसि । गौरवेण सारवत्तया पर्वतः असि । लोकानां कामदत्वात्
श्चाञ्छितप्रदत्वात् कल्पपादपः कल्पवृक्षः त्वमसि । सर्वत्र हेतौ
तृतीया ॥ ८५ ॥

उदाहरणं विवृणोति—गाम्भीर्येति । गाम्भीर्यप्रमुखैः गाम्भीर्यगौरव-
कामदत्तैः प्रस्तुतनृपः सागरः गिरिः कल्पद्रुमश्च क्रियते एतेषां आरो-
पविषयीक्रियते गिरित्वादिभिः आरोप्यते इति भावः । अत्र गाम्भीर्या-
दिसाधारणधर्माणां हेतुत्वेन विन्यसनात् हेतुरूपकमिदम् । साहित्यदर्प-
णकारास्तु (x. 37)—एकस्यानेकधोल्लेखः यः स उल्लेख उच्यते ।
इति उल्लेखलक्षणं विधाय अत्र एकस्य प्रस्तुतस्य नृपस्य गाम्भीर्यादि-
विषयभेदेनानेकधोल्लेखादिममुल्लेखालंकारमाहुः । परं हेतुशून्यस्थले
विविधारोपे उल्लेखः हेतुपुरःसरे तु हेतुरूपकमिति उभयोर्भेदे सति
यत् तैरुल्लेख एव सामान्यतया सर्वत्र स्वीकृतः तच्चित्यमिति भाति ॥ ८६ ॥

श्चिष्टरूपकं दर्शयति—राजेति । राजहंसोपभोगार्हम् राजहंसो नृप-
श्रेष्ठः हंसविशेषश्च तेन उपभोगार्हं संभोगोचितम् । भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम्
भ्रमरैः कामुकैः भृङ्गैश्च प्रार्थ्यं स्पृहणीयं सौरभं यस्य । सखि
दयिते तव वक्त्राम्बुजं वक्त्रमेव अम्बुजं भातीति शेषः । श्चिष्टरूपकम्
साधारणधर्मस्य श्लेषनिष्पाद्यत्वादिति भावः । साधारणधर्मप्रयोगाच्च
नोपामितिसमासः ॥ ८७ ॥

ii. 85—कामदानाच्च for कामदत्वाच्च D.

ii. 87—भोगार्थं for भोगार्हं B;—भाति for इदं D;—तदेतत् for
तवेति Rn;—the stanza is omitted by M.

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनादौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकार्ख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

अयमालोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सनद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिमर्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।

उपमारूपकं व्यतिरेकिरूपकं चेति रूपकद्वयं लक्षयति—इष्टमिति ।
गौणः गुणसंबन्धादारोप्यमाणः चन्द्रादिविषयो गौणः मुख्यः वर्ण्यत्वेन
३ प्रस्तुतत्वात् प्रधानः मुखादिविषयः तयोः गौणमुख्ययोः साधर्म्यदर्शना-
दुपमारूपकं वैधर्म्यदर्शनात् व्यतिरेकरूपकम् इष्टम् आलंकारिकैरिति
शेषः ॥ ८८ ॥

उपमारूपकमुदाहरति—अयमिति । मदेन वारुणीमदेन आलोहितच्छा-
यः आरक्तकान्तिः अयं मुखमेवचन्द्रमाः । सन्नद्धोदयरागस्य सन्नद्धः सर्व-
३ विस्मय्यापनेन प्रस्फुरन्नुदयरागः उदयकालीनलौहित्यं यस्य तथाविधस्य
चन्द्रस्य प्रतिगर्जति समानकान्तिमत्त्वात् स्पर्धते । चन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी ।
चन्द्रं स्पर्धते न तु तमनुकरोतीत्यर्थः । अन्यथा उपमाया एव प्रधान-
६ वाक्यस्थिततया प्राधान्यात् तत्कुक्षिनिर्लीनस्य मुखचन्द्रमा इतिरूपकस्य
अलंकारव्यपदेशकत्वाभावेन इदं रूपकभेदोदाहरणमसंगतं स्यात् । तथैव
रूपकेण चन्द्राभिन्नं मुखमिति अवगतस्य मुखस्य चन्द्रसदृशं मुखमिति
१ प्रतीतेरसंगतत्वमपि स्यात् । एवं चात्र चन्द्राभिन्नतया आरोपविषयीभूत-
स्य मुखस्य औपम्यसूचकप्रतिगर्जनारूपसाधर्म्यसंबन्धादुपमारूपकमिदम् ।
अत्रासंतुष्टाः प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु रक्तं तव मुखं चाण्डि साक्षात् सन्ध्ये-
१ २ न्दुमण्डलम् । इत्येतदुदाहरणं पर्यवर्तन्त ॥ ८९ ॥

व्यतिरेकरूपकं दर्शयति—चन्द्रमा इति । देवैः असमग्रोपि असंपूर्णोपि

ii. 88—दर्शनं गौण for दर्शनादौण V;—व्यतिरेकाभ्यां for व्यतिरे-
कार्ख्यं D;—रूपकं द्वितयं for रूपकद्वितयं V, M.

ii. 89—मुखस्य for चन्द्रस्य P (evidently an oversight, as
the commentary gives the correct reading; the
mistake is corrected in the reprint);—आसन्नोदय for
सनद्धोदय Cs.

असमग्रोप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्थमन्योपतापिनः ।

असौ चन्द्रमाः शश्वत् पीयते । अयं मत्पुरोवर्ती आपूर्णमण्डलः संपूर्ण-
३ बिम्बः त्वन्मुखचन्द्रमाः त्वन्मुखमेवचन्द्रमाः मया पीयते । अत्र मुख्यगो-
णचन्द्रमसोः असंपूर्णत्वसंपूर्णत्वरूपवैधर्म्ययोगात् व्यतिरेकरूपकमेतत् ।
अयं च व्यतिरेकः उपमानादुपमेयस्योत्कर्षं द्योतयति । नायं वक्ष्यमाणो-
६ व्यतिरेकालंकारः तस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानविषयत्वात् ।
अत्र रूपकत्वेनाभेदप्रतीतिः । तदुक्तं—

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्वेदकथनं व्यतिरेकं स उच्यते ॥ इति ॥ ९० ॥

आक्षेपरूपकं दर्शयति—मुखेति । हे सुन्दरि इत्थं मया प्रत्यक्षीकृतम्
अतिप्रखरम् । अन्योपतापिनः अन्याः प्रतिनायिकाः तासां उपतापिनः
३ संतापकस्य सौन्दर्यातिशयेन तासां मात्सर्योदयात् । ते मुखचन्द्रस्य चन्द्र-
त्वं न संवादि नानुगुणम् । यतः प्रसिद्धचन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः तव मुखं
तु प्रतिनायिकानां संतापकरम् अतो न संवादि । अथवा अन्योपता-
६ पिनः अन्यः त्वत्तो भिन्नः नायकोहं तस्य उपतापिनः प्रणयकलहे मधु-
रोक्तिशून्यतया । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अत्र अन्ये टीकाकारास्तु—इत्थ-
मितिपदे वाक्यस्यास्य कमलसंकोचनकृतचन्द्रनिन्दाबोधकवाक्यानन्तर्यं
९ सूचयति । इत्थं कमलसंकोचनेन अन्योपतापिनः परपीडयितुः यद्वा
इत्थम् एवम् अतिनिर्दयमित्यर्थः । अन्योपतापिनः सादृशविरहिजनसंताप-
कस्य चन्द्रस्य प्रसिद्धस्य चन्द्रत्वं तव मुखचन्द्रस्य न संवादि न युज्यते ।
१२ सर्वेषामाह्लादकत्वेन परपीडकधर्माध्यासायोगादिति भावः इति विवृण्व-
न्ति । तत्र अन्योपतापिनः इति विशेषणमात्राद्विशेष्यस्य चन्द्रस्य प्रतीतिः
स्वीकर्तव्या । तदुक्तं घामनेन—विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ
१५ इति । इत्येतत् आक्षेपरूपकम् आक्षेपः प्रतिषेधोक्तिः तदुपादाननियतत्वात्
आक्षेपरूपकम् । अथवा आक्षेपः निन्दा तन्निवेशनादिदमाक्षेपरूपकम् ।
नायं व्यतिरेकः सादृश्यप्रतीतिरभावात् । न वापह्नुतिः प्रस्तुतस्य

न ते सुन्दरि संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि मां निर्दहति निर्दयम् ।

भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव ।

१८ निषेधायोगात् । अत्र निषेधश्चन्द्रत्वस्य स तु न प्रस्तुतः आरोपविषय-
त्वात् । प्रथमार्थस्वीकारेपि प्रस्तुतमुखचन्द्रस्य निषेधेपि अन्यार्थस्य
अनारोपान्न सा भवति तत्र अन्यार्थारोपणस्य विहितत्वात् । तथा च
२१ वक्ष्यति—अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनमिति ॥ ९१ ॥

समाधानरूपकं कथयति—मुखेन्दुरिति । हे चण्डि ते मुखेन्दुरपि मां
निर्दयं दहति । अत्र अपिना दहनस्यान्त्यतायोग्यता सूचिता । तत्र स्वयं
३ समाधत्ते ममैवेति । भाग्यदोषात् दैवदुर्विपाकात् इति एवं स्वयं समा-
धानात् इदं समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥

रूपकरूपकमाह—मुखेति । मुखमेवपङ्कजं तदेव रङ्गं नृत्यस्थानं
तस्मिन् । भ्रुवौ एव लता सा एव नर्तकी नटी लीलानृत्यं विलासनर्तनं
३ करोति इति एतत् रम्यं मनोहरं रूपकरूपकम् । एकेन रूपितस्यान्येन-
रूपणात् तत्संज्ञकोलंकारः । तथा च मुखपङ्कजरङ्गे इत्यत्र प्रथमं मुखस्य
पङ्कजेन रूपणं पश्चाच्च मुखपङ्कजस्य रङ्गेण रूपणम् । तथैव भ्रूलता-
६ नर्तकी इत्यत्र प्रथमं भ्रुवः लतात्वेन पश्चाद्भ्रूलतायाः नर्तकीत्वेन रूपणम् ।
इदं च समासे एव संभवति । वाक्ये तु एकस्मिन् बहूनामारोपे हेतूपा-
दाने हेतुरूपकम् । यथा गाम्भीर्येण समुद्रोसि इत्यादि पूर्वं निर्दिष्टम् ।
१ हेतोरनिर्देशे तु मालारूपकम् यथा प्रकाशे (P. 726)—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः

कान्तेः कर्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥

ii. 92—यद्दहति for निर्दहति D;—निर्दयः for निर्दयम् D, M;—
भाग्यदोषो for भाग्यदोषात् V, M;—भाग्यदोषो ममैवायं for
भाग्यदोषान्ममैवेति D, Cs.

लीलानृतं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥९३॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥९४॥

मुखादित्वं निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

अत्र रम्यमिति लक्षणघटकतयाङ्गीकृत्य यत्र रूपकरूपणे रम्यत्वं नास्ति
१५ तत्र नायमलंकारः । यथा—नारीबाहुलताव्यालीपरिरब्धः कुतः सुखी
इति । अत्र बाहौ लतात्वारोपे न कापि रम्यता । अपकर्षप्रतिपादनस्यैव
प्रस्तावात् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः कथयन्ति । अस्मिन्नुदाहरणे चम-
१८ कृतिरस्ति परं बाहौ लतात्वारोपे रम्यता नास्तीति तदभिप्रायः
इति ध्येयम् ॥९३॥

तत्त्वापहनवरूपकं दर्शयति—नैतदिति । एतन्मुखं न इदं पद्मम् । इमे
नेत्रे न अपि तु भ्रमरौ । एता दन्तार्चिषः दन्तकान्तयः न किंतु केस-
३ राणि किञ्चलका एव । तवेति सर्वत्र उपमेयेन संबध्यते ॥९४॥

उक्तोदाहरणं व्याख्याति—मुखादित्वमिति । मुखादित्वम् मुखत्वादिकं
मुखत्वेनेत्रत्वदन्तार्चिष्ट्वरूपमुपमेयं निवर्त्यैव प्रतिषिध्यैव पद्मादित्वेन
३ पद्मत्वादिना पद्मत्वभ्रमरत्वकेसरत्वेन रूपणात् आरोपात् उद्भासित-
गुणोत्कर्षम् उद्भासितः रूपकान्तरेभ्यः औन्नत्यं नीतः गुणानामुत्कर्षः
तादात्म्यारोपहेतु प्रस्तुतगुणानाम् आधिक्यम् यत्र तत् । तत्त्वस्य
६ यथार्थभूतस्य प्रस्तुतस्य मुखस्वरूपस्य अपहनवेन अप्रस्तुतपद्मा-
दिस्वरूपारोपेण वस्तुनिहनवेन रूपकम् इति तत्त्वापहनवरूपकम् । रूप-
कान्तरेषु केवलं सामानाधिकरण्येन उपमेयोपमानानामभेददर्शनेन यावान्
९ गुणोत्कर्षः ततोपि अधिकोत्र प्रतिषेधपूर्वकारोपेण इति उद्भासितगुणो-
त्कर्षत्वमस्मिन् रूपके सहृदयवेद्यमस्ति । केचित्तु उद्भासिगुणोत्कर्षम् इत्य-
स्य उद्भासितः स्फुटं दर्शितः गुणोत्कर्षः प्रस्तुतस्य यत्रेति प्रस्तुतोपमेयस्य
१२ गुणवर्णनरूपं तत्त्वापहनवरूपकस्य विशेषं मन्यते । परं तदपेक्षया प्रथम-

ii. 93—नृत्यं for नृतं P, R, D;—रम्य for रम्यं D, M.

ii. 94—न तन्मुखम् for नैतन्मुखम् V;—इमे for इमौ R, D (emended to इमौ in the margin).

ii. 95—निवर्त्यैव for निवर्त्यैवं P, R, V;—पद्मादित्वनिरूपणात् for पद्मादि-
त्वेन रूपणात् V, D.

उद्भासितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥९५॥

न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

दर्शिताशयः एव गरीयान् इति भाति । नेयमपह्नुतिः तस्यां प्रस्तुतस्य धर्मनिषेधेन धर्मान्तरारोपः । यथा—न पञ्चेपुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणा-
१५मिति । कुवलयानन्देपि—शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः ।
इति धर्मनिह्नवस्थले एव अपह्नुतेर्विषयो दर्शितः । अस्मिन्नुदाहरणे
प्रस्तुतस्य स्मरस्य पञ्चेपुत्वरूपं धर्मं प्रतिषिध्य तस्मिन् सहस्रपत्रित्वा-
१८रोपः । अत्र तु धर्मिणं मुखादिकं प्रतिषिध्य धर्म्यन्तरस्य पद्मा-
दिकस्यारोपः इति उभयोर्भेदः । केचित्तु सादृश्यप्रतीतिपूर्वकारोपो रूपकम् ।
अपह्नुतौ तु सादृश्यप्रतीतिर्नापेक्ष्यते सादृश्यप्रतीतिभिन्नस्थलीयारोपे एव
२१सा । तथा च प्रकृते निषेधेपि सादृश्यप्रतीतिरस्येव इति अत्र सादृश्यप्रती-
तिजीवितस्य रूपकस्यैव साम्राज्यम् । दर्पणकारास्तु (x. 32)—प्रकृतं प्रति-
षिद्धान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः । इति सामान्यतः प्रतिषेधपूर्वकारोपे अप-
२४ह्नुतिं कथयन्ति । तदपह्नुतिविषयपरिहारार्थं च रूपकलक्षणे—रूपकं
रोपितारोपो विषये निरपह्नवे । इति विषयस्य विशेषणमुपन्यस्यन्ति ।
तन्मतेत्रापह्नुतिर्गैव ॥९५॥

रूपकमुपसंहरति—न पर्यन्त इति । रूपकस्य उपमायाश्च विकल्पानां
प्रकाराणां पर्यन्तः परिसमाप्तिः नास्ति । अतः दिङ्मात्रम् उपमारूपकस्वरू-
३पावगमाय किञ्चिदिव दर्शितं कथितम् । अनयैव दिशा धीरैः साहित्य-
शास्त्रप्रगल्भमतिभिः अनुक्तमपि अकथितः उपमारूपकविभागः अनु-
मीयताम् उक्तीयताम् । तथा च भेदद्वयविशिष्टं परंपरितमपि रूपकभेद
६एव । तदुक्तं प्रकाशकृता (P. 728f.)—

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।

तत् परंपरितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥

ii. 65—उद्भासित for उद्भासित P, R, D, M, Cs;—तत्त्वापह्नुति for
तत्त्वापह्नव Cs, M, D (emended to तत्त्वापह्नव in the
margin).

ii. 96—The stanza is omitted by M;—पर्यन्तो न for न
पर्यन्तो D;—यतः for अतः D.

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरै-

९ यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते
 दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर ।
 सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
 साम्राज्यं नरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ इति ।

अत्र मानसमेव मानसम् कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः
 १५ दुर्गामार्गणमार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम् समितां युद्धानां स्वीकारः एव
 समिधां स्वीकारः सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः विजयः परपराभवः एव
 १७ विजयः अर्जुनः एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः ॥ भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृपदां सेतुर्विपद्वारिधेः
 पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
 संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
 राजन् राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ इति ।

२२ अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो
 युज्यते । अपर्ययदीक्षितास्तु अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालापरंपरितमपि
 २४ दर्शयन्ति यथा(चि. मी. P. 51)—

पर्यङ्को राजलक्ष्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गः
 संग्रामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहंसलीलाम्बुवाहः ।
 भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्वणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः
 खड्गक्षमासौविदलः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥ इति ।

इदं चाधिकारारूढवैशिष्ट्यमपि भवति यथा—इदं वक्रं साक्षाद्विर-
 ३० हितकलङ्कः शशधरः । इति । वैयधिकरणेऽपि भवति यथा—विदधे मधुप-
 श्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः । इति । कचिद्वैधर्म्येणापि यथा—सौजन्याम्बु-
 मरुस्थली सुजनता लेख्यद्युभित्तिगुणः । इत्यादि । काव्यानुशासने (P. 251)

३३ अन्येऽपि भेदा हेमचन्द्रेण दर्शिताः । तथाहि अनेकविषयं रूपकं यथा—
 यस्या बीजमहंकृतिर्गुरुतरो मूलं ममेति ग्रहो
 नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहज्जात्यादयः पल्लवाः ।

रनुक्तमनुमीयताम् ॥९६॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

स्कन्धोदारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे त्वच्चरणार्हणा परशुना तृष्णा लता लयताम् ॥

३८ इदमेव अन्यैः उभयावयवत्वेन निर्दिश्यते । उदाहरणान्तरं यथा—

इन्द्रस्त्वं तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तम्भौ ।

खड्गः कृतान्तरसना रसना च सरस्वती राजन् ॥ इति ।

४१ सहजावयवरूपकं यथा—

गजो नगः कुथा मेघाः शृङ्खलाः पन्नगा अपि ।

यन्ता सिंहोपि शोभन्ते भ्रमरा हरिणास्त्रथा ॥ इति ।

४४ यथा वा—

पफुरिअओड्डलअं तक्खणविगलिअरुहिरमहुविच्छड्डं ।

उक्खण्डिदअण्ठणालं पडिअं फुटदसणकेसरं मुहकमलं ॥

अत्र ओष्ठादीनां दलादीनां च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोऽख-
४८ ण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानां मुखपक्षे
कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यते ।

५० उभयावयवं यथा—

अलिकुलकुन्तलभाराः सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः ।

राजन्ति हंसरसनाः संप्रति वापीविलासिन्यः ॥ इति ।

५३ रशनारूपकं यथा—

किसलयकरैर्लतानां करकमलैर्मृगदृशां जगज्जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ इति ।

अत्र हि किसलयकरैः करकमलैः कमलमुखैः मुखेन्दुभिरिति रशनाक्रमेण
५७ शब्दानां संदर्भः उपलभ्यमानः तदर्थानां मनोभुवो जगद्विजये लतादि-
संबन्धात् करणभावमनुमापयति । एवमन्येपि विविधाः कल्पिताः प्रभेदाः
सन्ति । तेषु केचिदुक्तेषु अन्तर्भावनीयाः केचित्तु वर्णनानुरोधेन
६० तत्तदनु रूपनामिभिरूहनीयाः । विस्तरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे चतुर्थपरिच्छेदे
दृष्टव्यः ॥ ९६ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना ।

सर्ववाक्योपकारश्चेत् तदाहुर्दीपकं यथा ॥९७॥

- क्रमप्राप्तं दीपकं लक्षयति—जातीति । एकत्र प्रबन्धान्तरगते कस्मिंश्चिदपि एकस्मिन् वाक्ये आदिमध्यावसानेषु एकस्मिन् स्थाने वर्तिना विद्यमानेन जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिना जात्याद्यन्यतमवाचकेन पदेन सर्ववाक्योपकारश्चेत् स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थान्वयोपपत्तिश्चेत् तदा तं रचनाचमत्कारं दीपकं दीपकसंज्ञालंकारम् आहुः कवय इति शेषः । दीप इव दीपकम् । संज्ञायां कन् इति सूत्रेण इवार्थे कन् । दीपो यथा प्रासादार्थमारोपितः प्रासादमुपकृत्य रथ्यामपि उपकरोति तथा कस्मिंश्चिदपि एकस्मिन् वाक्ये स्थितं जात्यादिपदं तद्वाक्योपस्कारपूर्वकम् अन्यस्मिन् वाक्ये तदादिसर्वनाम्ना चकारादिना वा अनुपक्तं सत् तदर्थं संपादयति इति दीपसाम्यात् दीपकम् । एवं च एकवाक्योपात्तपदप्रतिपाद्यस्य जात्याद्यन्यतमस्य तत्रोपपन्नान्वयत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि पुनः वाक्यान्तरान्वयोपपादनायानुपङ्गादिना तत्रान्वयित्वं दीपकमिति निष्कर्षः । अत एव अस्य अर्थालंकारत्वम् । इदमेव दीपकलक्षणं भरतभामहादिभिः कटाक्षितं दृश्यते । सरस्वतीकण्ठाभरणेपि इदमेव लक्षणं स्वीकृत्य विस्तरः प्रदर्शितः । प्रकाशकारादयः अर्वाचीनास्तु प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्धर्मस्य सकृद्वृत्तित्वं दीपकमाहुः । तदनेकवाक्यगतं चेदेतन्मतेन दीपकं भवेत् । एकवाक्यगतत्वे तु भिन्नं तदिति ध्येयम् । उपमारूपकयोः साधारणधर्मस्योभयान्वितत्वेपि अनुपङ्गादिना वाक्यान्तरार्थोपस्थापकत्वाभावात् तत्र दीपकातिव्याप्तिः । सर्ववाक्योपकारः यत्र जात्यादिपदानामुपादानं तद्वाक्यस्य तथा तद्विज्ञानां जात्यादिपदाकाङ्क्षिणां वाक्यान्तराणां च उपकारः । अनेन एकवाक्ये दीपकं न भवतीति स्पष्टम् ॥ ९७ ॥

ii. 97—वाक्योपचार for वाक्योपकार R, P probably an oversight as the Com. gives the correct reading);—तमाहुः for तदाहुः P.

पवनो दक्षिणः पर्णे जीर्णे हरति वीरुधाम् ।

स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥९८॥

चरन्ति चतुर्म्भोधिबेलोद्यानेषु दन्तिनः ।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥९९॥

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः ।

दीपकमुदाहरति—पवन इति । दक्षिणः पवनः मलयानिलः वीरुधां
जीर्णे पर्णे हरति । अनेन तस्य मान्यं सूचितम् । स एव अत्र तच्छब्दः
पूर्ववाक्ये पवनशब्दपरामर्शकः । स एव पवनः अनताङ्गीनां विनम्रगा-
त्रीणां मानभङ्गाय कल्पते कामोद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र पूर्ववाक्यस्थस्य
पवन इति जातिवाचकपदस्य उत्तरवाक्ये स इत्यनेन परामर्शादन्वयः
सुघटितो भवति इति दीपकालंकारः । शास्त्रे वायोः एकपञ्चाश-
व्यक्तिकथनात् तत्सामान्यवाचकः पवनशब्दो जातिवाचकः । अत एतत्
जातिदीपकम् ॥ ९८ ॥

क्रियादीपकमुदाहरति—चरन्तीति । कस्यचिच्चक्रवर्तिनः नृपस्य
वर्णनमेतत् । ते दन्तिनः चतुर्म्भोधिबेलोद्यानेषु चरन्ति । अनेन सार्वभौ-
मत्वं सूचितम् । ते गुणाश्च चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु लोकलोकपर्वणकुञ्जेषु
कुन्दभासः कुन्दकुसुमस्येव भाः कान्तिः येषां ते तादृशाः गुणाः चरन्ति ।
अनेन गुणानां विश्वव्यापित्वं सूचितम् । अत्र चकारण परामृष्टायाः
चरन्तीतिक्रियायाः पूर्ववाक्यवदुत्तरवाक्योपकारकत्वात् क्रियादीपक-
मेतत् । अत्र केचित् दन्तिनः इत्यस्य दिग्दन्तिनः इत्यर्थं स्वीकृत्य ते
इति पष्ठ्यन्तपदस्य तत्संबन्धविरहेणैवार्थं प्रदर्शयन्ति परं राजवर्णानुगुणः
प्रथमनिर्दिष्ट एवार्थः इति नो भाति ॥ ९९ ॥

गुणदीपकमुदाहरति—श्यामला इति । दिशः दश दिशः प्रावृषेण्याभिः
प्रावृट्कालसंभूताभिः । प्रावृष एण्यः इति प्रावृट्शब्दात् भवार्थे एण्य-
प्रत्ययः । जीमूतपङ्क्तिभिः मेघराजिभिः श्यामलाः मलिनाः । भुवश्च

भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥१००॥

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।

क्वापि नीताः कुतोप्यासन्नानीता देवतर्द्धयः ॥१०१॥

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तरयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित् तानि तद्यथा ॥१०२॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।

सुकुमाराभिः नवशाद्वलराजिभिः केमलनूतनतृणहरितकृतप्रदेशैः
श्यामलाः । अत्र श्यामलाः इति गुणवाचकपदेन दिशः इति पदस्य
तथा चकारेण भुवः इत्यस्य च संबन्धात् इदं गुणदीपकम् ॥ १०० ॥

द्रव्यदीपकमाह—विष्णुनेति । विक्रमस्थेन त्रिपादविक्रममाचरता त्रि-
विक्रमेण विष्णुना दानवानां बलिप्रभृतीनां विभूतयः संपदः क्वापि नीताः
श्रवणं प्रापिता इत्यर्थः । तथा दैवतर्द्धयः इन्द्रादीनां श्रियः कुतोपि
आर्नताः । अवितर्कितमेव संपादिता इत्यर्थः आसन्निति शेषः । अत्र
विष्णुशब्दस्य व्यक्तिवाचकतया द्रव्यत्वम् । तच्च पूर्ववाक्यस्थितं
काकाक्षिन्यायेन अनुषङ्गेन वा अपरत्रान्वेति इति द्रव्यदीपकम् ॥१०१॥

उक्तानि आदिदीपकानि मध्यान्तरदीपकानि दर्शयामः इति प्रति-
जानते—इत्यादीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण आदिदीपकानि उक्तानि ।
वाक्यान्तरसंबन्ध्यमानजातिक्रियागुणद्रव्यवाचकानां पदानां प्रथमवाक्ये
निवेशितत्वात् । एवम् अनेनैव प्रकारेण अन्यत्र परामृश्यमानजात्यादिपद-
निवेशेन मध्यान्तरवाक्ययोरपि कानिचित् तानि दीपकानि दर्शयिष्यामः ।
तद्यथा तानि यथा एतद्वक्ष्यमाणोदाहरणार्थम् ॥१०२॥

मध्यवाक्यगतं जातिदीपकमुदाहरति—नृत्यन्तीति । कलापिनः मयूराः
निचुलो वेतसवृक्षः तस्य उत्सङ्गे अधोभूमौ नृत्यन्ति । तथा
गायन्ति केकाशब्दं कुर्वन्ति । तथा पयोदेषु सजलमेघेषु हर्षाश्रुगर्भिणीम्

ii. 100—भवन्ति for भुवश्च M;—भिन्न for नव D.

ii. 101—दैवत for देवत V, J.

ii. 102—दर्शयिष्यामि for दर्शयिष्यामः D;—तच्छृणु for तद्यथा D,

बध्नन्ति च पयोदेषु दृशं हर्षाश्रुगर्भिणीम् ॥१०३॥

मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते ।

चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥१०४॥

आनन्दबाष्पपरिपूर्णां दृशं बध्नन्ति आसक्तां कुर्वन्ति । अत्र वाक्यान्तरै-
रन्वितं कलापिन इति जातिवाचकपदं मध्यवाक्यवर्ति इति मध्यगतं
१॥जातिदीपकम् ॥१०३॥

क्रियागतं मध्यदीपकमुदाहरति—मन्दो गन्धवह इति । प्रवासिनां
विरहिपान्थस्थानां मन्दः मृदुः गन्धवहः सुरभिवातः क्षारः क्षतपतित-
३क्षारवत् क्लेशकरः जायते । इन्दुश्च वह्निः वह्निरिव सन्तापकरः जायते ।
चर्चा अङ्गचर्चनं तदर्थो यश्चन्दनः शीतलचन्दनरस इत्यर्थः तस्य पातः
संवन्धः शस्त्रपातः शस्त्रप्रहारः जायते । अत्र सर्ववाक्यान्वयिनः जा-
६यते इति क्रियापदस्य मध्यवाक्यगतत्वात् मध्यवाक्यगतं क्रियादीपक-
मेतत् । किं च रूपकमपि । अत उभयोः संसृष्टिसंकरः । मध्यगतं गुण-
८द्रव्यदीपकं श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण इत्थं दर्शयन्ति यथा—

तडिद्विर्वाविवाहाणां योगः स्त्रीभिः प्रवासिनाम् ।

लताभिः पादपानां च समायाते घनागमे ॥ इति ।

११अत्र योगः संयोगः स च गुणः । मध्यवाक्यगतेन च सर्ववाक्यदीपनात्
गुणगतं मध्यदीपकमिदम् । तथैव—

मुहुर्विश्वं संसृजति विभर्ति च मुहुर्हरिः ।

मुहुश्च नाशं नयति बालक्रीडनकौतुकी ॥ इति ।

१५अत्र हरिर्द्रव्यम् तच्च मध्यवाक्यगतमिति मध्यगतं द्रव्यदीपकम् ।
इति ॥ १०४ ॥

जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलं च तडितां दाम बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्रं शरासने ।

मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

अन्तवाक्यगतजातिदीपकमुदाहरति—जलमिति । जलधरैः मेघैः उद्गीर्णं वान्तं जलं वृष्टिजलम् गृहशिखण्डिनां प्रासादस्थितमयूराणां कुलं समूहः ३चलं चञ्चलं तडितां विद्युतां दाम सन्धानम् एतत् त्रयं कुसुमधन्वनः मदनस्य बलं सैन्यम् । अत्र बलमिति जातिवाचकेन अन्तवाक्यस्थितेन पदेन वाक्यत्रये समन्वयात् एतत् अन्तगतं जातिदीपकम् ॥ १०५ ॥

अन्तदीपकं क्रियागतमुदाहरति—त्वयेति । त्वया कर्णे नीलोत्पलम् स्मरेण शरासने अस्त्रम् मयापि मरणे चेतः चित्तम् एतत् त्रयं समं युगपत् ३कृतम् । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र चरमवाक्यस्थेन कृतमिति क्रियावाचकेन इतरवाक्यसंबन्धात् क्रियागतमन्यदीपकमिदम् । ५गुणद्रव्यगतमन्तवाक्यदीपकं श्रीप्रेमचन्द्रशर्माणः दर्शयन्ति यथा—

इदमुज्जृम्भते बिम्बं भानोस्त्रापयितुं जगत् ।

ममेव हृदयं चण्डि मुखं च तव लोहितम् ॥

८अत्रान्त्यवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।

सत्यं विश्वं संतपति सत्यं कर्षति वै रसान् ।

तमांसि तु निहन्तीति प्रार्थनीयोदयो रविः ॥

अत्र रविरिति द्रव्यपदं सर्वाणि वाक्यानि दीपयति । इति द्रव्यगतमन्त्यवा-

१२क्यदीपकम् । अत्र गुणगतान्त्यवाक्योदाहरणे ममेव हृदयं लोहितमित्यत्र लोहितमारक्तम् अनुरक्तमित्यर्थः ॥ १०६ ॥

ii. 105—कलं च शिखिनां रुतम् for कुलं गृहशिखण्डिनाम् V (marginal substitution).

ii. 106—कर्णोत्पलं for नीलोत्पलं N, D;—स्मरेणेषुः for स्मरेणास्त्रं D;—मया च for मयापि D;—रमणे for मरणे Cs.

शुक्लः श्वेतार्चिषो वृद्धयै पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

स च रागस्य रागोपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदीपकत्वेपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

मालादीपकमुदाहरति—शुक्ल इति । शुक्लः पक्षः मासस्य प्रथमः पक्षः श्वेतार्चिषः चन्द्रस्य वृद्धयै परिपोषाय भवति । सः श्वेतार्चिः पञ्चशरस्य मदनस्य वृद्धयै भवति । स च पञ्चशरः रागस्य अनुरागस्य वृद्धयै भवति । रागोपि यूनां तरुणानां रत्युत्सवश्रियः विलासोत्सवलक्ष्म्याः वृद्धयै भवति ॥ १०७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । इति एवम् आदिदीपकत्वेपि वृद्धयै इति सर्ववाक्यानुपक्तपदस्य प्रथमवाक्यस्थितत्वेन आदिदीपकसद्भावेपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी स्वोपकारकत्वेन पूर्वपूर्ववाक्यमपेक्षमाणा वाक्यमाला उत्तरीयो वाक्यसमूहः प्रयुक्ता ग्रथितः । इति एवं मालावैचित्र्यानुगतत्वात् इदं मालादीपकम् मतम् सिद्धानामिति भावः । तथा च पूर्वपूर्ववाक्यसापेक्षोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदानुषङ्गो मालादीपकम् इति फलितम् । इदं सर्ववाक्येष्वनुषज्यमानं सापेक्षवाक्यस्थमेवेति नाग्रहः । अत एव प्रकाशकारेण मालादीपकस्य—

सङ्ग्रामाङ्गणभागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।

कादण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

१३ इति निरपेक्षवाक्यगतेनापि आसादितम् इति क्रियावाचकेन सर्वेषां वाक्यानां दीपनात् मालादीपकोदाहरणं दत्तम् । भोजस्तु अत्र भावलक्षणाक्षिप्तस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे यत् संक्षेपेणाभिधानं तदेतत् चक्रवालाद्रिणेव मालादीपकेन विस्तारवता वेष्टितमिदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः इत्याह ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति बलाहकाः ।

कर्षयन्ति च घर्मस्य मारुतोद्धृतशीकराः ॥१०९॥

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥११०॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।

आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥१११॥

अनेकशब्दापादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

विरुद्धार्थदीपकमुदाहरति—अवलेपेति । बलाहकाः मेघाः अनङ्गस्य अवलेपं दर्पं वर्धयन्ति । मारुतोद्धृतशीकराः वायूक्षितजलकणाः ३ बलाहकविशेषणमेतत् । घर्मस्य ग्राप्सस्य अवलेपं कर्षयन्ति कृशं कुर्वन्ति । अत्र हेतुर्मारुतोद्धृतशीकरा इति ॥ १०९ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अवलेपेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे अवलेप-
पदेन कर्मभूतेन बलाहकपदेन कर्तृभूतेन च विरुद्धक्रिये वर्धनकृरीकरण-
रूपे संयुक्ते सामानाधिकरण्यं प्रापिते । एवं च विरुद्धक्रिययोर्वर्धनकृशी-
करणरूपयोरपि एकस्मिन् कर्तरि कर्मणि च संबन्धेन वैचित्र्यविशेषात्
विरुद्धार्थदीपकमिदम् । एतच्च आदिवाक्यस्थअवलेपबलाहकपदाभ्याम् उत्तर-
३ वाक्यसमन्वयात् आदिदीपकम् । तथैव च अवलेपम् इति गुणवाचकं
बलाहक इति जातिवाचकम् इति गुणजातिगतयोस्तयोः संकरः ॥११०॥

एकार्थदीपकमुदाहरति—हरतीति । असौ जलधरावली मेघपङ्क्तिः
आशानां दिशाम् आभोगं विस्तारं हरति । ज्योतिषां नक्षत्राणां गणं
३ समूहं गृह्णाति स्वमिन् निगूहति ते प्राणांश्च आदत्ते हरति ॥ १११ ॥

उदाहरणं विशदयति—अनेकेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे यतः
जलधरावलीः अन्तर्वाक्यगतेन तत्पदेन एकैव क्रिया अदर्शनरूपा अनेक-
३ शब्दोपादानात् अनेका बहवः ये शब्दाः हरणग्रहणादानरूपाः क्रि-

ii. 109--कर्षयन्ति for कर्षयन्ति N,D.

ii. 110--रूपकम् for दीपकम् N.

ii. 111--चापि for चाद्य D.

ii. 112--क्रियैकैवात्र for क्रियैकैवात्र D;—P suggests the emendation अनेकशब्दोपादाना.

शुक्लः श्वेतार्चिषो वृद्धयै पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

स च रागस्य रागोपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदीपकत्वेपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

मालादीपकमुदाहरति—शुक्ल इति । शुक्लः पक्षः मासस्य प्रथमः पक्षः श्वेतार्चिषः चन्द्रस्य वृद्धयै परिपोषाय भवति । सः श्वेतार्चिः पञ्चशरस्य मदनस्य वृद्धयै भवति । स च पञ्चशरः रागस्य अनुरागस्य वृद्धयै भवति । रागोपि यूनां तरुणानां रत्युत्सवश्रियः विलासोत्सवलक्ष्म्याः वृद्धयै भवति ॥ १०७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । इति एवम् आदिदीपकत्वेपि वृद्धयै इति सर्ववाक्यानुपक्तपदस्य प्रथमवाक्यस्थितत्वेन आदिदीपकसद्भावेपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी स्वोपकारकत्वेन पूर्वपूर्ववाक्यमपेक्षमाणा वाक्यमाला उत्तरीयो वाक्यसमूहः प्रयुक्ता ग्रथितः । इति एवं मालावैचित्र्यानुगतत्वात् इदं मालादीपकम् मतम् शिष्टानामिति भावः । तथा च पूर्वपूर्ववाक्यसापेक्षोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदानुषङ्गो मालादीपकम् इति फलितम् । इदं सर्ववाक्येष्वनुषज्यमानं सापेक्षवाक्यस्थमेवेति नाग्रहः । अत एव प्रकाशकारेण मालादीपकस्य—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।

कादण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

१३ इति निरपेक्षवाक्यगतेनापि आसादितम् इति क्रियावाचकेन सर्वेषां वाक्यानां दीपनात् मालादीपकोदाहरणं दत्तम् । भोजस्तु अत्र भावलक्षणाक्षिप्तस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे यत् संक्षेपेणाभिधानं तदेतत् चक्रवालाद्रिणेव मालादीपकेन विस्तारवता वेष्टितमिदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः इत्याह ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति बलाहकाः ।

कर्शयन्ति च घर्मस्य मारुतोद्धृतशीकराः ॥१०९॥

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥११०॥

हरत्याभोगाशानां गृह्णाति ज्यातिषां गणम् ।

आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥१११॥

अनेकशब्दापादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।

विरुद्धार्थदीपकमुदाहरति—अवलेपेति । बलाहकाः मेघाः अनङ्गस्य अवलेपं दर्पं वर्धयन्ति । मारुतोद्धृतशीकराः वायूक्षितजलकणाः ३ बलाहकविशेषणमेतत् । घर्मस्य ग्राम्पस्य अवलेपं कर्शयन्ति कृशं कुर्वन्ति । अत्र हेतुर्मारुतोद्धृतशीकरा इति ॥ १०९ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अवलेपेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे अवलेप-
पदेन कर्मभूतेन बलाहकपदेन कर्तृभूतेन च विरुद्धक्रिये वर्धनकृश-
३ रूपे संयुक्ते सामानाधिकरण्यं प्रापिते । एवं च विरुद्धक्रिययोर्वर्धनकृशी-
करणरूपयोरपि एकस्मिन् कर्तरि कर्मणि च संबन्धेन वैचित्र्यविशेषात्
विरुद्धार्थदीपकमिदम् । एतच्च आदिवाक्यस्थअवलेपबलाहकपदाभ्याम् उत्तर-
३ वाक्यसमन्वयात् आदिदीपकम् । तथैव च अवलेपम् इति गुणवाचकं
बलाहक इति जातिवाचकम् इति गुणजातिगतयोस्तयोः संकरः ॥११०॥

एकार्थदीपकमुदाहरति — हरतीति । असौ जलधरावली मेघपङ्क्तिः
आशानां दिशाम् आभोगं विस्तारं हरति । ज्योतिषां नक्षत्राणां गणं
३ समूहं गृह्णाति स्वमिन् निगूहति ते प्राणांश्च आदत्ते हरति ॥ १११ ॥

उदाहरणं विशदयति—अनेकेति । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे यतः
जलधरावलयः अन्तर्वाक्यगतेन तत्पदेन एकैव क्रिया अदर्शनरूपा अनेक-
३ शब्दापादानात् अनेका बहवः ये शब्दाः हरणग्रहणादानरूपाः क्रि-

ii. 109--कर्षयन्ति for कर्शयन्ति N,D.

ii. 110--रूपकम् for दीपकम् N.

ii. 111--चापि for चाद्य D.

ii. 112--क्रियैकैव for क्रियैकैवात्र D;—P suggests the emend-
ation अनेकशब्दापादाना.

यतो जलधरावलयस्तस्मादेकार्थदीपकम् ॥११२॥

हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः ।

दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ॥११३॥

अत्र धर्मैरभिन्नानामभ्राणां हस्तिनामपि ।

यावाचकाः तेषां उपादानात् स्वीकारात् हेत्वर्थे पञ्चमी । दीप्यते निर्व्यूढान्वयेनोज्ज्वलीक्रियते । तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्य एकार्थस्य दीप-
नादेकार्थदीपकमिदम् । विभिन्नक्रियाणामेकारकसंबन्धरूपं नवीनैरङ्गी-
कृतं कारकदीपकम् अस्माद्विन्नमेव एकार्थानेकक्रियाभावात् । कारक-
दीपकं प्रकाशे दर्शितं यथा (P.778)—

स्विद्यति कूणति वेद्यति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् ।

अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥

११इति ॥११२॥

श्लिष्टार्थदीपकमाह—हृद्येति । हृद्यः निदाघसंतापदूरीकरणेन मनोरमः

गन्धवहः वायुर्यत्र इति जीमूतपक्षे । हृद्यः घ्राणतर्पकः गन्धः दानो-
द्दकगन्धः तं वहन्ति धारयन्ति इति हृद्यगन्धवहाः गजाः । तुङ्गाः
उच्चाः । तमालानामिव श्यामला मलिना त्विट् येषां ते तमालश्यामल-
त्विषः उभयत्र समानम् एतादृशा जीमूताः मेघाः दिवि आकाशे भ्रमन्ति
पर्यटन्ति भुवि च एते मतङ्गजाः दन्तिनः ॥११३॥

उदाहरणं विवृणुते—अत्रेति । धर्मैः अभिन्नानां हृद्यगन्धवहत्वादिधर्मैः

अभिन्नानाम् एकशब्दप्रतिपाद्यत्वेन च भेदशून्यानाम् तत्र प्रथमविशेषणे
एकशब्दप्रतिपाद्यत्वम् उत्तरत्र एकार्थत्वमिति ज्ञेयम् । अभ्राणां तथा
दन्तिनां भ्रमणेनैव भ्रमन्ति इति क्रियैव संबन्धः वाक्यद्वये तस्या एव
संबन्धात् इति श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्यसाधारणधर्मवतोर्जीमूतमतङ्गजयोः

भ्रमणेनैव संबन्ध इति श्रुष्टार्थदीपकम् ॥११४॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

६ कर्त्तव्यमन्तीति क्रियया दीपनात् इदं श्रुष्टार्थदीपकम् । तत्र हृद्यगन्ध-
वहा इत्यत्र शब्दश्लेषः अपरत्रार्थश्लेषः ॥११४॥

दीपकमुपसंहरति—अनेनेति । अनेनैव प्रकारेण एकत्वान्वितेन

पदस्य वाक्यान्तरसमन्वयरूपवैचित्र्यमुपजीव्य विविधदर्शितरचनावैचित्र्येण
३ शेषाणामपि उक्तेष्वशिष्टानामपि विकल्पानां प्रकाराणाम् आवलिसंपुट-
प्रभृतीनाम् अवगतिः यथायथं निवेशो विधातव्या कर्त्तव्यः । तथा चोक्तं
५ भोजराजेन—

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।

संपुटं रसना माला चक्रवालं च तद्विदाः ॥ इति ।

तत्र अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिः इत्येतानि आचार्यदण्डिना आवृत्य-
५ लंकारनाम्ना अग्रे एव दर्शितानि । ततः आवली यथा—

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-

स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणतां विभ्रति गिरं

न विभ्रस्तत् तत्त्वं वयमिह हि यत् त्वं न भवसि ॥ इति ।

१४ संपुटं यथा—

नवपल्लवेषु लोलति घूर्णति विटपेषु चलति शिखरेषु ।

स्थापयति स्तवकेषु चरणे वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥ इति ।

अत्र अशोकस्य नवपल्लवेषु वसन्तलक्ष्मीः लोलति अशोकस्य विटपेषु
१० वसन्तलक्ष्मीः घूर्णते अशोकस्य शिखरेषु वसन्तलक्ष्मीः चलति अशोकस्य
स्तवकेषु वसन्तलक्ष्मीः चरणे स्थापयति इति संपुटक्रमेण मिथः
वसन्तलक्ष्मीरशोकः इति पदे द्रव्यवाचिनी संबध्यमाने मिथः संब-
२१ द्धे एव दीपयतः । तदेतत् संपुटं नाम दीपकम् । रसनादीपकं माला-
दीपकं प्रायः समानमेव । तच्च मूले दर्शितेन मालादीपकेन ज्ञातप्राय-

ii. 114—तथा for अपि P, R, N.

ii. 115—एवमुक्त for अनेनैव D.

विकल्पानामनुगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥११५॥

॥ इति दीपकचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ।

दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा ॥११६॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।

मिति न पुनः उदाहरणेन दर्शयामः । चक्रवालमपि न तथा मनोहारि ।
२४ तत्स्वरूपं प्राक् दर्शितमेव । इति दीपकचक्रं दीपकसंघः ॥११५॥

दीपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमावृत्त्यलंकारं लक्षयति—अर्थावृत्ति-
रिति । दीपकस्थाने दीपकप्रसङ्गे अर्थावृत्तिः पदावृत्तिः उभयावृत्तिः इति एत-
३ स्तञ्जकम् अलंकारत्रयम् इष्टम् कविभिरिति शेषः । यथेति उदाहरणप्रदर्शनाय ।
अर्थावृत्तिर्नाम एकस्य वाक्यार्थस्य पुनः वाक्यान्तरेणोपस्थापनम् । पदा-
वृत्तिः एकस्मिन् वाक्ये स्थितानां पदानां पुनर्वाक्यान्तरे तेन रूपेणो-
६ स्थितिः । उभयावृत्तिः वाक्यार्थपदयोरेकतरस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टयोः
पुनरन्यत्रोभयोरुत्थितिः । दीपके वाक्यान्तरे अपेक्षितपदस्यानुपादानेन
पूर्ववाक्यस्थपदस्यानुषङ्गेणान्वयनिर्वाहः अत्र तु तादृशवाक्ये तत्तत्पद-
९ स्थार्थस्य वा पुनरुपादानेनावृत्तिरलंकारः इति युक्तमेवोक्तं दीपकस्थान-
त्वम् अस्य दीपकस्थाने एव इष्टमिति । एतेन पदावृत्तिरूपस्यास्य अलं-
कारस्य यमकादौ अतिप्रसङ्गः निराकृतः । यमके हि द्वितीयपदानुपादाने
१२ अन्यवाक्यीयपदसंबन्धस्य अनुपपन्नत्वेन विवक्षितार्थानुपपत्तिः । यत्र
पूर्ववाक्यीयपदस्यानुषङ्गः उपयुक्तः तत्र यमकालंकारवाधेन पदावृत्तेरेव
प्रवृत्तिरिति प्रेमचन्द्रशर्माणः । भोजराजस्तु एते तयोपि अलंकाराः
१५ दीपकविशेषा एव इति मन्यते इत्यनुपदमेव दर्शितमस्माभिः ॥ ११६ ॥

अर्थावृत्तिमुदाहरति—विकसन्तीति । कदम्बानि कदम्बमुकुलानि ।

कुटजोद्गमाः स्फुटन्ति पुष्पविकासेनोद्भिन्ना इव भवन्ति । कन्दल्यः उन्मी-
३ लन्ति पुष्पोद्गमेन विकसिता भवन्ति । ककुभानि अर्जुनवृक्षसुमनानि

ii. 115—अवगतिः for अनुगतिः P, R; अनुमतिः D.

ii. 116—एव च for इत्यपि P, R;—स्थानं for स्थाने V;—तथा for यथा V.

ii. 117—सरोजानि for कदम्बानि Rn;—कुटजोद्गमाः for कुटजोद्गमाः P, R, V.

उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ॥११७॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनाम् ।

यूनां चोत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥११८॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।

विहरत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥११९॥

दलन्ति । प्रावृद्धवर्णनमिदम् । अत्र विकसन्तीत्यादिपदानि भिन्नरूपा-
प्यपि एकार्थानि इति अर्थस्यावृत्तेरर्थावृत्तिरलंकारः ॥११७॥

पदावृत्तिमुदाहरति—उत्कण्ठेति । मेघानां माला मेघपङ्क्तिः कलापिनां
मयूराणां वृन्दं समूहम् उत्कण्ठयति स्वदिदृक्षया उद्ग्रीवं करोति । मक-
रध्वजः कुमुभेषुः यूनां तरुणानां मानसम् उत्कण्ठयति विलासोत्सुकं विद-
धाति । मेघालोकस्योद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र उत्कण्ठयतीतिपदस्य
उभयत्र भिन्नार्थकत्वेन केवलं पदावृत्तिः इति पदावृत्तिरलंकारः ॥११८॥

उभयावृत्तिं दर्शयति—जित्वेति । अत्र मर्त्यलोके भवान् विश्वं भूमण्डलं
जित्वा अवरोधनैः अन्तःपुरिकाभिः विहरति । ते रिपुवर्गः दिवं गतः सन् ।
युद्धे सन्मुखमरणादिति भावः । अप्सरोभिः विहरति । अत्र विहरतीति
पदस्य तदर्थस्य च आवृत्तिः । वाक्यद्वयेपि द्वयोरेकार्थकत्वात् । अतः उभया-
वृत्तिरलंकारः । ननु ईदृशस्थले अनेनैव कविना अग्नेनिर्दिष्टस्य (iii. 135)
एकार्थरूपदोषस्यापात इति वाच्यमिति चेन्न । तस्यांद्देश्यप्रतिनिर्देश्य-
व्यतिरिक्तविषयत्वात् । उद्देश्यप्रतिनिर्दिश्यतायाम् एकप्रयोगस्यैव युक्तत्वम् ।
यथा—उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । इत्यादौ । प्रकृते च
राजोद्देशेन विधेयस्य विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्य-
प्रतिनिर्देश्यत्वम् इति सर्वं समुचितमिति सुधीभिराकलनीयम् ॥११९॥

ii. 117—उन्मीलयन्ति for उन्मीलन्ति च V;—कुमुदानि for ककुभानि Rn.

ii. 118—वृन्दं for वर्गं P, J, R;—यूनामुत्कण्ठयत्यद्य for यूनां चोत्कण्ठय-
त्येव P, R, D; चोत्कण्ठयत्येव D.

ii. 119—भवानद्य for भवानत्र;—अप्सरोभिश्च for अप्सरोभिस्ते D, Rn.

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपत्रैकाल्यापेक्षया त्रिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥१२०॥

अनङ्गः पञ्चाभिः पौष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।

आक्षेपालंकारं लक्षयति—प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य निषेधस्य उक्तिः कथनमात्रं न तु वास्तवः प्रतिषेधः । तात्त्विके प्रतिषेधेचमत्कारा-
३भावादलंकारत्वाभावप्रसङ्गः । तथा च प्रतिषेधाभासः आक्षेपः इत्यर्थः ।
इयं च प्रतिषेधोक्तिः अर्थविशेषाविष्करणायेति बोध्यम् । तत एव
वैचित्र्यातिशयः । तथा चायं प्रतिषेधः इष्टार्थस्यैव तत एव विशेषेण वैचि-
६श्यात् । उक्तं च अग्निपुराणे (345.15)—

शब्देनार्थेन यत्तार्थः कृत्वा स्वयमुपार्जनम् ।

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥

तमाक्षेपं ब्रुवन्त्यत्र । इति ।

१० उक्तिरित्यस्य प्रतिपादनमिति सामान्यार्थः न तु शब्देनैव प्रतिपादनमपे-
क्ष्यते । व्यङ्ग्यप्रतिषेधेपि आक्षेपालंकारस्येष्टत्वात् । अन्यस्य अध्यवसा-

१२ नाभावान्नात्वापह्नुतेराशङ्का ॥ अयमाक्षेपः त्रैकाल्यापेक्षया नाम त्रैका-
लिकवस्तुगतत्वेन त्रिविधः वर्तमानाक्षेपः अतीताक्षेपः भविष्यदाक्षेपश्चेति ।
प्रकाशकारादयस्तु भूतभविष्यतोरेव प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः इति मन्वते ।

१५ तदुक्तम्—

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ इति ।

१८ अस्य च त्रिविधस्याक्षेपस्य आक्षेप्यभेदानन्त्यात् आक्षेप्याः निषेधनीयाः
तेषां भेदाः धर्मधर्मिकार्यकारणादयः तेषाम् आनन्त्यात् अनन्तता अपरि-
च्छिन्नता ज्ञेया ॥१२०॥

तत्र त्रिविधाक्षेपमध्ये आदौ वृत्ताक्षेपमुदाहरति—अनङ्ग इति ।

अनङ्गः स्मरः पञ्चभिः पौष्पैः तत्सरूपैः इषुभिः विश्वं व्यजयत ।

ii. 120—आक्षिप्य for आक्षेप्य V;—त्रैलोक्या for त्रैकाल्या marginal
emendation in D.

ii. 121—पुष्पैः for पौष्पैः J,P;—विजयतेषुभिः for व्यजयतेषुभिः V, D.

इत्यसंभाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥१२१॥

इत्यनङ्गजयायोगबुद्धिर्हेतुवलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिप्ता वृत्ताक्षेपस्तदीदृशः ॥१२२॥

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥१२३॥

३ अनङ्गस्य —

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमालिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

इति पञ्चकुसुमवाणत्वं प्रसिद्धमेव । इति पञ्चकुसुमेषुभिः विश्वविजयः अनुप-
पत्त्या असंभवनीय एव । तथा हि मदनः स्वयमनङ्गः बाणाः पञ्चैव

ते च पुष्पमयाः जेतव्यं च विश्वं ब्रह्मेन्द्रादिधीरवीरैः परिपूर्णम् इति विजयः

अश्रद्धेय एव इति विजयानुपपत्तिं स्थिरीकृत्य निषेधति अथवेति । अथवा
वस्तूनां पदार्थानां शक्तयः कार्यसंपादनसामर्थ्यानि विचित्राः अचिन्त्य-
स्वरूपाणि । न ताः अन्वयव्यतिरेकादिना तर्कयितुं शक्या इति भावः ।

१२ ततश्च संभवत्येव पञ्चेषुभिर्विश्वविजयः ॥१२१॥

उदाहरणे आक्षेपलक्षणं संगमयति—इतीति । एवंप्रकारेण अनङ्गस्य

जयः विश्वजयः तस्य अयोगः असंभवः तद्विषये बुद्धिः । हेतुवलात् अन-

ङ्गपञ्चेपुत्वादिहेतुसामर्थ्यात् । प्रवृत्ता एव उत्पन्ना एव यत् आक्षिप्ता वि-

चित्रा वस्तुशक्तयः इति वस्तुमाहात्म्योद्घोषेण प्रतिषिद्धा स ईदृशः

वृत्ताक्षेपः वृत्तस्य अतीतस्य आक्षेपः वृत्ताक्षेपः इत्यर्थः । अत्र केचित्

हेतुवलात् इति विचित्रा वस्तुशक्तिरिति हेतुसामर्थ्यात् आक्षिप्ता प्रति-

षिद्धा इति हेतुवलादिति पदमाक्षेपे योजयन्ति । अत्र प्रतिषेधो वाच-

कशब्दायोगात् व्यङ्ग्य एव ॥१२२॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरति—कुत इति । हे कलभाषिणि मधुरालापे कर्णे

कुवलयं कुतः किमिति करोषि मा कुरु इत्यर्थः । अस्मिन् कर्मणि कर्ण-

शोभासंपादनकर्मणि अथवा उत्पलभूषाविन्यासेन नायकचेतोहरणकर्मणि

अपाङ्गम् नेत्रप्रान्तम् अपर्याप्तमसमर्थं मन्यसे किम् । अत्र कर्णे कुवलय-

धारणस्य कुत इत्यनेन कैमर्थ्येन प्रतिषेधो ज्ञेयः ॥१२३॥

ii. 122—प्रवृत्तौ च for प्रवृत्तैव V;—स ईदृशः for तदीदृशः P, J, R;

अयमीदृशः D.

स वर्तमानाक्षेपोयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।

कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥१२४॥

सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं बल्लभ लप्स्यसे ।

अन्याचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥१२५॥

सोयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।

कदाचिदपराधोस्य भावीत्येवमरुद्ध यत् ॥१२६॥

तव तन्वङ्गि मिथ्यैव रूढमङ्गेषु मार्दवम् ।

यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥१२७॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरणे योजयति—स इति । यतः काचित् नायिका कर्णे असितोत्पलं कुर्वती एव न तु कृतवती करिष्यमाणा वा चाटुकारेण मधुरभाषिणा प्रियेण एवम् कुतः इति वैफल्यप्रदर्शनेन निषिद्धा अतोत्र वर्तमानकालीनस्यासितोत्पलधारणस्य निषेधात् वर्तमानाक्षेपोयं ज्ञेयः ॥१२४॥

भविष्यदाक्षेपमाह—सत्यमिति । हे बल्लभ अन्याचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन अन्यायाः नायिकान्तररूपजनस्य चुम्बनेन संक्रान्ता तदधरतः संप्राप्ता या लाक्षा तया रक्तेन लोहिताभूतेन चक्षुषा त्वं मां द्रष्टुं न लप्स्यसे मद्दर्शनं न प्राप्नोषीत्यर्थः । तुमुन्प्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति तुमुन् । एतत् सत्यं ब्रवीमि ॥१२५॥

भविष्यदाक्षेपमुदाहरणेन संगमयति—सोयमिति । काचित् अतिमनस्विनी अत्यन्तमानिनी नायिका अस्य नायकस्य कदाचित् अपराधो भावी इति तं नायकं यत् यस्मात् एवम् अरुद्ध रुरोध तस्मात् सोयं भविष्यदाक्षेपः । अत्र सत्यं ब्रवीमीति वाक्येन नायकस्य भविष्यन्नायिकानुरागस्य प्रतिषेधादयं भविष्यदाक्षेपः ॥१२६॥

इत्थमाक्षेपस्य सामान्यभेदत्रयमुक्त्वा तस्य सूक्ष्मभेदानामानन्त्यात् संपूर्णतया निरूपणमशक्यमिति शिष्यशिक्षार्थं कांश्चित् प्रभेदान् दिदर्शयिषुः धर्माक्षेपमुदाहरति—तवेत्यादि । तन्वङ्गि तव अङ्गेषु रूढं परिणतम् अथवा सार्वजनीनप्रवादगोचरं मार्दवं मिथ्यैव असत्यमेव । यदि सत्यं तर्हि तादृशानि तेङ्गानि मामकाण्डे सहसैव किं रुजन्ति व्यथयन्ति ॥१२७॥

ii. 125—अन्य for अन्या P, R;—लाक्षारगेण for लाक्षारक्तेन V.

ii. 126—एनं for एवं D;—अरुन्धयत् for अरुद्ध यत् N, D;—अरोधयत् V.

धर्माक्षेपोयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।

कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥१२८॥

सुन्दरी सा ममेत्येष विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥१२९॥

धर्म्याक्षेपोयमाक्षिप्तो धर्मी धर्म प्रभाह्वयम् ।

अनुज्ञायात्र यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥१३०॥

चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

उदाहरणं योजयति—धर्माक्षेप इति । यदत्र एवम् उक्तिनैपुण्येन कामुकेन तद्विरोधिना मार्दवविरुद्धेन व्यथाकरणरूपेण कर्मणा अङ्गनायाः शुभाङ्ग्याः गात्राणां मार्दवम् आक्षिप्तं निषिद्धं तस्मादयं मार्दवधर्मस्याक्षेपात् धर्माक्षेपः ॥१२८॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति—सुन्दरीति । सा प्रभाविशेषेण अनवगतस्वरूपा सुन्दरी नायिका मम मदीया एव इत्येष विवेकः निश्चयज्ञानं केन जायते कथं जायते । ननु प्रत्यक्षविषये कथं भ्रान्तोसीत्याह प्रभामात्रमिति । हि यतः तरलं चञ्चलं सर्वतः दृष्टिविधातेन प्रसरत् प्रभामात्रं केवलं प्रभैव दृश्यते । तस्याः प्रभायाः आश्रयः आधारो नायिकाशरीरं न दृश्यते ॥१२९॥

धर्मिण आक्षेपं दर्शयति—धर्म्याक्षेपोयमिति । अत्याश्चर्यं रूपं प्रभातिशयेन विस्मयावहं नायिकाया रूपं विवक्षता प्रतिपिपादादिषता नायकेन प्रभाह्वयं प्रभासंज्ञकं धर्म नायिकाधर्मम् अनुज्ञायैव स्वीकृत्यैव यत् यस्मात् धर्मी नायिकारूपः आक्षिप्तः निषिद्धः तस्मात् धर्म्याक्षेपोयम् ॥१३०॥

कारणाक्षेपमुदाहरति—चक्षुषीति । तव चक्षुषी नेत्रक्रमले रज्येते

ii. 128--अत्रैव for अत्रैवं D.

ii. 129--न वेल्लेष for ममेत्येष P, J, N, R, D, Ca; भवत्येवं B, (following the शुभाषितरत्नभाण्डागार);—सा सुन्दरीयमित्येष for सुन्दरी सा ममेत्येष P's suggested emendation;—कस्य for केन Rn;—तत्र नाश्रयः for न तदाश्रयः N, J, D, V; नात्र संशयः marginal emendation in D.

ii. 130--अनुज्ञायैव for अनुज्ञायात्र P, R; अनुज्ञाय V; अनुज्ञायैव Rn;—तद्रूपं for यद्रूपं V, Rn.

ii. 131--स्फुरयति for स्फुरति D;

भ्रुवौ च भुग्रे न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥१३१॥

स एष कारणाक्षेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निषिद्धोत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥१३२॥

कोपादारक्ते भवतः । अधरपल्लवः स्फुरति रोषेण कम्पते । भ्रुवौ भ्रुकुट्यौ
३भ्रुमौ क्रोधेन वक्रीभूतौ । तथापि एवंभूतेपि अदुष्टस्य नायिकान्तरानुराग-
दोषशून्यस्य मे भयं नास्ति ॥१३१॥

उदाहरणं विशदयति—स एष इति । पटीयसा चतुरेण प्रियेण
नायकेन भियः प्रधानं कारणं स्वापराधो यत् यस्मान्निषिद्धः अतः
३कारणाक्षेपोयम् । तथा च प्रधानकारणनिषेधः कारणाक्षेपस्य विषयः
अप्रधानकारणाभावस्तु विभावनायाः इति आक्षेपविभावनयोर्भिन्नो विषयः
कल्प्य इति केचित् । अन्ये तु चक्षुषी तव रज्येते इत्यादिकारणान्तरस्य
६शब्दतः प्रतिपाद्यत्वात् तस्य विभाव्यत्वं नास्ति । विभावनायां कारणा-
न्तरस्य विभाव्यत्वमपेक्ष्यते । तदुक्तम्—

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ इति ।

१० तथैवात्र नास्ति मे भयम् इत्यनेन भयरूपकार्यप्रतिषेधात् कार्याक्षेपोपि
इत्यपि केचित् । परमत्र पूर्वाक्षेपेण कारणनिषेधे तत्फलकथनं नास्ति
मे भयमिति अतो न प्राधान्येन एष आक्षेपः चमत्कारशाली इति कारणा-
१३क्षेप एवालंकार इति भाति । शुद्धोदाहरणमाहुः श्रीप्रेमचन्द्रशर्माणः—

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे प्रैवेयकं नोज्ज्वलं

नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।

किन्त्वन्येपि जना वदन्ति सुभगोप्यस्याः प्रियो नान्यतो

दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥ इति ।

१८ अत्रोत्तरार्थव्यङ्ग्यस्य वशीभूतपतिकृत्वरूपकार्यस्य वासोरुचिरत्वादि-
रूपकारणान्येवाक्षिप्तानीति ॥१३२॥

दूरे प्रियतमः सोयमागतो जलदागमः ।

दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥१३३॥

कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥१३४॥

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यासि यातव्यमलमाशङ्कयात्र ते ॥१३५॥

कार्याक्षेपमाह—दूरे प्रियतम इति । प्रियतमः दूरे तिष्ठतीति शेषः ।

सोयं विरहिजनघातक इति प्रसिद्धः जलदागमः वर्षाकालः आगतः । फुल्लाः
३ निचुला वेतसाः दृष्टाः प्रत्यक्षीकृताः । एवं स्थितेऽपि न मृतास्मि मदना-
नलेन न दग्धास्मि । किं नु इदम् अवश्यं भाविने कार्ये कथं वैधुर्यम् ।
अत्याश्चर्यावहमेतत् ॥१३३॥

उदाहरणं विशदयति—कार्याक्षेप इति । तस्य मरणस्य कारणं प्रिय-
तमदूरावस्थानादिकम् । अथवा तत् विरहिमारकत्वेन प्रसिद्धं कारणं
३ कारणभूतम् । क्त्वाप्रत्ययान्तघटितवाक्यस्य प्रधानवाक्यात् पूर्वभावित्वेन
तद्घटिततच्छब्देन मरणपरामर्शः कथं स्यादिति दोषोऽस्मिन् पक्षे अप-
हृतो भवति । तच्छब्दस्य बुद्धिपरामर्शकत्वेन सकलश्लोकार्थावलोचनया
६ अत्र मरणमेव तच्छब्देनाभिप्रेतमिति स्फुटं तस्य कविवुद्धिस्थमरणावेक्ष-
त्वात् प्रथमार्थेऽपि न क्षतिः इत्यन्ये । उपन्यस्य प्रथमं निवेश्य तत्कार्य-
स्य मरणस्य निवर्तनात् निषेधात् सः पूर्वश्लोकोदाहृतः कार्याक्षेपः ।
६ कारणमित्यस्य प्रसिद्धकारणमित्यर्थस्वीकारे अप्रसिद्धकारणोपन्यासे कार्या-
भावो विशेषोक्तिः इति विशेषोक्तेः विषयः स्वतन्त्रो दर्शितो भवति ।
अन्यथा उभयोर्विषयैक्यात् दुरवस्था स्यात् ॥१३४॥

अनुज्ञाक्षेपमुदाहरति—न चिरमिति । देशान्तरं जिगमिषुं नायकं
प्रति नायिका ब्रूते न चिरमिति । तव यात्रागमनं मम तापाय विरह-
३ वेदनायै चिरं बहुकालं न भविष्यति । अचिरादेव त्वद्विरहेण लोकयात्रायाः
परिसमाप्तेः । यदि यास्यासि यातव्यम् अवश्यं गन्तव्यम् । अत्र मद्विषये
शङ्कया विरहपीडितेयं कथं दुःखं सहिष्यते इति शङ्कया अलम् ॥१३५॥

ii.133--मृतास्मांति for मृता चास्मि D, V;—त्विदम् for न्विदम् N, D.

ii.135—यास्याति for यास्यासि D;—मे for ते D.

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।

मरणं सूचयन्त्येवं सोनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥१३६॥

धनं च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमं च वर्त्मनि ।

न च मे प्राणसंदेहस्तथापि प्रिय मा स्म गाः ॥१३७॥

प्रत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्राविबन्धिनः ।

प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप ईदृशः ॥१३८॥

उदाहरणं व्याख्याति—इतीति । इति अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमत्यैव एवकारेण निषेधार्थकशब्देन निषेधस्य व्यावृत्तिः सूच्यते । केचित्तु अनुज्ञामुखेनैव इति मरणं सूचयन्त्यैव इत्यनेन संयोजयन्ति । कान्तस्य गतिः आक्षिप्यते अतः सोयमनुज्ञाक्षेपः । मरणं संसूचयन्त्यैवेति गतेराक्षेपस्य हेतुः अनिष्टस्य विधेयत्वासंभवेन प्रतिषेधपर्यवसानात् । दर्पणकारास्तु एतादृशस्थले विध्याभासमलंकारमाहुः । तदुक्तम्—अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परो मतः । इति ॥१३६॥

प्रभुत्वाक्षेपमाह—धनं चेति । अस्मिन् विदेशगमने ते धनं बहुलभ्यम् । व्यवहारनैपुण्यादिति भावः । चकारो भिन्नक्रमः । तथा च ते वर्त्मनि सुखं च क्षेमं स्यात् । यात्रानुकूलसमयत्वात् सौराज्यत्वाच्चेति भावः । मे प्राणसंदेहोपि न त्वं सफलमनोरथोचिरादेव प्रत्यागमिष्यसीति मे दृढो विश्वासः । तथापि एवं सकलानुकूल्येपि हे प्रिय मा स्म गाः प्रेमभावार्द्राहं न त्वां मुञ्चामि त्वं मा गच्छ ॥१३७॥

उदाहरणं विशदयति—प्रत्याचक्षाणयेति । एवंप्रकारेण प्रिययात्राविबन्धिनः प्रियायात्राप्रतिकूलान् हेतून् अल्पधनलाभादीन् प्रत्याचक्षाणया आक्षिपन्त्यापि प्रभुत्वेनैव प्रेमभावस्वाधीनपतित्वरूपसामर्थ्येनैव रुद्धः गमनान्विवारितः प्रियः इति शेषः । तत् तस्मात् प्रभुत्वाक्षेपः साधनानुकूल्येन अवश्यं करणीये गमने केवलं प्रभुत्वेनैव निषेधः प्रदर्शितः इति प्रभुत्वाक्षेपः ॥१३८॥

ii. 136—सूचयन्त्यैव for सूचयन्त्यैवं P, R, D;—इष्यते for उच्यते N; ईदृशः Rn.

ii. 138—इत्याचक्षाणया for प्रत्याचक्षाणया P, R;—विरोधिनः for विबन्धिनः D; नुबन्धिनः P, R;—उच्यते for ईदृशः P, R, D, J.

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्वावस्था तु निवेदिता ॥१३९॥

असावनादराक्षेपो यदनादरवद्भवः ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥१४०॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥१४१॥

इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।

अनादराक्षेपमाह—जीविताशेति । हे कान्त मम जीविताशा जीव-
वनेच्छा बलवती धनाशापेक्षया अधिकतरा । धनलाभापेक्षया त्वत्संनिधौ
३चिरं जीवितुमिच्छामि । धनाहरणाय त्वयि विदेशं गते न जीविष्यामि
इति ध्वनिः । धनाशा दुर्बला जीविताशापेक्षया । अतः एवं स्थिते त्वं
गच्छ अथवा तिष्ठ । स्वावस्था मम भाविनी अवस्था मरणरूपा इत्यर्थः
६अथवा मम वर्तमाना मनोवृत्तिः निवेदिता ॥१३९॥

उदाहरणं समर्थयते—असाविति । इह उदाहरणे प्रियप्रयाणं नाय-
कस्य विदेशगमनं रुन्धत्या परिहरन्त्या रक्तया अनुरागिण्या यत् अना-
३दरवत् गच्छ वा तिष्ठ वेति अनादरसूचकं वचः प्रयुक्तम् अतः असौ
अनादराक्षेपः ॥-१४० ॥

आशीर्वचनाक्षेपमुदाहरति—गच्छेति । हे कान्त गच्छसि चेत्
यदि तव गमने निश्चयः तर्हि गच्छ । पन्थानः ते शिवाः कल्याणप्रदाः
३सन्तु । यत्र भवान् गतः भविष्यतीति शेषः । तत्रैव ममापि जन्म भूयात्
भवतु इति आशासे । त्वद्गमनानन्तरमचिरादेव त्वद्विरहवेदनया
मरिष्यामि मृतायाश्च—पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे
६शयनम् इति क्रमेणावश्यं जननं भवेत् । तच्च यत्र भवान् तिष्ठति
तत्रैव भवतु । तथा सति पुनस्तत्र भवद्दर्शनं भविष्यतीति भावः ॥१४१॥

आशीर्वचनाक्षेपं विशदयति—इतीति । अत्र कान्तया आशीर्वाद-
वर्त्मना आशीः आशंसा सा चात्र सततप्रियदर्शनरूपा तस्या वादः

ii. 140—अनुरक्तया for इह रक्तया D.

ii. 141—तत्र जन्मैव for जन्म तत्रैव V.

ii. 142—स आशीर्वच for इत्याशीर्वच D;—यः for यद् D.

स्वावस्थां मूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥१४२॥

यदि सत्यैव यात्रा ते काप्यन्या गृह्यतां त्वया ।

अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षेण मृत्युना ॥१४३॥

इत्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नगा ॥ १४४ ॥

गन्ता चेद्गच्छ तूर्णं ते कर्णं यान्ति पुरा रवाः ।

अममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् इति प्रकारेण कथनम् तद्वर्त्मना तदद्वारेणैव स्वावस्थां विरहेण मरणरूपां सूचयन्त्या तथा कान्तस्य यात्रा-गमनं निषिध्यते । आशीर्वचनस्य ममापि जन्म तत्र स्यादित्यस्य भावि-मरणसूचनद्वारा कान्तयात्रागमनस्याक्षेपात् आशीर्वचनाक्षेपोयम् ॥१४२॥

परुषाक्षेपमुदाहरति—यदीति । यदि ते यात्रा सत्यैव तर्हि कापि अन्या त्वद्विरहेपि जीवितुं समर्था त्वया मृग्यतां सुखोपभोगाय अन्विष्यताम् । अननु त्वयि प्रेयस्यां सत्यां कोयमुपदेश इति चेत् कथयति । अहम् अद्यैव रन्ध्रापेक्षेण रन्ध्रस्य अपेक्षा यस्य तेन छिद्रान्वेषणतत्परेण मृत्युना रुद्धा-स्मि आक्रान्तास्मि ॥१४३॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । प्रेमनिघ्नया प्रेमपराधीनया कान्त-या कान्तस्य प्रस्थानं यस्मात् परुषाक्षरपूर्वकम्—काप्यन्या मृग्यतां त्वया । अह-मद्यैव रुद्धास्मि मृत्युना । इत्यादिकठोरार्थकवाक्यपुरःसरं प्रस्थानं देशा-न्तरप्रवासः आक्षिप्यते निषिध्यते तस्मात् अयं परुषाक्षेपः ॥१४४॥

साचिव्याक्षेपमाह—गन्ता चेदिति । भवान् गन्ता चेत् निश्चितभावि-गमनश्चेत् । गन्तेति लुटः रूपम् । तूर्णं द्रुतं गच्छ । किमिति त्वरयसे अमामिति चेत् कथयति । आर्तबन्धुमुखोद्गीर्णाः । आर्ताः मद्विनाशेन दुः-खिताः ये बन्धवः तैः मुखोद्गीर्णाः मुखोच्चारिताः प्रयाणप्रतिबन्धिनः यात्राप्रतिबन्धकाः रवाः मन्मरणसूचका ध्वनयः ते कर्णं कर्णयुगुलम् जा-

ii. 142—सूचयन्त्यैवं for सूचयन्त्यैव V.

ii. 143—मृग्यतां for गृह्यतां P, R, D;—ते यात्रा for यात्रा ते R;—रन्ध्रान्वेषेण for रन्ध्रापेक्षेण Rn.

ii. 144—प्रयाणं for प्रस्थानं D.

ii. 145—कर्णौ for कर्णं P, R; कर्णे V.

आर्तबन्धुमुखोद्गीर्णाः प्रयाणप्रतिबन्धिनः ॥१४५॥

साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।

प्रियप्रयाणे साचिव्यं कुर्वत्येवातिरक्तया ॥१४६॥

गच्छेति वक्तुमिच्छामि मत्प्रिय त्वत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति मुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥१४७॥

यत्नाक्षेपः स यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।

इत्येकवचनम् पुरा यान्ति यास्यन्ति । यावत्पुरानिपातयोर्लट् इति पुरा शब्दयोगे भविष्यति लट् ॥१४५॥

उदाहरणं नामाक्षरेण योजयति—साचिव्याक्षेप इति । यदत्र यस्मात् अत्र एतादृशवर्णनायां साचिव्यं कुर्वत्येव तूर्णं गच्छ इति साहाय्यम् । आचरन्त्येव अतिरक्तया अत्यन्तासक्तया प्रियप्रयाणं नायकगमनं प्रतिषिध्यते स्वमरणसूचनेन निषिध्यते तस्मादेव साचिव्याक्षेपः साहाय्यपूर्वक-निषेधादिति भावः ॥१४६॥

यत्नाक्षेपमाह—गच्छेति । हे मत्प्रिय जीवितेश्वर त्वत्प्रियैषिणी त्वत्प्रियानुसरणशीला अहमस्मि अतः गच्छ त्वं याहि इति वक्तुमिच्छामि । परं मुखाद्वाणी मा गा इति निर्गच्छति अन्तर्भावानुसारित्वात् वाग्देव्या इति भावः । किं करोमि नास्ति अत्र कोप्युपायः । गच्छेति वक्तुं कृतप्रयत्नापि विफलपरिश्रमा भवामीत्यर्थः । अत्र त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी इत्यपि पाठः साधुः । अर्थस्तु स्पष्ट एव ॥१४७॥

नामार्थं उदाहरणेन संयोजयति—यत्नाक्षेपः इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेति गमनविधानरूपानिष्टकार्यं कृतस्यापि यत्नस्य विपरीतफलोत्पत्तेः विपरीतं मा गा इति वचननिःसरणरूपं यत् फलं तस्य उत्पत्तेः हेतोः आनर्थक्योपदर्शनात् आनर्थक्यस्य गच्छेति वक्तुं कृतो यः प्रयत्नः तस्य विफलतायाः उपदर्शनात् मा गा इति विरुद्धवचननिःसरणेनावगमात्

ii. 145—परिबन्धिनः for प्रतिबन्धिनः P, R, D; प्रतिरोधिनः V.

ii. 146—कुर्वत्यैव for कुर्वत्येव V;—अनुरक्तया for अतिरक्तया P, R.

ii. 147—त्वत्प्रियं for मत्प्रिय P, R, D;—मत्प्रियैषिणी for त्वत्प्रियैषिणी P, R, D;—करोति for करोमि N.

ii. 148—वर्त्मनि for वस्तुनि V.

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥१४८॥

क्षणदर्शनविघ्नाय पक्षमस्पन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाणं ते ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥१४९॥

अयं परवशाक्षेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते यात्रान्यस्यार्थस्योपसूचनात् ॥१५०॥

सहिष्ये विरहं नाथ देहदृश्याञ्जनं मम ।

यत्नाक्षेपः प्रियानुसरणकृतयत्नस्य आक्षेपः वैफल्येन निषेधः इति यत्नाक्षे-
पालंकारः ॥१४८॥

परवशाक्षेपमाह—क्षणेति । हे नाथ क्षणं पलमात्रं त्वद्दर्शनस्य त्वन्निरी-
क्षणस्य विघ्नः व्यत्ययः यस्मात् तस्मै । पक्षमस्पन्दाय पक्षमणां नेत्रलोम्नां
स्पन्दाय निमेषोन्मेषरूपाय कुप्यतः निमेषमप्यसहमानस्य प्रेम्णः
अनुरागं प्रति । कर्मणि षष्ठी । प्रयाणं ब्रूहि निवेदय । ननु त्वामेव
प्रार्थये किमिति प्रेमप्रार्थनामुपदिशसि चेत् तत्राह मया प्रेमाधीनयेति भावः
इतस्य प्रेम्णः इष्टम् अभिलषितम् इष्यते वाञ्छ्यते । प्रेमपराधीनाया मम
प्रार्थनयालं यदि तस्यानुमतिः तर्हि गच्छ नाहं प्रतिकूला भवामि परं
त्वद्दर्शनस्य क्षणविच्छेदासहिष्णुः स प्रेमा कथमनुज्ञां दास्यति इति
स्वमेव विचारय सर्वथा तनुन्नामस्यते इति भावः ॥ १४९ ॥

अलंकारसंज्ञार्थं योजयति—अयमिति । यत् यस्मात् प्रेमापरतन्त्रया
स्वस्य प्रेमपराधीनत्वं कथयन्त्या तया नायिकया अन्यस्य स्वापेक्षया
भिन्नस्य प्रेमानुज्ञारूपस्य अर्थस्य वस्तुनः उपसूचनात् कथनात् यात्रा
निषिध्यते अतोयं परावशाक्षेपः ॥ १५० ॥

उपायाक्षेपमाह—सहिष्ये इति । हे नाथ विरहं त्वद्वियोगं सहिष्ये ।
किंतु तदर्थं अदृश्याञ्जनम् अदर्शनसंपादकं कज्जलविशेषं देहि । किं तेनेति
चेदाह येन अञ्जनेन अक्ते म्रक्षिते नेत्रे यस्याः सा ताम् माम् प्रहर्ता

ii. 148—उपसूचनात् for उपदर्शनात् Rn.

ii. 149—क्षणं for क्षण P;—त्वं for ते P, R, J, V;—प्रयाणतां for
प्रयाणं ते N.

ii. 150—सोयं for अयं P, Rn;—यात्रेत्यन्यार्थस्य for यात्रान्यस्यार्थस्य
J, P, V; यात्रा तस्यार्थस्य Pn; यात्रेत्यन्यार्थस्य N;—उपदर्शनात्
for उपसूचनात् P, Rn, D; एव सूचनात् Pn.

यदक्तेनत्रां कन्दर्पः प्रहर्ता मां न पश्यति ॥१५१॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्यावरुध्यते ।

पत्युः प्रस्थानमित्याहुरूपायाक्षेपमीदृशम् ॥१५२॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वल्लभ ते मुखात् ।

अयातापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥१५३॥

प्रहारशीलः ताच्छील्ये तन् । कन्दर्पः न पश्यति न पश्येत् । तेन च त्वद्विरहे स मां न पीडयेत् इति भावः । त्वयि प्रयाणाभिमुखे कन्दर्प-
श्चाधैव मां तरलीकरोति । तन्निवृत्तिश्चेत् सुखेन याहीत्यर्थः ॥१५१॥

दुष्करं दुर्घटं जीवनोपायं कामकर्तृकविलोकननिवारणाय अदर्शन-
संपादकसिद्धाञ्जनदानरूपम् उपन्यस्य कथयित्वा पत्युः प्रस्थानं यात्रा
उपरुध्यते तादृशाञ्जनप्राप्तेरसंभवात् प्रतिषिध्यते । ईदृशम् एवंप्रकारकम्
उपायाक्षेपम् उपायेन अशक्योपायेन आक्षेपः निषेधः तम् उपायाक्षेपम्
कवयः आहुरिति शेषः ॥ १५२ ॥

रोषाक्षेपमुदाहरति—प्रवृत्तैवेति । हे वल्लभ दयित ते मुखात् प्रयामि
गच्छामि इति वाणी प्रवृत्तैव निःसृतैव । अत्र एवकारेण क्तप्रत्ययेन
च आतिविस्मयो ध्वन्यते । मां प्राणेश्वरीति मन्यमानस्य तव वदनादीदृशं
प्रयामीति वचनं प्राणवियोगवचनमिवातिदुःसहम् तत्तु त्वयोच्चारितमेव
अतस्त्वया सर्वथा प्रेमबन्धः शिथलीकृतः तस्मात् इदानीं प्रयामीति
उत्तेजनन्तरं मन्दप्रेम्णा त्वया अयातापि अगच्छतापि मम किमास्ति किं
प्रयोजनम् । त्वच्छिथिलप्रेम्णा सर्वथा दूये इति भावः ॥ १५३ ॥

ii. 151--प्रहर्तुं for प्रहर्ता P,D;--यदक्तेनत्रां for यदक्तेनत्रां B, quoting
सुभाषितरत्नभाण्डागार.

ii. 152--जीवितोपायं for जीवनोपायं N,D;--उपरुध्यते for अवरुध्यते
P,R;--प्रयाणं for प्रस्थानं V.

ii. 153--अयातापि for अयातापि. P,R,D (later corrected into
अयातापि);--करोमि for ममास्ति V,D,J;--मन्दास्तेम्ला(?) for मन्द-
प्रेम्णा V.R takes this and the following stanza
after the two interpolated stanzas about मूर्छा-
क्षेप.

रोषाक्षेपोयमुद्रिक्तस्नेहनिर्यन्त्रितात्मना ।

संरन्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निवार्यते ॥१५४॥

[मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्छिता ।

बुद्ध्वा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥१५५॥]

[इति तत्कालसंभूतमूर्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराक्ष्या यन्मूर्छाक्षेपः स ईदृशः ॥१५६॥]

संज्ञार्थं घटयति—रोषाक्षेपोयमिति । उद्रिक्तः अतिशयस्य परां काष्ठां गतः यः स्नेहः प्रमा तेन निर्यन्त्रितः विह्वलीकृतः आत्मा अन्तःकरणं शय्याः सा तया संरन्धया संदर्शितकोपावेशया प्रियारब्धम् प्रियेण आरभ्यमाणम् प्रयाणं गमनं यत् यस्मान्निषिध्यते तस्मात् अयं रोषाक्षेपः रोषेण आक्षेपः रोषाक्षेपः । अस्मिन्नुदाहरणे निषेधो व्यङ्ग्यः ॥ १५४ ॥

मूर्छाक्षेपमुदाहरति—मुग्धेति । मुग्धा सुन्दरी कान्तस्य यात्रोक्ति-श्रवणादेव प्रयाणवचनश्रवणादेव न तु प्रयाणदर्शनात् मूर्छिता मोहं प्राप्ता बुद्ध्वा मूर्छापगमात् संज्ञां लब्ध्वा प्रियं च दृष्ट्वा वक्ति किं चिरेण आगतो भवानिति । कथं चिरकालेन त्वमागतोसि इति पृच्छतीत्यर्थः ॥ १५५ ॥

संज्ञार्थं योजयति—इतीति । इति एवंप्रकारेण तत्कालसंभूतमूर्छया तत्काले प्रयाणकाले एव संभूता संजाता या मूर्च्छा मोहः तया । करणे श्रुतीया । कातराक्ष्या चकितनयनया कान्तस्य गतिः आक्षिप्यते निषिध्यते । सः कविप्रसिद्धः मूर्छाक्षेपः मूर्छाया आक्षेपः ईदृशः अस्तीति शेषः । इदं श्लोकद्वयं प्राचीनेषु बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते मुद्रितपुस्तकेषु तु ध्वस्तं न क्रमविसंगतं चातो व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ॥ १५६ ॥

ii. 154—उदितः for उद्रिक्त V;—निर्यन्त्रणा for निर्यन्त्रिता V, D;—निषिध्यते for निवार्यते P, R, U.

ii. 155—बुद्धा for बुद्ध्वा P;—प्रियाश्लिष्टा for प्रियं दृष्ट्वा Rn. R gives stanzas 155–156 after stanza 153; N, V, D, J, and many Mss. used by P. omit them altogether. The first occurs in the सुभाषितरत्नभाण्डागार. We consider both as interpolations.

नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्द्विषां दीर्घिकास्वेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

सानुक्रोशायमाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यावर्त्य कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

अर्थो न संभृतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।

न तपः संचितं किंचिद्भूतं च सकलं वयः ॥ १६१ ॥

अनुक्रोशाक्षेपमाह—नाघ्रातमिति । त्वद्द्विषां त्वदरीणां स्त्रीभिः

नीलमुत्पलं नाघ्रातम् नास्वादितम् । कर्णे भूषणार्थं न कृतम् । तथा
मधुनि मद्ये सुवासार्यं नार्पितम् । दीर्घिकासु वापीषु तत् विशीर्णम्
अनुपभोगेन कालपरिणामेन क्षयं गतम् त्वदरिनृपस्त्रीणां विधवात्वात् वने
गमनाद्वा इति भावः ॥ १५७ ॥

उदाहरणं विशदयति—सानुक्रोशोयमिति । उत्पले सानुक्रोशमिव

सदयमिव तद्योग्यं कर्म स्त्रीजनकृतम् आघ्राणादिकं व्यावर्त्य प्रतिषिध्य
शोच्यावस्थोपदर्शनात् शोच्यावस्था विशीर्णत्वरूपा तस्याः प्रकाशनात्
असौ सानुक्रोशाक्षेपः । अनुक्रोशपूर्वकं नाघ्रातमित्यादिनिषेधदर्शनादसौ
सानुक्रोशाक्षेपः । अपरे तु नीलोत्पलानुक्रोशेन त्वद्द्विषस्तत्र न सन्तीत्याक्षेप-
सूचनादनुक्रोशाक्षेपः । व्यपदेशकस्य व्यपदेश्यं प्रति साक्षात् परंपरया वा
हेतुतासद्भावभ्यौचित्यादिति व्याख्यान्ति ॥ १५८ ॥

अनुशयाक्षेपमाह—अर्थोनेति । कश्चित् रत्नसुवर्णादिरूपाः अर्थः न

संचितः । काचिदपि पदवाक्यप्रमाणादिरूपा विद्या न संपादिता । किंचि-
दपि तपः सान्तपनादिकं न संभृतम् । सकलं वयः आयुः गतम् ॥ १६१ ॥

ii. 157—तद्द्विषां for त्वद्द्विषां B;—जीर्णं for नीलं N, V.

ii. 158—असावनुक्रोशाक्षेपः for सानुक्रोशोयमाक्षेपः J, P, R, D;—
इत्यनुक्रोशनाक्षेपः Pn; साक्षेपोसावनुक्रोशः V;—उपवर्णनात् for
उपदर्शनात् R, D.

ii. 161—काचिदर्जिता for काचिदर्जिता N; कापि दाशेता V;—P
and R take this and the next stanza after
श्लिष्टाक्षेप (158-159). We have purposely retained
the numbering of the editio princeps;—see our
Notes.

२७ [काव्यादर्श]

असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।

अर्थाजनादेर्व्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति मुख्येन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्तिनः ।

तत्समान् दर्शयित्वेति श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

संज्ञां विवृणोति—असाविति । यस्मात् अनुशयोत्तरम् अनुशयः पश्चात्तापः तस्मादनन्तरम् अर्थाजनादेः व्यावृत्तिः विमुखता दर्शिता अतः असौ अनुशयाक्षेपः । अनुशपूर्वकः आक्षेपः अनुशयाक्षेपः ॥ १६२ ॥

श्लिष्टाक्षेपमाह—अमृतात्मनीति । अमृतस्येव आत्मा स्वभावः स्वरूपं वा यस्य तादृशे परमाह्लादके इत्यर्थः मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे अमृतमेव आत्मा स्वरूपं यस्य अमृतमये इत्यर्थः । पद्मानां द्वेष्टरि सौन्दर्यातिशयेनेति मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे तत्संकोचके । स्निग्धे तारके अक्षिकनीनिके यस्मिन् इति प्रथमपक्षे । अन्यत्र स्निग्धाः अनुरक्ताः तारकाः अश्विन्यादयो यस्मिन् भार्यात्वादिति भावः । एवं तव मुखेन्दौ सति अपरेण इन्दुना प्रसिद्धेन चन्द्रमसा किं प्रयोजनम् न किमपीति भावः ॥ १५९ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । एवंप्रकारेण इह रचनायाम् गौणेन्दुवर्तिनः अमुख्येन्दुवर्तिनः गुणान् अमृतात्मत्वादीन् तत्समान् मुख्येन्दुसमान् दर्शयित्वा श्लिष्टविशेषणोपन्यासमहिम्ना प्रकल्प्य मुख्येन्दुः उपमानभूतेन्दुः आक्षिप्तः प्रतिषिद्धः इति श्लिष्टपदविन्यासेन आक्षेपः श्लिष्टाक्षेपः ॥ १६० ॥

ii. 162—अर्थाजनादि for अर्थाजनादेः V;—दर्शितैव for दर्शितेह N, J, V.

ii. 159—इतरेण for अपरेण N, V.

ii. 160—गुणाद्गौणेन्दु for गुणान् गौणेन्दु D;—तत्साम्यं for तत्समान् D;—दर्शयित्वेह for दर्शयित्वेति P, R;—स ईदृशः for तथाविधः D.

किमयं शरदम्भोदः किं वा हंसकदम्बकम् ।
 रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥
 इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यन्निवर्त्यते ।
 धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥
 चित्रमाक्रान्तविश्वोपि विक्रमस्ते न तृप्यति ।
 कदा वा दृश्यते तृप्तिरुदीर्णस्य हविर्भुजः ॥ १६५ ॥
 अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निवार्यते ।

संशयाक्षेपमुदाहरति—किमयमिति । अयं वियति दृश्यमानः शरद-
 म्भोदः शरत्कालीनः मेघः किम् । अथवा हंसकदम्बकम् शरत्समये मान-
 ३सादागच्छतां हंसानां समूहः किम् । नूपुरं तुलाकोटि तस्य संवादि
 शिञ्जितसदृशं रुतं ध्वनिः श्रूयते तत् तस्मात् अयं तोयदः न ॥ १६३ ॥
 अभिधां विशदयति—इतीति । अस्पृष्टघनजातिना अस्पृष्टा घनजाति-
 र्येन तेन मेघेषु अनुपलभ्यमानेन हंससुलभेन हंसेषु सुलभतयावगतेन
 ३धर्मेण नूपुरसंवादिरुतरूपेण यत् यस्मात् संशयः प्रकृते मेघसंशयः निव-
 र्त्यते अतोयं संशयाक्षेपः संशयस्य आक्षेपः संशयाक्षेपः ॥ १६४ ॥

अर्थान्तराक्षेपमुपन्यस्यति—चित्रमिति । ते विक्रमः पराक्रमः आक्रा-
 न्तविश्वोपि आक्रान्तं व्याप्तं विश्वं येन तादृशोपि न तृप्यति तृप्तो न भवति
 ३इति आश्चर्यमेतत् । अर्थान्तरविन्यासेन परिहरति—कदा वेति । वा अथवा
 उदीर्णस्य उद्गीतस्य हविर्भुजः अग्नेः तृप्तिः कदा दृश्यते न कदापि । हविषा
 कृष्णवर्त्मा हि भूय एवाभिवर्धते इति भावः ॥ १६५ ॥

उदाहरणं विस्पष्टयति—अयमिति । इह उदाहरणे तत्सधर्मणः विक्रम-
 समानधर्मस्य अर्थान्तरस्य उदीर्णस्य हविर्भुजस्तृप्त्यभावरूपस्य दर्शनात्

ii. 163—तन्न for तन्न J.

ii. 164—निवार्यते for निवर्त्यते R, D;—तुल्येन न for सुलभेना° V
 (emended into सुलभेना° in the margin);—राजिना for
 जातिना V.

ii. 165—शाम्यति for तृप्यति P, J; पुष्यति V.

ii. 166—निवर्त्यते for निवार्यते D (changed to निषिध्यते in the
 margin).

विस्मयोर्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।

अनयैव दिशान्यपि विकल्पाः शक्यमूहितुम् ॥ १६८ ॥

॥ इत्याक्षेपचक्रम् ॥

ज्ञेयः सार्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

३ णिजन्तमेतत् । प्रक्रान्तः प्रस्तुतः विस्मयः यन्निवार्यते यस्मादपह्नियते
अतोयम् अर्थान्तरेण आक्षेपः अर्थान्तराक्षेपः ॥ १६६ ॥

हेत्वाक्षेपमाह—न स्तूयसे इति । हे नरेन्द्र त्वं ददासि इति कदाचन
कदापि न स्तूयसे जनैरिति शेषः । यतः त्वद्धनं अर्थिनः याचकाः स्वमेव
३ मत्वा आत्मीयमिति ज्ञात्वा गृह्णन्ति । अनेन राज्ञो लोकोत्तरो दान-
माहात्म्यातिशयो ध्वन्यते ॥ १६७ ॥

आक्षेपालंकारमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादिः एतत्प्रकारकः
आक्षेपः हेत्वाक्षेपः प्रस्तुतस्य नरेन्द्रस्तवस्य स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति इति
३ हेतुमुपन्यस्य आक्षेपात् निषेधात् हेत्वाक्षेपः हेतुना आक्षेपः हेत्वाक्षेपः ।
पूर्वं दर्शितः कारणाक्षेपस्तु कारणस्य आक्षेपः न तु कारणेन इति
उभयोर्भेदः । अनयैव दिशा पद्धत्या अन्येपि विकल्पाः भेदाः ऊहितुं
६ कल्पितुं शक्यम् प्रज्ञावाद्भिरिति शेषः ॥ १६८ ॥

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति ।—ज्ञेय इति । किञ्चन किमपि वस्तु प्रकृतं
प्रस्तुत्य उपन्यस्य तस्य प्रस्तुतस्य अनुपपद्यमानतया संभाव्यस्य साध-
३ सोपपात्तिकत्वेनोपपादनं तत्र समर्थस्य अन्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्येति सूचि-
तम् न्यासः निवेशः । सोऽयमप्रस्तुतस्येति प्रायिकमेतत् वैपरीत्येनापि दर्श-

ii. 166—सधर्मणः for सधर्मणः V.

ii. 167—श्रूयसे for स्तूयसे V;—श्रूयते D;—कथंचन f
कदाचन N, V.

ii. 168—अन्योपि विकल्पः for अन्योपि विकल्पाः P, R, D;—विकल्पैः f
विकल्पाः V;—शक्यः for शक्यम् P, R, D.

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

५नात् । यथा—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्र पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

अत्र सायंकालवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् अवलम्बनाय दिनभर्तुरित्युत्तरवा-
 ५क्यार्थः प्रस्तुतः समर्थः पूर्वार्धवाक्यार्थः तत्समर्थकः । भोजराजस्तु
 अमुं विपरीतार्थान्तरन्यासमाह ॥ तथा च प्रस्तुतस्य पूर्वत्र परत्र वा यत्र-
 कुत्रापि स्थितस्य अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यासः इति फलितम् । अत्र
 १२समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः आदरणीयः इति प्रकाशका-
 रादयः । कार्यकारणभावे तु तन्मते काव्यलिङ्गस्य विषयः । दण्डिना
 तु काव्यलिङ्गो न स्वीकृतः अतः स उभयत्रापि अर्थान्तरन्यासं
 १५स्वीकरोति । स हि ज्ञापकः निष्पादकः समर्थश्चेति हेतुं त्रिधा विभजति
 तत्र ज्ञापको अनुमानालंकारस्य विषयः निष्पादकः काव्यलिङ्गालंका-
 रस्य समर्थकश्चार्थान्तरन्यासस्य ॥ सामान्यविशेषभावोपि साधर्म्यवैधर्म्येण
 १८द्विधा भवति । ततश्च सामान्यं विशेषेण विशेषः सामान्येन स च
 साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति चतुर्विधोर्थान्तरन्यासः प्रकाशे उक्तः । उदा-
 हरणानि तत एव ज्ञेयानि । यस्मिन् वाक्यार्थे न विशेषसामान्यभावः
 २१न वा कार्यकारणभावः तत्र साधारणधर्मयोरभिन्नत्वे प्रतिवस्तूपमा भिन्न-
 योस्तयोर्विभ्वानुविभ्वत्वे दृष्टान्तः । इमौ द्वावपि आचार्यदण्डिना उपमा-
 यामेव अन्तर्भावितौ । एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्ज-
 २४तीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः इत्यादौ तु अर्थान्तरन्यासद्वयस्य संसृष्टिः
 आचार्यदण्डिनो मतेन ज्ञेया । तेन यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः
 स विकस्वरः । इति दीक्षितादिभिर्लक्षितः विकस्वरालंकारः न पृथक् गण-
 २७नामर्हतीति बोद्धव्यम् । उद्योतकारास्तु अनुपपद्यमानतया संभाव्यमान-
 स्यार्थस्योपादानार्थं यत् अर्थान्तरं न्यस्यते सोर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते तु
 सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । साक्षात्
 ३०व्याप्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः । इत्याहुः ॥ १६९ ॥

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालैषां रूपव्यक्त्यै निदर्शयते ॥ १७१ ॥

भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि ।

कथितसामान्यलक्षणस्य अर्थान्तरन्यासस्य समर्थकार्यभेदेन संभवतो भेदान् निर्दिशति—विश्वव्यापीति । विश्वव्यापी सर्वव्यापकः सर्वत्र संभवार्हः । विशेषस्थः वस्तुविशेषे एव विद्यमानः । श्लेषाविद्धः समानवस्तूनामेव संश्लेषदर्शनात् अत्र श्लेषशब्देन वस्तुसाम्यं ग्राह्यं तेन आविद्धः युक्तः अविरोद्धार्थसमर्थकेन समर्थित इत्यर्थः । विरोधवान् प्रकृतविरोधी । अयुक्तकारी प्रकृत्यैवानुचितकरणशाली । युक्तात्मा औचित्ययुक्तः । युक्तायुक्तः युक्तोपि अयुक्तकारी । विपर्ययः एतद्विरुद्धः अयुक्तोपि युक्तकारी ॥ १७० ॥

इत्येवमिति । अस्य अर्थान्तरन्यासस्य इत्येवमादयः एवं प्रकाराः भेदाः समर्थकार्यविशेषाः प्रयोगेषु कविप्रयोगेषु लक्षिताः दृष्टाः । एषां रूपव्यक्त्यै स्वरूपावगमाय उदाहरणमाला निदर्शयते ॥ १७१ ॥

क्रमेणोदाहरन्नादौ विश्वव्यापिनमुदाहरति—भगवन्तौ इति । भगवन्तौ षडैश्वर्यसंपन्नौ । जगन्नेत्रे विश्वनयनभूतौ सर्वपदार्थप्रकाशकत्वात् । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ । अपि शब्देन अस्तानर्हत्वं सूच्यते । अथवा एतादृशौ अस्तं गच्छतः अन्येषां का कथा इति सूच्यते । गच्छत एव इत्यनेन अयं क्रमः प्रचलित एव न विश्रान्तः इति ध्वन्यते । अस्यार्थस्य असंभवमाशङ्क्य समर्थयति—नियतिरिति ।

ii. 170—श्लेषविद्धो for श्लेषाविद्धो D;—श्लेषागुणविरोधनात् (?) for श्लेषाविद्धो विरोधवान्;—युक्तार्थः for युक्तात्मा Pn.

ii. 171—प्रयोगेष्वेव for प्रयोगेष्वस्य D;—विकल्पेषु for प्रयोगेषु Rn;—उदाहरणमैतेषां for उदाहरणमालैषां D (marginal emendation);—रूपव्यक्तौ for रूपव्यक्त्यै P, R, V;—निगद्यते for निदर्शयते R.

पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।

ननु दाक्षिण्यसंपन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

जगदाह्लादयत्येष मलिनोपि निशाकरः ।

नियतिः दैवं केन लङ्घ्यते न केनापि इत्यर्थः । अत्र समर्थकस्य चतुर्थ-
पादवाक्यार्थस्य ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तानां सर्वेषां नियत्यधीनत्वात् वि-
श्वव्यापित्वं तेन सामान्यार्थेन पादत्रयगतविशेषार्थः समर्थितः अतो विश्व-
व्यापी नामायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७२ ॥

विशेषस्थमर्थान्तरन्यासमुदाहरति—पयोमुच इति । पयोमुचः वारिदाः
शरीरिणां प्राणिनां परीतापं निदाघार्कसंतापं हरन्ति एव । अमुमर्थं
समर्थयते—महतामात्मलाभः जन्मग्रहणं परदुःखोपशान्तये परेषां दुःखस्य
उपशान्तये शमनाय अस्तीति शेषः । ननु इति निश्चये । अत्र च सर्व-
महद्वर्णनपरेणोत्तरवाक्यार्थेन महद्विशेषाणां पयोमुचां वर्णनपरस्य पूर्ववा-
क्यार्थस्य समर्थने तेनार्थान्तरन्यासालंकारः । तत्र समर्थकवाक्ये महता-
मेवैतादृशी रीतिर्न प्राणिमात्रस्य इति विशेषस्थता बोध्या ॥ १७३ ॥

श्लेषाविद्धमुदाहरति—उत्पादयतीति । दाक्षिण्यसंपन्नः सारल्यादि-
गुणान्वितः दाक्षिण्येन दक्षिणादिक्संबन्धेन संपन्नश्च । सर्वस्य प्रियः
भवति । अत्रापि समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषता । तत्र समर्थकस्य
दाक्षिण्यसंपन्नः सर्वस्य प्रियः भवति इति वाक्यार्थे दाक्षिण्यसंपन्नस्य
प्रियभवनं समुचितमेवेति श्लिष्टानुविद्धेर्थान्तरन्यासः ॥ १७४ ॥

विरोधवन्तमुदाहरति—जगदानन्दयतीति । एष मलिनोपि कलाङ्कि-
तोपि सदोषश्चेति ध्वनिः । निशाकरः जगदानन्दयति आह्लादयति ।
ननु मलिनस्य कथमेतदिति सामान्येन समर्थयति अनुगृह्णातीति । द्विजे-

ii. 173—हरन्त्येव for हरन्त्येते P, R.

ii. 174—दक्षिण for मलय R;—आवहति प्रियम् for भवति प्रियः
V, Rn; वहति प्रियम् J.

ii. 175—आनन्दयति for आह्लादयति P, R.

अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात् कण्ठान्निर्गतोप्यलिनां ध्वनिः ।

कुटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥

अयं मम दहत्यङ्गमम्भोजदलसंस्तरः ।

श्वरः ब्राम्हणश्रेष्ठः सदोषोपि मलिनाचरणोपि परान् अन्यान् अनुगृह्णाति
अत्र सदोषः दोषा रात्रिः तथा सहितः सदोषः द्विजेश्वरः चन्द्रः चन्द्रोपि
द्विजराजत्वेन प्रसिद्धः । तेन च द्विजेश्वर इति समानार्थकेन निशाकर इति
विशेषार्थस्य समर्थनात् समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः । तत्र च
समर्थकवाक्यार्थः सदोषत्वानुग्राहकत्वरूपविरुद्धधर्माभ्यामवस्कन्दितः अतः
विरोधवदर्थान्तरन्यासोऽयम् ॥ १७५ ॥

अयुक्तकारिणमुदाहरति मधुपानेति । मधुपानं मकरन्दास्वादः तेन
कलात् मधुरात् अलीनां भ्रमराणां कण्ठात् निर्गतोपि ध्वनिः गुञ्जारवः
कामिनां विरहिकामुकानां कर्णस्य कुटुर्भवति कर्णान्तुन्दो भवति । एतत्
सामान्येन समर्थयति पापमीदृशमिति । ईदृशं सुखदवस्तुनोपि दुःखदत्वम् ।
अत्र कामिनां पापस्वरूपत्वं विषयासक्तत्वेन ज्ञेयम् । अत्र पापस्य
दुःखकारित्वरूपसामान्येनार्थेन मधुरस्यापि भ्रमरध्वनेः दुःखदत्वरूपवि-
शेषार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । तत्र च सामान्यपापरूपसमर्थकस्य
मधुरध्वनेः कुटुत्वसंपादनादयुक्तकारिता ॥ १७६ ॥

युक्तात्मानमुदाहरति—अयमिति । अयम् अम्भोजदलसंस्तरः कमलदलैः
कल्पिता शय्या मम अङ्गं दहति । शीतलानां कमलदलानां कथमेत-
दिति अनुपपत्तिं परिहरति हुताशनेति । यः हुताशनस्य अग्ने प्रतिनिधिः
प्रतिकृतिः । अनेन उज्ज्वलारक्तकमलानां अग्निप्रतिनिधित्वं सूच्यते । स
दाहात्मा दाहस्वरूपः इति युज्यते । ननु इति निश्चये । अत्र हुताशनप्रति-
निधित्वरूपसामान्येन तत्प्रतिनिधिविशेषस्य अम्भोजदलसंस्तरस्य अङ्गदा-

ii. 176—कलोत्कण्ठान्निर्गतः for कलात् कण्ठान्निर्गतः D;—प्राप्तं for पापं D.

ii. 177—अम्भोज इव for अम्भोजदल V.

हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।

मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसांप्रतम् ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय किमङ्ग कमलाकरः ।

हकसमर्थनात् सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्र च समर्थके हुताशन-
प्रतिनिधौ दाहकत्वस्य समुचितत्वात् युक्तात्मायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७७ ॥

युक्तायुक्तमुदाहरति—क्षिणोत्सिविति । शीतांशुः शीतकिरणो मृगाङ्कः
मां कामं पर्याप्तं क्षिणोतु हिनस्तु । परं वसन्तः माधवः मां किं दुनोति
इत्थं पीडयति । नैतद्युक्तमिति सामान्येन दर्शयति । सुरभेः श्रेष्ठस्य
वसन्तस्यापि मलिनाचरितं मलिनैः पापैराचरितं तथा मलिनेन कलङ्कितेन
चन्द्रेणाचरितं कर्म परपीडकत्वम् असांप्रतम् अयुक्तम् । अत्र
सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्रोक्तकृष्टस्य सुरभेरपकृष्टकर्माचरणे
युक्तेन अयुक्ताचरणम् युक्तायुक्तता तन्नामार्थान्तरन्यासः ॥ १७८ ॥

विपर्ययं दर्शयति—कुमुदान्यपीति । विरहिण्या उक्तिरियम् । कुमुदा-
न्यपि चन्द्रविकासीनि कमलान्यपि दाहाय जायन्ते । अपिशब्देन शीतां-
शुरागिणां तेषां दाहकत्वमत्याश्चर्यास्पदमिति ध्वनितम् । अयं कमलाकरः
सूर्यविकासिकमलसमूहः दाहाय भवेत् इति किं वक्तव्यम् । जगद्दाहकसूर्या-
नुरक्तत्वेन तस्य विरहिजनदाहकत्वं नाश्चर्यास्पदम् । उक्तार्थमेवार्थान्तरेण
दृढयति नेति । इन्दुगृह्येषु इन्दुपक्षेषु उग्रेषु सत्सु सूर्यगृह्यः सूर्यपक्षः मृदुः न
भवेत् । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । तत्र समर्थकवाक्ये कुमुदे
अयुक्तकारिता कमले युक्तकारिता इति अयुक्तयुक्तकारिता । तथा च
अयुक्तं च युक्तं च अयुक्तयुक्तं च तस्य कारिता इति समासः । एतानि
सर्वाण्यपि साधर्म्येणोदाहरणानि । वैधर्म्येण यथा—

वक्षोजकुम्भनिवहाद्वनिताजनानां

गीष्मर्तुना विनिहितं ग्रहराजपुत्री ।

ii. 178—नत्वसांप्रतम् for नन्वसांप्रतम् D.

ii. 179—तापाय for दाहाय V, J;—किमयं for किमङ्ग P.

न हीन्दुगृहेषूप्रेषु सूर्यगृहो मुदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

॥ इत्यथान्तरन्यासचक्रम् ॥

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तापं पितुः स्वमहरत् तरलोर्मिहस्तै-

रन्यं न याति हि विभूतिरपत्यभाजाम् ॥

अत्र सामान्येन अपत्यभाजां विभूतिरन्यं न याति इति निषेधमुखेन
ग्रहराजपुत्री तापं पितुरहरत् इति विधिमुखस्य वाक्यार्थस्य समर्थनात्
१५ वैधर्म्येणायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७९ ॥

व्यतिरेकं लक्षयति—शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुनोः अर्थात् उपमा-
नोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचकेवादिप्रयोगेण
३ बोधिते प्रतीते वा तुल्यसमादिशब्दप्रयोगे लक्षणया ज्ञाते अथवा
साधारणधर्मवाचकस्यानुपादाने व्यञ्जनयावगते सति तत्र सादृश्ये लक्ष-
णया सादृश्यसंबन्धिनोः प्रतियोग्यनुयोगिभूतयोरुपमानोपमेययोः यद्वेद-
६ कथनं केनचिद्धर्म । विशेषेण उपयानादुपमेयस्योत्कर्षाय वैधर्म्यप्रतिपादनं
स व्यतिरेकः भवतीति शेषः । स च धर्मविशेषः कचिदुक्तः कचिदनुक्त-
श्चेति व्यतिरेकस्य चातुर्विध्यं मम्मटाचार्यैः वर्णितम् । तथैव च
९ उपमानोपमेययोर्भेदकथनं च सादृश्यप्रतिषेधेनैव प्रायो भवति । स च
प्रतिषेधः कचित् भेदवाचिभिर्नञादिभिः कचिच्च विरुद्धधर्मो-
पादनमात्रेण संभवति कचिच्च तात्पर्यार्थपर्यालोचनया भवति । एतत्
१२ सर्वमुदाहरणेषु दर्शयामः । केचित्तु उपमानादुपमेयस्य भेदकथने उप-
मेयस्योत्कर्षकथनवदपकर्षकथनेनापि व्यतिरेकं मन्यन्ते उदाहरन्ति च—

क्षीणः क्षीणोपि शशी भूयो भूयोभिवर्धते नित्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥

१६ अत्र उपमेययौवनस्योपमानचन्द्रापेक्षया अपकर्षः । परं नैतदाचार्यदण्डसं-
मतम् । उदाहरणेषु तादृशभेदोदाहरणस्यानुपलम्भात् । तथैव मम्मट-
१७ जगन्नाथादयोपि उपमानादुपमेयस्य व्यतिरेकः आधिक्यं तेन भेद-
श्चेत् तर्हि इममेव अलंकारं स्वीकुर्वन्ति अपकर्षे तु न तथा ।

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ।

गुणैस्तुल्योसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोयं धर्मेणैकवर्तिना ।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्तिनः ॥ १८२ ॥

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

असावञ्जनसंकाशस्त्वं तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उक्तोदाहरणे व्यतिरेकविषये तु तेषामेवमाशयः । तथाहि अत्र
२१ उपमेये यौवने स्थैर्याधिक्यमपेक्षितम् । अतः अस्त्येवोपमानादुपमे-
यस्याधिक्यम् । व्यतिरेकेऽस्मिन् भेदकथनं विशेषेण अपेक्ष्यते तेन मुखमिव
चन्द्रः इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वेऽपि विशे-
२४ षतस्तद्वोधकशब्दाभावाच्चातिव्याप्तिः इति ॥ १८० ॥

व्यतिरेकसामान्यलक्षणमभिधाय तत्प्रभेदान् दर्शयति । तत्रादौ एक-
व्यतिरेकमाह—धैर्येति । धैर्यं धृतिः अचाञ्चल्यं च लावण्यं सौंदर्यं लवण-
३ मयत्वं च गाम्भीर्यम् गूढाशयत्वं गभीरत्वं च एते प्रमुखा येषु तैः गुणैः
सरसत्वादिभिः उदन्वतः महोदधेः त्वं तुल्योसि भेदस्तु वैधर्म्यं तु ते ईदृशेन
अतिसुन्दरकरचरणवदनवता वपुषा शरीरेणैवास्ति ॥ १८१ ॥

इत्येकेति । एकत्र उपमेये एव वर्तिना स्थितेन धर्मेण सुन्दरवपुष्मत्य-
रूपेण उभयवर्तिनः उपमानोपमेयवर्तिनः प्रतियोग्यनुयोगित्वेनेति भावः
३ भेदस्य वैधर्म्यस्य प्रतीतिविषयप्राप्तेः प्रतीयमानत्वात् हेतोरयं एकव्यति-
रेकः । एकमात्रगतधर्मस्य द्वयोर्वैधर्म्यबोधकत्वादिति भावः । अत्र वि-
रुद्धधर्मोपादानेन भेदप्रतीतिः ॥ १८२ ॥

उभयव्यतिरेकमाह—अभिन्नेति । अम्बुराशिः भवांश्च उभावपि अभि-
न्नवेलौ अपरित्यक्तमर्यादौ गम्भीरौ च । किंतु असौ अम्बुराशिः अञ्जन-
३ संकाशः कज्जलवन्मालिनाकारः नीलजलत्वादिति भावः त्वं तु चामी-
करद्युतिः सुवर्णप्रभोसि ॥ १८३ ॥

ii. 181—साहात्म्य for गाम्भीर्य Pn, V, D, J;—तुल्योपि for तुल्योसि R.

ii. 182—प्राप्तिः for °प्राप्तेः V.

ii. 183—अम्भोराशिः for अम्बुराशिः D;—च्छाविः for द्युतिः V, D.

उभयव्यतिरेकोयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

काण्यं पिशङ्गता चेति यत् पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ॥

इयता युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

उभयेति । अयं उभयव्यतिरेकः यत् यतः उभयोः उपमानोपमेय-
भूतयोः समुद्रनृपयोः भेदकौ भेदसाधनभूतौ गुणौ काण्यपिशङ्गतारूपौ
पृथक् दर्शितौ स्तः । अत्रापि विरुद्धधर्मोपादानेन भेदप्रतीतिः ॥ १८४ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमुदाहरति—त्वमिति । त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ त्वमनभिभव-
नीयः स च अवार्यजलवेगः । त्वं महासत्त्वः महासामर्थ्यवान् स च
महाजन्तुविशिष्टः । त्वं सतेजसः द्युतिमान् स च वाडवाग्निविशिष्टः ।
अयं तु युवयोर्मध्ये भेदः सः समुद्रः जडात्मा मूर्खः डलयोरभेदात्
जलस्वरूपः शीतलश्च । भवान् पटुः चतुरः तीक्ष्णश्च ॥ १८५ ॥

स इति । स एष उपरि दर्शितः व्यतिरेकः श्लेषरूपत्वात् जडात्मा
पटुः इति श्लिष्टपदेन वैधर्म्यदर्शनात् श्लेषस्वरूपत्वात् सश्लेषः एतत्संज्ञकः
इति गृह्यतां जानीहि । अभ्यस्यमानं छात्रं प्रति उक्तिरियम् । न चात्र
साधारणधर्मवाचकदुर्वारादिपदानामपिश्लिष्टत्वात् तेनास्य सश्लेषता वाच्या ।
तैर्विशेषणैः सादृश्यबोधात् वैधर्म्यावबोधे तेषामसंबन्धात् । वैधर्म्यचमत्कृति-
प्रधाने व्यतिरेके वैधर्म्यविशेषणे श्लिष्टे एव सश्लेषव्यतिरेकस्वीकारस्य
युक्तत्वात् । अपरं च साधर्म्योपपादकविशेषणश्लेषस्वीकारे सर्वत्र व्यतिरेके

ii. 184 —चोभौ for चेति P,R;चेतौ V;—पृथक्त्वेन दर्शितौ for पृथग्दर्शिताविह Rn.

ii. 185—तुन्याभौ for दुर्वारौ V;—इयांश्च for इयता V;अयं तु P,R;—
जलात्मा for जडात्मा V;—तथापि भवतः कक्षां जडात्मा नायमर्हति
for इयता युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् given by B as
variant is nothing but a change proposed by P.

ii. 186—एव for एष D;—रूपस्य for रूपत्वात् D;—दृश्यते for
दर्श्यते Rn.

साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्श्यते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

स्थितिमानपि धीरोपि रत्नानामाकरोपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजंगानां शेषस्त्वत्तो निकृष्यते ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोयमीदृशः ।

सश्लेषत्वापत्तिर्दुर्वारा भवेत् । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेषणद्वयस्य श्लिष्टत्वम्
१ कचिदेकतरनिष्ठश्लिष्टविशेषणेपि अयं भवति । एवं श्लिष्टं सप्रपञ्चमुपपाद्य
पुनर्भेदद्वयं दर्शयति साक्षेप इति । आक्षेपः विरुद्धधर्मोपन्यासेन सादृश्य-
प्रतिषेधः । सहेतुः हेतुश्चात्र हेत्वर्थबोधकपञ्चम्यन्तपदरूपः । तेन हेतु-
१२ भूतविशेषणैः प्रतिषेधः साध्यते चेत् तत्र सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८६ ॥

साक्षेपमुदाहरति—स्थितिमानिति । मकरालयः समुद्रः स्थितिमानपि

अनुज्झितमर्यादोपि धीरोपि प्रशान्तोपि रत्नानां महार्धमणीनां सद्गुण-
३ रत्नानां च आकर उत्पत्तिस्थानमपि सन् मलिन इति तव कक्षां साधर्म्यं
न यात्येव । अत्रोपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण नृपसादृश्याक्षेपः । तेन
च नृपस्योत्कर्षः इति साक्षेपव्यतिरेकः । अत्राक्षेपो नञा वाच्यः ॥ १८७ ॥

सहेतुव्यतिरेकमुदाहरति—वहन्निति । सशैलद्वीपसागरां कृत्स्नां महीं

वहन्नपि धारयन्नपि भुजङ्गानां सर्पाणां जाराणां च भर्तृभावात् स्वामि-
३ त्वात् हेतोः । शेषः अनन्तः त्वत्तः निकृष्यते त्वत्तः त्वया निकृष्टीक्रियते ।
अत्र भुजङ्गपतित्वरूपधर्मस्य उपमेयापेक्षया उपमानान्तस्यापकर्षहेतुत्वात्
अयं सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

एवं शब्दोपात्तसादृश्यव्यतिरेकमुपपाद्य प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं
प्रतिपिपादयिपुराह—शब्देति । अयं ईदृशः एतावत्पर्यन्तं विवेचितः
३ शब्दोपादनसादृश्यव्यतिरेकोस्ति । शब्दस्य साधारणधर्मवाचकस्य उपादानं
यस्मिन् एतादृशं यत् सादृश्यं तत्पूर्वकः व्यतिरेकः उपमेयगुणातिशयवर्णनं

ii. 187—कक्षां for कक्षां R.

ii. 188—भर्तुः for भर्तृ V;—द्विजङ्गानां for भुजङ्गानां D—विशि-
ष्यते for निकृष्यते V.

प्रतीयमानसादृश्योप्यस्ति सोनुविधीयते ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥

अभ्रविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

इदं तु नयनद्वन्द्वं तव तदुणभूषितम् ॥ १९१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

तत्स्वरूपोस्ति । अत्र केचित् शब्दोपादानेन यत्सादृश्यं तत्पूर्वको
व्यतिरेक इति समासं दर्शयन्ति । परं प्रतीयमानसादृश्येत्युत्तरपदसमासै-
क्यसंपादनाय प्रथमार्थ एव ज्यायान् ॥ प्रतीयमानं सादृश्यं यत्र तादृशः
व्यतिरेकः अस्ति । स अभिधीयते मया निवेद्यते ॥ १८९ ॥

प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं कमलं
च द्वयोरपि अनयोः भिदा एवं भेदः । तं भेदमेव दर्शयति—कमल-
मिति । कमलं जलसंरोहि जलजमित्यर्थः । त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयं त्वमेव
उपाश्रयः आधारः तस्य तत् । अत्र विभिन्नाश्रयत्वेन कविप्रसिद्धं
कमलमुखसादृश्यं प्रतिषिध्यते । समानधर्मस्यात्राकथनात् प्रतीयमान-
सादृश्यत्वं बोध्यम् ॥ १९० ॥

विरुद्धधर्मेण प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं दर्शयति—अभ्रविलासमिति ।
मृगेक्षणं हरिणनयनम् अभ्रविलासं भ्रूकुटिनर्तनलीलाशून्यम् तथा अस्पृष्टमद-
रागं मदिरासेवनोद्भूतलोहित्यवर्जितम् । इदं तु तव नयनद्वन्द्वं तौ गुणौ
अविलासमदरागरूपौ ताभ्यां भूषितम् । अत्रापि उपमेयगतगुणविशेषेण
कविप्रसिद्धं मृगनयनसादृश्यं निषिध्यते ॥ १९१ ॥

उदाहरणद्वयप्रयोजनं दर्शयति—पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन् त्वन्मुखमि-
त्युदाहरणे भेदमात्रोक्तिः केवलं भेदस्य कथनं न तु उपमेयोत्कर्षस्योक्तिः ।
तत्र त्वदुपाश्रयमित्यनेनोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । तथा च तत्र भेदः कारण-
भेदाद्विज्ञेयः । ननु जलसंरोहि इत्यनेन जडसंरोहि इति प्रतीते कमलस्य

ii. 189—अभिधीयते for अनुविधीयते P, R; अत्राभिधीयते D.

ii. 190—तु त्वदाश्रयम् for त्वदुपाश्रयम् V.

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १९२ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमरभ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखं तु ते ॥ १९३ ॥

चन्द्रोयमम्बरोत्तंसो हंसोयं तोयभूषणम् ।

जडोपादनत्वम् अजडोपादनत्वं च मुखस्य अत उत्कर्षः शाब्द एव इति चेन्न तथाविधश्लेषे तात्पर्याभावात् । अस्मिन् अव्यवहितोदाहरणे आधिक्यदर्शनं तदुणभूषितम् इत्यनेन गुणाधिक्यस्य कथनं न तु साधारण-विशेषणमहिम्ना केवलसादृश्यप्रतीतिः । भेदश्च विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतीयते न तु शब्देनाभिहितोस्ति । पूर्वोदाहरणे कारणभेदाद्भेदः अस्मिन्नुदाहरणे विरुद्धधर्माध्यासेन इति बोध्यम् ॥ एतावता विरुद्धधर्मोपादानेन नञादिना वा सादृश्यप्रतिषेधेन परिस्फुटः भेदव्यतिरेको दर्शितः । इदानीं सदृशभेदकेन भेदव्यतिरेकं दर्शयति—सदृशेति । सदृशव्यतिरेकः सदृशेन भेदकेन व्यतिरेकः भेदः सदृशव्यतिरेकः इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

शब्दोपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखमिति । त्वन्मुखं पुण्डरीकं कमलं च फुले विकसिते एकत्र स्मितलक्ष्म्या अन्यत्र दलवि-
कासेन तथा सुरभिः घ्राणतर्पकः गन्धः सुवासः ययोस्ते । फुलत्वसुरभि-
गन्धत्वयोः साधारण्यात् सादृश्यमत्र शब्दोपात्तम् । एवं सादृश्यं स्थिरीकृत्य
सदृशभेदकेन व्यतिरेकं दर्शयति—भ्रमरभ्रमरेति । अम्भोजम् भ्रमरभ्रमरं
भ्रमन्तः भ्रमरा यस्मिन् तत् । ते मुखं तु लोलनेत्रं लोले विलासचञ्चले नेत्रे
यस्मिन् तत् । अत्र भ्रमरनेत्रे भेदके ते च भ्रमणचाञ्चल्यरूपधर्मेण
समाने इति सदृशाभ्यां ताभ्यां भेदः सदृशव्यतिरेकः ॥ १९३ ॥

शब्दानुपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरणद्वयेन उदाहरति—
चन्द्र इति । अयं चन्द्रः अम्बरोत्तंसः वियद्भूषणम् । हंसः तोयभूषणम्
जलशोभासंपादकः । तथैव इदं नमः नक्षत्रमालि तारामालाविभूषितम् ।
इदं पयः उत्फुल्लकुमुदं विकसितारविन्दम् । अत्र चन्द्रहंसयोः सादृश्यं

नभो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १९४ ॥

प्रतीयमानशौकल्यादिसाम्ययोर्विदम्भसोः । च

कृतः प्रतीतशुद्धयोश्च भेदोऽस्मिंश्चन्द्रहंसयोः ॥ १९५ ॥

पूर्वत्र शब्दवत् साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

श्वेतत्वादि अनुभूततया स्फुटं प्रतीतं भवति वियदम्भसोश्च शौकल्यादि
वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् प्रतीयते । एवमुभयत्र शब्दानुपात्तस्य सादृश्यस्य
अम्बरतोयाभ्यां नक्षत्रकुमुदाभ्यां च भेदो दर्शितः तौ च परस्परतुल्यौ
इति सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९४ ॥

उक्तोदाहरणद्वयं विशदयति—प्रतीयमानेति । अस्मिन् पूर्वश्लोके

प्रतीयमानम् वाचकशब्दाभावात् वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् उन्नीयमानं
शौकल्यादि आदिशब्देन नैर्मल्यस्य संग्रहः तेन साम्यं ययोः तादृशयोः

वियदम्भसोः आकाशपयसोः तथा प्रतीतशुद्धयोः सदानुभूततया-
वगतशुद्धयोः चन्द्रहंसयोः भेदः कृतः प्रथमोदाहरणे अम्बरतोयाभ्यां

द्वितीयोदाहरणे नक्षत्रकुमुदाभ्याम् सादृश्यनिषेधः कृतः । इमे च भेदके
अम्बरतोये नीलत्वादिना नक्षत्रकुमुदे च मनोहराकारत्वेन परस्परसदृशे

इति सदृशव्यतिरेकः । पूर्वोदाहरणे वियदम्भसोः शौकल्यादिसादृश्यं
दुरुहृतया प्रतीयमानम् उत्तरोदाहरणे शुद्धिस्तु सर्वानुभवसिद्धा इति सा

प्रतीता इत्यनयोर्भेदः । अत्र केचिदुपमानोपमेयभूतयोः चन्द्रहंसयोः
प्रतीतशुद्धिरूपसमानधर्मयोः प्रतीयमानसौक्ष्म्यरूपसमानधर्माभ्यां वि-

श्रयदम्भोभ्याम् आधारतया चन्द्रहंसयोर्भेदः कृतः इति एकमेवोदाहरणं
मन्यन्ते नन्मते सदृशयोर्व्यतिरेकः सदृशव्यतिरेकः इति समासः ॥ १९५ ॥

पूर्वोदाहृतशब्दोपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकोदाहरणं व्याचष्टे—
पूर्वत्रेति । पूर्वत्र त्वन्मुखमित्युदाहरणे शब्दवत् शब्दः समानधर्मवाचकः

इशब्दः सोऽस्मिन्नस्ति इति शब्दवत् साम्यं फुलत्वादिकमस्ति ।

ii. 194—मालीढम् for मालीदम् D;—इदमुत्कुमुदं for उत्फुल्लकुमुदं Pn.

ii. 195—सौक्ष्म्यादि for शौकल्यादि R, Ca, Cb;—P, and B after
him, put चन्द्रहंसयोः in the first half and वियदम्भसोः in
the second; all our mss. go against that reading;—
प्रतीति for प्रतीत V, D;—कृत for कृतः V.

भृङ्गनेत्रादि तुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९६ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमहार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १९७ ॥

सजातिव्यतिरेकोयं तमोजातेरिदं तमः ।

उभयत्रापि शब्दोपात्तप्रतीयमानसादृश्यद्वयोदाहरणेऽपि । वैधर्म्यप्रतिपादकं भृङ्गनेत्रादि आदिशब्देन अम्बरतोयनक्षत्रकुमुदानां संग्रहः ।

६ तुल्यम् भ्रमल्लोलेति भिन्नशब्दाभ्यां प्रतिपादितस्यापि वस्तुतोभिन्नस्य चाञ्चल्यस्य उभयत्र विद्यमानत्वात् तयोस्तुल्यता । तथा अम्बरतोययोः शौक्यादिना नक्षत्रकुमुदयोः मनोहराकारत्वेन च सादृश्यं ज्ञेयम् ।

९ तत् तस्मात् भेदकयोः सादृश्यात् सदृशव्यतिरेकिता बोद्धव्या ॥ १९६ ॥

सजातिव्यतिरेकमुदाहरति—अरत्नेति । रत्नालोकैः मणिकिरणैः

संहार्यं न भवतीति अरत्नालोकसंहार्यम् । सूर्यरश्मिभिः भानुगमस्तिभिः

३ अहार्यम् अनिवार्यम् । यूनां तरुणानां दृष्टिरोधकरं दर्शनसामर्थ्यनिरोधकम् । एतादृशं यौवनप्रभवं तारुण्यमदोत्पन्नं तमोस्ति । प्रसिद्धं तमस्तु रत्नज्योतिषा सूर्यप्रकाशेन च विनिवार्यमस्ति । तथा आबालस्थवि-

६ राणां दृष्टिरोधकं भवति । अत्र दृष्टिशब्देन ज्ञानं तमःशब्देन मोहोऽपि सूच्यते । श्लेषवशादेव तमःशब्देन उपमानोपमेयभूततमोद्वयप्रतिपाद-

नात् व्यतिरेकसामान्यलक्षणं संगतं भवति । अत्र दृष्टिरोधकत्वेन

९ साम्यम् । तच्च धर्मस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वात् शाब्दम् । रत्नसूर्यादिभिरविनाश्यत्वं च असाधारणधर्मतया उपमेयमात्रवृत्तिः । तदेव भेद-

कम् । उपमेयस्योत्कर्षाधायकं चेति ज्ञेयम् ॥ १९७ ॥

उदाहरणं व्याख्याय अलंकारं संगमयति—सजातीयेति । दृष्टिरो-

धितया दृष्टेरावरणतया इदं यौवनप्रभवं तमः तमोजातेः तुल्यम् । तथा

३ अन्यैः अरत्नालोकसंहार्यादिभिः असाधारणधर्मैः भिन्नम् यत् यस्मात् अदर्शि अतः अयं सजातिव्यतिरेकः । अन्यैरिति बहुवचनेन दीपाशि-

ii. 196—तुल्यत्वात् for तुल्यं तत् D;—सादृश्य for सदृश V, D.

ii. .97—अवार्यं for अहार्यं P, Rn, V.

ii. 198—सजाति for सजाति V, D.

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत् ॥ १९८ ॥

॥ इति व्यतिरेकचक्रम् ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ १९९ ॥

अपीतक्षीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

खादिभिरनपनेयत्वादयो साधारणधर्माः संग्राह्याः तेन असाधारणधर्म-

१ द्वयस्यैवोपन्यासे कथं बहुवचनमिति शङ्का परास्ता ॥ १९८ ॥

अथ क्रमप्राप्तां विभावनामाह—प्रसिद्धेति । यत्र वैचित्र्ये प्रसिद्धः लोक-

प्रसिद्धः यो हेतुः कारणं तस्य व्यावृत्त्या अभावप्रदर्शनेन यत्किञ्चित्

३ किमपि अतिगूढं कविकल्पितं वा कारणान्तरम् विभाव्यं फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या

सूक्ष्मेक्षिकया अनुसंधानीयम् वा अथवा स्वाभाविकत्वं कृतेपि विमर्शे

कारणान्तराप्राप्तौ फलस्य वस्तुस्वभावेनैव संपद्यमानत्वं विभाव्यं चिन्तनीयं

६ सा विभावना । एवं च प्रसिद्धहेतुव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन अप्रसिद्ध-

कारणस्वभावान्यतरप्रतीयमानफलोत्पत्तिर्विभावेनेति लक्षणं संपन्नम् ।

विभाव्यते फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या विचार्यते कारणान्तरं स्वाभाविकत्वं वा

९ यस्यां सा विभावना । प्रकाशकारादयस्तु—क्रियायाः प्रतिषेधेपि

फलव्यक्तिर्विभावना । इति कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णनं विभावनामाहुः ।

तत्र तु विभावनासंज्ञायाः अन्वर्थता न संभवति । कार-

१२ णाभावश्च क्वचित् नञादिना साक्षात् क्वचिच्च कारणविरोधिना उक्त्या

परंपरया प्रतिपाद्यते । विभावितं कारणान्तरं क्वचित् शाब्दं क्वचिदर्थं

च भवति । एवमेव स्वाभाविकत्वस्य शाब्दार्थप्रभेदौ उदाहरणेषु तत्र

१५ तत्रानुसर्तव्यौ । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य

प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहारात् विरोधाभास एवायमिति चेन्न सम-

बलयोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह हि कारणविरहेण कार्यमेव

१८ बाध्यत्वेन गम्यते न तु तेन कारणविरहः इति विशेषात् ॥ १९९ ॥

कारणान्तरविभावनामुदाहरति—अपीतेति । अपीताः मदिरापानम-

कुर्वन्तोपि क्षीवाः मत्ताः कादम्बाः हंसविशेषाः यस्मिन् यत् । असं-

३ मृष्टमपि अमार्जितमपि अमलं निर्मलम् अम्बरं यस्मिन् । अप्रसादितं

अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥

अनञ्जितासिता दृष्टिभूरनावर्जितो नता ।

अरञ्जितोरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्यात् क्षीवत्वाद्यन्यहेतुकम् ।

कतकादिभिः अशोधितमपि शुद्धं निर्मलम् अम्बु यस्मिन् एतादृशं

मनोहरं जगदासीत् इत्यन्वयः । अत्र क्षीवत्वामलत्वशुद्धत्वानां पानसं-

६ मार्जनप्रसादनादीनि प्रसिद्धानि कारणानि तेषामभावेपि तादृशफलो-

त्पत्तिः वर्ण्यमाना प्रस्वलद्रूपतया कारणान्तरं अपेक्षमाणा शरत्कालरूपं

कारणान्तरं विभावयति । तस्य चाल शब्दाप्रतिपाद्यत्वादार्थत्वं बोध्यम् ।

१ प्रसिद्धकारणाभावस्तु शाब्दः ॥ २०० ॥

स्वाभाविकविभावनां निर्दिशति—अनञ्जितेति । हे सुन्दरि तव

दृष्टिः अञ्जनेन कज्जलेन अनञ्जिता अलिप्तापि असिता नीला । भ्रूः

३ अनावर्जिता अनाकृष्टापि नता वक्रीकृता । अयमधरश्च अरञ्जितोपि

लाक्षया अनक्तोपि अरुणः रक्तच्छविः । अत्र असितनतारुणरूपाणि

कार्याणि अञ्जनावर्जनरञ्जनस्वरूपैः प्रसिद्धैः कारणैर्विना दर्शितानि ।

६ तानि च अनुपपद्यमानानि कारणान्तरमप्रतिपद्यमानानि स्वाभावि-

कत्वमेव विभावयन्ति । इति स्वाभाविकविभावनात् ॥ २०१ ॥

उक्तोदाहरणद्वये विभावनालक्षणस्य संगतिं दर्शयति विरोधं च

परिहरति—यदिति । प्रथमोदाहरणेन यत् वर्ण्यमानं मदिरापानाद्यजन्यम्

३ आदिना उत्तरश्लोकस्थानञ्जितादीनां संग्रहः । क्षीवत्वादि यत् । अत्र

आदिशब्देन उत्तरश्लोकस्थासितादयो ग्राह्याः । अन्यहेतुजं कारणान्त-

रजन्यं तच्च कारणं शरदादिकम् । अहेतुकं च कारणं विना स्वतःसिद्धं स्यात्

६ भवेत् इह उदाहरणद्वये तस्य विवक्षा प्रतिपिपादयिषा अस्तीति एवं प्रका-

ii. 200—सूक्ष्माम्बु for शुद्धाम्बु Rn, V, J, Subh, D;—मनोरमम्
for मनोहरम् D, Subh;—असंसृष्ट for असंमृष्ट Subh, as
quoted by B.

ii. 201—अरञ्जितारुणः for अरञ्जितोरुणः V.

ii. 202—यदि पीतादिजन्म for यदपीतादिजन्यं J, V;—क्षीवत्वादित्य
for क्षीवत्वाद्यन्य V;—हेतुजम् for हेतुकम् P, R, V.

अहेतुकं च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

वक्त्रं निसर्गसुराभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्तसुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्तितः ।

उक्तं च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

रेण अविरुद्धता विरोधाभावः । अस्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्योशे
अभेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिरनुप्राणतया स्थिता । तस्मात् कारणाभावे
१ कथं कार्योत्पत्तिः इति शङ्काया नोत्थितिः ॥ २०२ ॥

शाब्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति—वक्त्रमिति । वदनं निसर्गसुराभि
स्वभावसुगन्धि न तु कर्पूरादिद्रव्यैरिति भावः । वपुः अव्याजेन अ-
३ कृत्रिमतया सुन्दरं मनोहरम् न तु भूषावस्त्रादिभिरिति भावः । अका-
रणरिपुः विरहिणां सहजशत्रुः चन्द्रः । तथा निर्निमित्तसुहृत् अकारण-
शत्रुः स्मरः मदनः ॥ २०३ ॥

उदाहरणं विशदयति—निसर्गेति । अत्र सुरभ्यादयो धर्माः स्वाभा-
विका इति ते शाब्दाः । अतः शब्दस्वाभाविकेयं विभावना । लक्षणोक्तं
३ प्रसिद्धहेतुव्यावृत्तित्वमुदाहरणे दर्शयति निसर्गादि इति । अत्र उदाहरणे
निसर्गादिपदैः निसर्गाव्याजाकारणनिर्निमित्तशब्दैः हेतुः जात्यैकवचनम्
हेतवः कर्पूरभूषणमात्सर्यादयः साक्षात् नञादिवाचकशब्दवत् स्वार्थेनैव
६ निवर्तितः अपसारिताः । सुरभित्वादि सुरभिसौन्दर्यरिष्वसुहृदिति
फलं कार्यं उक्तं तैः निसर्गादिपदैः स्वाभाविकत्वेन कथितम् । तत्
तस्मात् हेतुव्यावृत्तिपूर्वकस्वाभाविकत्वेन फलोत्पत्तेः प्रतीतेः विभावना
९ सुसंगतेति शेषः ॥ २०४ ॥

ii. 202—अहेतुजं for अहेतुकं V.

ii. 203—समो for स्मरः J.

ii. 204—हेतुरत्र for अत्र हेतुः V;—सुरभीत्यादि for सुरभित्वादि
D;—तस्मात् for तत् सा Pn.

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

अथ क्रमप्राप्तां समासोक्तिं निर्वक्ति—वस्तु किञ्चिदिति । किञ्चित् किमपि वस्तु प्रस्तुतं अप्रस्तुतं वा अभिप्रेत्य चमत्कारसौभाग्यादिदर्श-
रयिषया व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमभिलष्य तत्तुल्यस्य वर्णनाभिप्रेतसदृशस्य
वस्तुनः कस्यचिद् अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतस्य वा उक्तिः कथनं समासोक्तिः ।
समासेन संक्षेपेण अर्थद्वयकथनात् उक्तिः समासोक्तिः । संक्षेपश्च एकस्य
प्रयोगेणोभयार्थप्रतिपादनात् ज्ञेयः । तथाच प्रकृते प्रस्तुताप्रस्तुतयोरन्यत-
रस्य प्रयोगेण तदन्यस्य प्रतीतिः समासोक्तिः इति समासोक्तिलक्षणम् ।
एकस्य शब्देन प्रतिपादनेन्यस्य व्यञ्जनया बोधः चमत्कारविशेषमाद-
धाति इति तदेवास्याः अलंकारबीजम् । यदुक्तं ध्वनिकृता—वाच्यार्थो न
तथा स्वदते प्रतीयमानः स एव यथा । इति । भोजराजः उपमानाच्छा-
ब्दादतिप्रसिद्धेरुपमेयस्य प्रतीतिः इत्याह ॥ तथा च (iv. 46.)—

यत्रोपमानादेवैतत् उपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः ॥ इति ।

दण्डिनापि समासोक्तेः सर्वाण्यपि उदाहरणानि अप्रस्तुतवर्णनेन
१५ (उपमानवर्णनेन) प्रस्तुतार्थावबोधकान्येव दर्शितानि । तथापि उपमा-
नवर्णनेनोपमेयार्थावगतौ यद्वैचित्र्यं प्रतीयते न ततो न्यूनं उपमेयवर्णनेनो-
पमानार्थावगतौ वैचित्र्यं भवति इति वस्तुशब्देनास्माभिः द्वयोः संग्रहः कृतः ।
१६ केचित्तु प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतौ समासोक्तिः अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ
च अप्रस्तुतप्रशंसा इति एकस्यैव वैचित्र्यस्य उपन्यासप्रकारभेदेन अलंकार-
द्वयमाहुः । परं तत्र रुचिरम् । वैचित्र्यविशेषाभावे ईदृशभेदकरणलंका-
२१ राणामानन्त्यापत्तेः । नापि दण्डिना एवंविधा अप्रस्तुतप्रशंसा स्वीकृता ।
स तु ताम्—अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः । इति लक्षयति ।
न तत्राप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतेः कोपि संबन्धोस्ति । ततश्च एकतरस्य वर्णने
२४ शब्दोपात्ते तदन्यप्रतीतिचमत्कारस्वरूपे प्रस्तुतेनाप्रस्तुतावगत्या अप्रस्तुतेन
प्रस्तुतावगत्या वा दर्शिते तत्र सर्वत्र समासोक्तिरेव दण्ड्याचार्यस्य अभिप्रे-
तास्तीति ज्ञेयम् । नैवं हि कल्पयितुं शक्यते यदुपमेयादुपमानप्रतीतौ न
२७ चारुतातिशयः इति । यतः—

उक्तिः संक्षेपरूपत्वात्

व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनायाः वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्माद्धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह ॥

- १० इत्याद्युदाहरणेषु चमत्कृतेः स्पष्टत्वात् । काव्यप्रकाशकारादयस्तु प्रस्तुते वाच्ये अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्तिः इति मन्यन्ते । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ च अप्रस्तुतप्रशंसाम् । श्लेषालंकारे उप-
३३ माध्वनौ च विशेषस्यापि उभयार्थवाचकता । अस्यास्तु केवलविशेषणा-
नामेव तथात्वमिति ततो भेदः इति च तेषां विवेकः । एतद्वर्वाचीन-
संमतसमासोक्तिवैचित्र्यविषये अप्पग्यदीक्षितैः सुगमपद्धत्या कुवलयानन्दे
३६ विवचेनं कृतमस्तितदुपयुक्तमिति बुद्ध्या तदक्षरैरेवात्र निवेश्यते । अत्र
(समासोक्तौ) प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात्सारूप्यबलाद्वा अप्र-
स्तुतस्य वृत्तान्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थम् ।
३९ सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरम्भगोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तौ
अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चास्तुतहेतुः । न तुरूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूप-
समारोपोऽस्ति । मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रपदसमभि-
४२ व्याहारवत् रक्तचुम्बति चन्द्रमाः इति समासोक्त्युदाहरणे चन्द्रादौ जार-
त्वाद्यारोपहेतोः तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्य अभावात् ।

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।

धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोयमित्यार्ततरं ररासे ॥

- ४६ इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपगम-
कस्याप्यभावात् । तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यात् उत्तरपद-
४८ प्रधानमयूष्यमकादिसमासव्यवस्थितात् उत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात्
पयोदे अनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषरूपणं गम्यमुपगम्यते । न चेह तथा निरी-
क्षणवत् त्वय्यागते किमपि वेपत एष सिन्धुः इति श्लोके सेतुकृत्वादिवच्च
५१ अप्रस्तुतसाधारणवृत्तान्तः उपात्तोऽस्ति । नापि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणस-
मर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य विद्युन्नयनवत्प्राधा-
न्यमस्ति । येन तदनुगोधात् त्वं सेतुमन्थनकृदित्यत्रैव प्रस्तुतेननुक्तमपि
५४ अप्रस्तुतसमारोपमभ्युपगच्छेम । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमा-

सा समासोक्तिरिष्यते ॥२०५॥

रोपमात्रमिह चारुताहेतुः । यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्ट-
साधारणविशेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणेव साक्षा-
५७दन्वयात् अस्ति समप्राधान्यम् तथापि अप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्न
प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोऽङ्गीकार्यः । तथा हि यथा (अयमैन्द्रीमुखं
पश्येत्यत्र) प्रस्तुतविशेष्ये अप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता तथैव अप्रस्तुतेषि
६०जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता । एवं च समप्रधानयोः
प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अन्यतरस्यावश्यमारोपेभ्युपगन्तव्ये श्रुत एव प्रस्तुते-
६२प्रस्तुतस्यारोपश्चारुताहेतुरिति युक्तम् । नन्वेवं सति—

विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् ।

अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यते ॥

इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् । प्रस्तुते
६६ श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुम्बनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्त-
समारोपमात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुत-
धर्मिव्यञ्जनानपेक्षणादिति चेदुच्यते । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपो न
६९चारुताहेतुः किंतु अप्रस्तुतकामुकत्वादिसंबन्धित्वेन अवगम्यमानस्य तस्या-
रोपः । तथाभूतस्यैव रसानुगुणत्वात् । न च तावदवगमने विशेषणपदानां
सामर्थ्यमस्ति अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन वद-
७२नचुम्बनादिना तत्संबन्धिनि कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानं
तत्र भवति । यथा स्वरूपतो दृष्टेन राजाश्चादिना तत्संबन्धिनि राजादौ
स्मारिते पुनरश्चादौ तदीयत्वानुसंधानमिति विशेषणसाम्येन वाच्योपस्का-
७५रकस्य अप्रस्तुतव्यञ्जनस्यास्यपेक्षा । अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव
साधारणविशेषणायामपि अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः इत्येव प्राचीनानां
प्रवादः । (व्यावर्गलङ्कुचभारमित्यादौ) कन्दुके व्यावर्गलङ्कुचभारत्वादिवि-
७८शिष्टवनितासेव्यत्वस्य कामुकसंबन्धित्वेनैव समारोपणीयत्वात् । स्वरूपतः
कन्दुकेपि तस्य सत्त्वेनासमारोपणयित्वात् । किं च सारूप्यनिबन्धनत्वे-
नोक्तायां समासोक्तौ अप्रस्तुतवृत्तान्तस्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव
८१गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः अन्यत्रापि तथैव युक्तमिति
युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयम् ॥ २०५ ॥

पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।

अप्यसंनद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुङ्कुमम् ॥२०६॥

इति प्रौढाङ्गनावद्धरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्यांचिदिह बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥२०७॥

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।

वाच्यात् व्यङ्ग्यप्रतीतौ कार्यलिङ्गविशेषणानामन्यतमस्य साम्यं हेतु-
रिति प्रथमं कार्यसाम्यघटितां समासोक्तिमुदाहरति—पिबन्निति ।

३ भ्रमरः फुल्लपङ्कजे मधु पुष्परसं यथाकामं पर्याप्तं पिबन् असंनद्धसौरभ्यं
अपरिपक्वमधुसौगन्धं कुङ्कुमं कलिकां चुम्बति पश्य ॥ २०६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तवर्णितप्रकारेण इह श्लोके प्रौढा यौवनसंपन्ना या
अङ्गना तस्यां बद्धा दृढा रतिः अनुरागो येन तादृशस्य रागिणः विलासे-
३ नुरागिणः कस्यांचित् बालायाम् इच्छावृत्तिः सुरताभिलाषप्रवृत्तिः विभाव्यते
व्यापारसाम्येन ध्वन्यते । अत्र अप्रस्तुतभ्रमरव्यापारः फुल्लपङ्कजरसा-
स्वादानन्तरं पङ्कजकोरकानुधावनं प्रौढाङ्गनाज्ञातास्वादस्य कामुकस्य
६ अनुत्पन्नसंभोगाभिलाषायाः बालाया अनुसरणं ध्वनयति इति समा-
सोक्तिः ॥ २०७ ॥

विशेषणसाम्यघटितभेदां दर्शयति—विशेष्येति । विशेष्यमात्रं विशेष्य-
पदमात्रं भिन्नं श्लेषाभावात् केवलमेकार्थबोधकं यत्र सा तुल्यः समानः
३ आकारः स्वरूपं येषां तानि तुल्याकाराणि श्लेषादिना प्रस्तुताप्रस्तुतार्थ-
संपादकानि विशेषणानि यस्यां सा एतादृशी असौ समासोक्तिरस्ति ।
अत्र श्लेषवशेन विशेषणधर्माणां साम्यं भिन्नाभिन्नविशेषणाभिन्नम् एकमा-
६ त्रानुसंवन्धिनि अभिन्नम् उभयानुसंवन्धिनि एवं विशेषणानि यस्यां सा अपरा
समासोक्तिरस्ति । अत्रापि विशेष्यमात्रभिन्नेत्यनुषज्यते । तच्च विशेष्यं
प्रस्तुतमप्रस्तुतं वा भवेदिति पूर्वं प्रपञ्चितमत्रानुसंधेयम् । विशेष्यपदस्य

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥२०८॥

२३ श्लिष्टत्वे द्वयोः प्रस्तुतत्वे श्लेषालंकारः । द्वयोरेकतरस्य प्रस्तुतत्वे शब्दशक्तिमूलः उपमाध्वनिः इति ज्ञेयम् । भिन्नविशेषणानां व्यङ्ग्यधर्मेण सह बिम्बप्रतिबिम्बतया साम्यम् । श्लेषश्चात्र शब्दगतोर्थगत इति द्विविधो गृह्यते । २२ तत्र परैरङ्गीकृतं विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तरं संगृहीतं भवति । तत्र अर्थ-श्लेषावष्टब्धस्य विशेषणस्यैव साधारण्यात् । यथा—

विलखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं

लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् ।

क्षितिपखदिरः श्रोणीबिम्बाद्विकर्षति चांशुकं

मरुभुवि हठान्नश्यन्तीनां तवारिमृगीदृशाम् ॥ इति ।

२४ अत्र कुचविलेखनकचग्रहणादिविशेषणानामर्थश्लेषेण उभयार्थसाधारण्यात् साधर्म्यम् । तेन च हठनायकप्रतीतिरस्तीति समासोक्तिः । तुल्याकारविशेषणत्वं औपम्यगर्भत्वे सारूप्ये च संभवति अतस्तत्रापि २१ समासोक्तिः । तत्रौपम्यगर्भत्वे यथा—

दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेशा हरिणेक्षणा ॥ इति ।

२४ अत्र प्रस्तुतार्थविशेषणे दन्तप्रभा पुष्पाणीव इत्यादय उपमितसमासाः । अप्रस्तुतार्थे दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैः इत्यादयः समासाः । तेन च २६ लतावृत्तान्तस्य परिस्फूर्तेः समासोक्तिः । सारूप्ये यथा—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवासः शैलानां तदिममिति बुद्धिं द्रढयति ॥ इति ।

२९ अत्र वनसारूप्यात् कुटुम्बिषु धनसंतानादिसमृद्धयसमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तस्य प्रतीतिः समासोक्तिः ॥ २०८ ॥

ii. 208—अप्यसावपरा for अस्त्यसावपरा V, D (with a marginal emendation to अस्त्यसावपरा).

रूढमूलः फलभरैः पुष्पन्ननिशमर्थिनः ।

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोयमासादितो मया ॥२०९॥

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सोच्छ्रायः स्थैर्यवान् दैवादेप लब्धो मया द्रुमः ॥२१०॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद् वृक्षत्वेनोपवर्णितः ।

तुल्याकारविशेषणां समासोक्तिं दर्शयति—रूढमूल इति । रूढं

प्रवृद्धं मूलं शिफा मूलधनं च यस्य सः । अनिशं अर्थिनः याचकान्
३ फलभरैः विविधफलैः तथा फलैः लाभैः वाञ्छितार्थलाभैः पुष्पन् । सान्द्रा
बहुला छाया अनातपः तथा वदनकान्तिर्यस्य सः । सोयं प्रसिद्धः
महावृक्षः मया आसादितः प्राप्तः । महावृक्ष इति विशेष्यपदं एकार्थमेव
६ उभयार्थानुसंगन्धि । अत्र सर्वाण्यपि विशेषणानि तुल्याकाराणि तेन
चाप्रस्तुतस्य पुंसः प्रतीतिः इति समासोक्तिः ॥ २०९ ॥

भिन्नाभिन्नविशेषणामेनामुदाहरति—अनल्पेति । अनल्पः बहुलः

विटपानां शाखानाम् आभोगः विस्तारो यस्य । फलानां पुष्पाणां च समृद्धिः
३ वैपुल्यं अस्यास्तीति फलपुष्पसमृद्धिमान् । उच्छ्रायः उन्नतत्वं विभूतिमत्त्वं
च तेन सहितः सोच्छ्रायः । सुच्छ्राय इति पाठे सुष्ठु शोभना छाया
आतपाभावः प्रभा च यस्य सः इत्यर्थः । स्थैर्यं दृढमूलत्वम् अन्यत्र
६ निश्चयादचलनं तदस्यास्तीति स्थैर्यवान् । दैवात् भाग्यात् एष द्रुमः मया
लब्धः । अत्र स्थैर्यमूलादिधर्मौ श्लेषभित्तिकयाभेदेनाध्यवसितौ इति
समानौ । विटपफलादयश्च केवलं वृक्षमात्रानुगामिनोपि प्रतीयमानपुरुषगत-
९ तत्सजातीयबहुपुत्रत्वधनधान्यसमृद्धित्वादिभिः बिम्बप्रतिबिम्बभावेन एका-
र्थतामापन्नाः साधर्म्यं भजन्ते । तथा च सर्वैरपि विशेषणैः अप्रस्तुतः
पुरुषः प्रतीयते इति समासोक्तिः ॥ २१० ॥

उभयत्र लक्षणं संगमयति—उभयत्रेति । उभयत्र पद्ययोः कश्चित् पुमान्

वृक्षत्वेन वृक्षगतसाधारणविशेषणैः उत्थापितया व्यञ्जनया बोधितत्वात्
३ वृक्षोपमानतया वर्णितः । तत्र पूर्वश्लोके सर्वे धर्मा रूढमूलादयः विशेषण-

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।

अयमम्भोनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यति ॥ २१२ ॥

इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्तनात् ।

भूताः साधारणाः श्लिष्टत्वेन एकरूपेणैव उभयान्वयिनः । अन्यत्र उत्तर-
श्लोके तु द्वयं विशेषणद्वयमेव सोच्छ्रायत्वस्थैर्यरूपं साधारणम् पूर्ववत्
श्लिष्टत्वादभिन्नम् । विटपादीनां साधारण्यं पुरुषगततत्सजातीयधर्मैर्विम्ब-
प्रतिबिम्बभावेन इति ज्ञेयम् । अन्यथा सादृश्याभावात् व्यञ्जनया
अप्रस्तुतार्थानवगमने अपुष्टत्वदोषापत्तिः स्यात् । तथा समासोक्तिरपि
पुसंगता न भवेत् ॥ २११ ॥

अपूर्वसमासोक्तिमुदाहरति—निवृत्त इति । निवृत्तः अपगतैः व्यालानां
एकत्र सर्पाणां अन्यत्र खलानां च संसर्गः यस्मात्सः । निसर्गेण स्वभावतः
एव मधुराणां सुमिष्टानां जलानां आशयः आधारः अन्यत्र स्वभावतः
एव मधुरः मनोहरः आशयः चित्तवृत्तिः यस्य सः । एतादृशः अयं
अपूर्वः अम्भोनिधिः कालेन समयेन यमेन च परिशुष्यति शोषं यास्यति
विनाशं च गमिष्यति । कष्टं अतीव दुःखास्पदमेतत् । पूर्वादाहृताभिन्न-
विशेषणसमासाक्तौ रूढमूलादीनि विशेषणानि वास्तवानि । इह तु
वास्तवगुणानिरोधपूर्वककल्पितानीति उभयोर्भेदः ॥ २१२ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । इति एतादृशी अपूर्वसमासोक्तिः ।
कथमिति चेत् पूर्वधर्मनिवर्तनात् पूर्वो जगति समुद्रधर्मत्वेन प्रसिद्धौ
धर्मो व्यालसंसर्गलवणजलरूपौ तयोः निवर्तनात् तद्विपरीतनिवृत्तव्याल-
संसर्गत्वनिसर्गमधुराशयत्वरूपधर्मस्य वाच्ये अम्भोनिधौ निवेशनादिति
भावः । तेन च प्रस्तुतपुरुषस्य प्रतीतिः इति समासोक्तिः । समासोक्ति-
हेतुं दर्शयति समुद्रेणेति । समुद्रेण समानस्य निवृत्तव्यालत्वादिगुणैरिति
भावः । पुंसः व्यापत्तिः नाशः तस्य सूचनात् इयमपूर्वसमासोक्तिः ।
अपूर्वाः पूर्वधर्मनिवर्तकाः कल्पिताः धर्माः यस्यां सा अपूर्वसमासोक्तिः ।
एवं ग्रन्थकर्त्रा कार्यसाम्येन विशेषणसाम्येन समासोक्तिर्दर्शिता ।

समुद्रेण समानस्य पुंसः व्यापत्तिमूचनात् ॥ २१३ ॥

इति समासोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।

लिङ्गसाम्योदाहरणं तु न प्रदर्शितम् । तत्तु निशामुखं चुम्बति चन्द्र एषः
इति । अत्र स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गाभ्यां मुखचुम्बनरूपार्थसचिवाभ्यां नायिकात्वं
१२ नायकत्वं च व्यज्यत एव । अन्यथा निशामुखं चुम्बति चन्द्रिकैषा । अथवा
अहर्मुखं चुम्बति भानुबिम्बम् । इत्यत्रापि नायकप्रतीत्यापत्तिः स्यात् । केवलं
चुम्बतिपदोपादानेन न तत्संभवति । पुत्रादीनामपि चुम्बनसंभवात् ।
१५ तस्मादत्र केवललिङ्गेनैव समासोक्तिः ॥ २१३ ॥

अथ अतिशयोक्तिं लक्षयति—विवक्षेति । विशेषस्य प्रस्तुतवस्तुगतस्य
लोकसीमा लोकमर्यादा तां अतिवर्तते अलौकिकवर्णनेन अतिशेते सा
३ अत्यद्भुतवर्णनानुगा इत्यर्थः । या विवक्षा विवक्षया वर्णनम् हेतुहेतुमतोर-
भेदबुद्ध्या प्रयोगः असौ अतिशयोक्तिः । विवक्षायाः लोकसीमातिवर्तित्वं
च परंपरया विशेष्यस्यैव तद्वर्णनेनैव चमत्कारस्योदयात् । एवं च
६ प्रस्तुतस्य विशेषस्य अत्युत्कर्षस्य वर्णनं अतिशयोक्तिः । ननु एवं सति
काव्यात्मभूतदशगुणान्तर्वर्तिकान्तिगुणस्य अस्यां असंभवः स्यात् । यतः
स लौकिकार्थानतिक्रमत्वेन वर्णने एव भवति । तदुक्तं पूर्वं—कान्तं
९ सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् । इति । सत्यम् । तस्य वार्ताभिधाने-
ष्वेव नियमेन सद्भावे नियमनात् अन्यत्र अतिशयोक्तौ तदभावेऽपि न दोषः ।
अपरं च इयमतिशयोक्तिः विशेषः धर्मविशेषः तस्यैव आधिक्येन वर्णने
१२ भवति न तु धर्मिणः । कान्तिगुणस्तु लौकिकार्थानतिक्रमेण वर्णनं
धर्मिण एवापेक्ष्यते इति उभयोर्विषयभेदः । अनयैव दिशा वक्ष्यमाणो-
दात्तालंकारस्यापि विषयभेदो बोद्धव्यः । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनं अप्रस्तुतेन
१५ अभेदाध्यवसानादिना ज्ञेयम् । असौ अतिशयोक्तिः अलंकारेषु उत्तमा ।
यतः अलंकारः वैचित्र्याधीनः तच्च वैचित्र्यं प्रायः अतिशयवर्णनाधीनम् ।

ii. 213—व्यावृत्ति for व्यापत्ति J, V, D;—सूचनैः for सूचनात् V.

ii. 214—सीमातिवर्तिनः for सीमातिवर्तिनी Pn and B after P;
but all our Mss. and Ca and Cb read वर्तिनी.

असावतिशयोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ २१५ ॥

अतः सर्वालंकारजीवितेश्वरी इयम् इति भावः । वामनः संभाव्यधर्मतदु-
१४त्कर्षकल्पनातिशयोक्तिरित्याह । उभौ यदि व्योम्नि इत्युदाहरति च ।

विस्तरस्तु तत एवाधिगन्तव्यः । प्रकाशकारस्तु—

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥

कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

२४इति चतुर्विधां भिन्नस्वरूपामेव अतिशयोक्तिं वर्णयति । अर्वाञ्चस्तु सर्वे
तमेवानुसरन्ति ॥ २१४ ॥

उदाहरणमाह—मल्लिकेति । मल्लिकानां माधवीपुष्पाणां माला ताः

विभ्रति तच्छीलाः मल्लिकामालभारिण्यः । इष्टकेषिकामालानां चिततूल-

३भारिषु इति मालाशब्दस्य ह्रस्वः । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम्

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति इति खः । सर्वाङ्गीणं आर्द्रं

चन्दनं यासां ताः । क्षौमवत्यः सितदुकूलधारिण्यः । अभिसारिकाः कान्ता-

६भिसरणशीलाः । तदुक्तं दशरूपके—कामार्ताभिसरत्कान्तं सारयेद्वाभि-

सारिका इति । ज्योत्स्नायां न लक्ष्यन्ते स्फुटं न ज्ञायन्ते । अत्र प्रस्तुता

ज्योत्स्ना तस्याः श्वेतत्वं मल्लिकादिश्वेताभिन्नतया वर्ण्यमानं समधिकं

९प्रतीयते । अथवा तादृशज्योत्स्नावत्यां रजन्यां तादृशनायिकायाः अलक्ष्य-

त्वासंभवेपि तत्कथनात् त्वस्तुतज्योत्स्नाया उत्कर्षः प्रतीयते इति अतिशयो-

११क्तिः । अत्र प्रकाशकारादयः मीलिताभिधमलंकारं मन्यन्ते—

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगुह्यते ।

निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥

१४इति हि तल्लक्षणम् ॥ २१५ ॥

ii. 215—भारवाहिण्यः for मालभारिण्यः B, quoting सुभाषितरत्न-
भाण्डागारः—सर्वाङ्गीणार्द्रं ibid; क्षौमवत्यो for क्षौमवत्यो V;
क्षौमवत्यो correction (!) of B, following Subh.

चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संशयातिशयादीनां व्यक्त्यै किञ्चिन्निदर्श्यते ॥२१६॥

स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति संदेहो न मेघापि निवर्तते ॥२१७॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥२१८॥

उदाहरणे लक्षणं योजयति—चन्द्रातपस्येति । पूर्वोदाहरणे चन्द्रातपस्य ज्योत्स्नायाः श्वेतिम्नः बाहुल्यं वैपुल्यं उत्कर्षवत्तया मल्लिकादीनां श्वेतिम्नोभिन्न-
तया उक्तम् । तेन सा अतिशयोक्तिरिति शेषः । भेदान्तरं दर्शयति संशयेति ।
संशयेन अतिशयः संशयातिशयः संशयेन प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः । आ-
दिना निर्णयादीनां संग्रहः । व्यक्त्यै स्पष्टीकरणाय किञ्चित्संक्षेपेण निद-
र्श्यते उदाह्रियते ॥ २१६ ॥

उदाहरति—स्तनयोरिति । हे प्रिये तव स्तनयोः तुङ्गेन्नतकुचयोः
जघनस्य रथाङ्गसदृशविपुलस्य मध्ये अन्तराले मध्यं अवलग्नं अस्ति-
नास्तीति मे संदेहः अद्यापि न निवर्तते । तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः ।
अत्र एतादृशसंशयस्य असंभवेऽपि तत्कल्पनात् मध्यकृशत्ववर्णनस्य
अतिशयो भवति इति संशयातिशयोक्तिः ॥ २१७ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति—निर्णेतुमिति । हे नितम्बिनि प्रशस्तनि-
तम्बशालिनि पयोधरभरस्य कुचविस्तारस्य स्थितिः अवस्थानं तस्याः
अन्यथानुपपत्त्यैव विनाश्रयं अवस्थानासंभवादेव तव मध्यम् अवलग्नम्
अस्तीति निर्णेतुं शक्यम् । अत्र विस्तृतपयोधराणां निरवलम्बनस्थित्यनु-
पपत्त्या मध्यकल्पनाया असंभावितत्वेन तत्कल्पना संबन्धे असंबन्धकल्पना ।
इतया च मध्यस्य कृशत्वं सविशेषं वर्णितं भवति इति अतिशयोक्ति-
रियम् ॥ २१८ ॥

ii. 216—व्यक्तौ for व्यक्त्यै J, P.

ii. 218—मध्यमस्तीति शक्यं for शक्यमस्तीति मध्यं D;—अन्यथा नोप-
येत for अन्यथानुपपत्त्यैव and स्थितिः for स्थितेः P, R, V,
D (marginal emendation.)

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥२१९॥

अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

आश्रयाधिक्ये अतिशयोक्तिं दर्शयति—अहो इति । हे भूपाल भुवन-
त्रितयोदरं भुवनत्रितयाभोगः विशालं विस्तृतः । अहो इति आश्चर्ये ।
३कृतः एवं विस्तृतमिति चेत्तद्दर्शयति मातीति । यद्यस्मात् अत्र भुवन-
त्रितयोदरे मातुं निवेशयितुमशक्योपि ते यशोराशिः माति साकल्येन
प्रविष्टो भवति । अत्र आश्रयीभूतस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालताप्रतिपाद-
६नेन तत्स्थस्य यशोराशेरपि आधिक्यद्योतनादाधिक्यातिशयोक्तिरि-
यम् । नव्यास्तु—

महतो यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेप्यधिकं तु तत् ॥

इत्यत्र अधिकालंकारं मन्यन्ते । विषयस्य निगरणपूर्वकं विषयिणोध्यव-
११सानाच्चमत्कृतविशेषेपि इमां अर्वाचीनाः स्वीकुर्वन्ति यथा—

वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्मा

सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली ।

अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ

तत्रत्यानां सुलभममृतं संनिधानात् सुधांशोः ॥ इति ।

अत्र वाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयोः निगीर्णाः । विशेषप्रपञ्चस्तु प्रकाशे
१७कुवलयानन्दे च द्रष्टव्यः । विस्तरभयादस्माभिर्विरम्यते ॥ २१९ ॥

अतिशयोक्तिं प्रशंसन्नुपसंहरति—अलंकारान्तराणामिति । वागीशः

वाचस्पतिः तेन महितां पूजितां परमश्रेष्ठामिति भावः । अतिशयाह्वयां

३अतिशयोक्तिं इमां अलंकारान्तराणां न केवलं लोकसीमावर्तिनो विशेष-
षस्य वर्णने एवेयम् मता अपि तु विविधालंकाराणामपि एकं परायणम्

५परमाश्रयम् आहुः । । तदुक्तं भामहेन—

इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगतः ।

सर्वेवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत् तां यथागमम् ॥

वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥२२०॥

इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्नोस्यां कविना कार्यः कोलंकारोनया विना ॥ इति ।

- १० अलंकारो नाम शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं तच्च अतिशयोक्त्यधीनं अतः
सर्वालंकारेषु सामान्यतः अतिशयोक्तिर्वर्तते एव । परं तत्तद्वैचित्र्यवैशिष्ट्येन
१२ तत्तदलंकारव्यपदेशः । यत्र व्यपदेशो नास्ति तत्र सामान्यवैचित्र्यस्य
सद्भावादतिशयोक्त्यलंकृतिरस्येव । एवं च अतिशयोक्तिः सर्वालंकारबीज-
१४ भूता इति सिद्धान्तः । तदुक्तम्—

कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।

प्रायेणामी अलंकारा भिन्ना नातिशयोक्तिः ॥ इति ।

- अलंकारान्तराणामपि इत्यत्र अपिशब्देन अतिशयोक्त्युदाहरणेषु
१८ अलंकारान्तराणां समुच्चयः सूचितः । तथा हि मल्लिका इत्यादौ सामान्यं
स्तनयोर्जघनस्यापि इत्यादौ संदेहः निर्णेतुं शक्यामित्यादौ निश्चयः अहो
विशालमित्यादौ अधिकम् एते अलंकाराः अन्यैरुक्ता ज्ञातव्या इति
२१ प्रेमचन्द्रशर्माणः । परमत्र आचार्यदण्डिना असंगृहीतानां सामान्य-
निश्चयाधिकाद्यलंकाराणां संग्राहकः अपिशब्दः कथं स्यादिति न
जानीमः । अतोयमपिशब्दः सामान्यतः अलंकारान्तरसूचकः इति
२४ भाति ॥ २२० ॥

अथ उत्प्रेक्षां लक्षयति—अन्यथैवेति । चेतनस्य अथवा इतरस्य अचेत-
नस्य प्रस्तुतस्य अन्यथैव अन्येनैव प्रकारेण उत्प्रेक्ष्यमाणप्रकारादन्यप्रका-
रेण स्वाभाविकत्वेन स्थिता वृत्तिः विद्यमाना गुणक्रियास्वरूपा वृत्तिः यत्र
वैचित्र्ये अन्यथा अन्यस्वरूपेण वास्तवरूपमपहाय अप्रस्तुतस्वरू-
पेण उत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते तां उत्प्रेक्षां विदुः । उत्कटा प्रकृष्टा प्रस्तुतस्य
६ ईक्षा उत्प्रेक्षा इति योगार्थः । उक्तं हि प्रकाशे (x. 137)—
संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् इति । उत्कटैककोटिः संशयः
संभावनम् । अप्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वं च प्रस्तुतकोटिनिगरणेन । निगरणं हि

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥२२१॥

मध्यंदिनार्कसंतप्तः सरसीं गाहते गजः ।

१ कचिद् प्रस्तुतस्यानुपादानेन कचिच्च तस्य तिरस्करणेन । तदुक्तम्—

विषयस्यानुपादानेप्युपादानेपि सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निर्गीर्णत्वं प्रचक्षते ॥ इति ।

२ अत्र आहार्यसंभावनमपेक्ष्यते तेन—

रामं स्निग्धघनश्यामं विलोक्य वनमण्डले ।

प्रायो धाराधरोयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ॥

५ इत्यादौ नोत्प्रेक्षा । रूपके निश्चयेनावधारणात् संभावना नास्ति
अतो न तत्रोत्प्रेक्षा । संदेहे समकोटिकः संशयः वर्तते । अत्र
तु अप्रस्तुतकोटिकः इति ततो भेदः । अत्र अलंकारसामान्यं वैचित्र्यम-

१ पेक्ष्यते एव । तेन नूनं अनेन स्थाणुना भाव्यम् इत्यत्र नायमलंकारः । यत्र
उत्प्रेक्षाकारणं न विन्यस्यते तत्र सत्यामपि संभावनायामुत्प्रेक्षां न मन्यन्ते ।
यथा—लोकोत्तरप्रभावं त्वां मन्ये नारायणं परम् । इति । अत्र लोकोत्तरप्रभा-

२ वस्य नारायणत्वव्याप्यतायाः असंभवः । अनेन प्रायो नारायणेन भवि-
तव्यम् इति केवलसंभावनायां नायमलंकारो भवति । इयं च उत्प्रेक्षा
मन्ये शङ्के इत्यादिवोधकपदानां सद्भावे वाच्या अन्यथा व्यङ्ग्या इति

२ बोध्यम् । इयं च अर्वाचीनैः बहुप्रकारत्वेन वर्णिता परं गौरवभयादस्मा-
भिस्ततो विरम्यते ॥ २२१ ॥

सामान्यलक्षणे चेतनस्येतरस्य वा इत्युक्तम् । तत्र चेतनगतां उत्प्रेक्षा-
मुदाहरति—मध्यंदिनेति । दिनस्य मध्यं मध्यंदिनं तत्संबन्धी योर्कः तेन

३ तप्तः मध्याह्नसूर्यकिरणसंत्रस्त इति यावत् । गजः सरसीं गाहते अवतरति ।

सः मार्तण्डगृह्याणि सूर्यपक्षाश्रितानि । पदास्वैरिवाद्यापक्षेषु च इति ग्रहेः
क्यप् । पद्मानि उद्धर्तुं उन्मूलयितुं उद्यतं संनद्ध इति मन्ये शङ्के । अत्र

६ सचेतनस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थं सरोवतरणं सूर्यवैरिनिर्यातनार्थमिति
कविना संभाव्यते । अतः उत्प्रेक्षा । अत्र केचित् प्रत्यनीकालंकार-

मन्ये मार्तण्डगृहाणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः ॥२२२॥

स्नातुं पातुं विसान्यतुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२३॥

कर्णस्य भूषणमिदं मदायतिविरोधिनः ।

मुद्राव्य संकरं द्रुवते । प्रत्यनीकालंकारलक्षणं तु—

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे गिषोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥ इति ।

परं नैतत् समञ्जसम् । आचार्यदण्डिना तस्यास्वीकारात् । अपरं च
१२ अत्र कविना तत्पक्षोद्धरणस्य संभावनामात्रेण कल्पितत्वेन प्रतीकारस्य
तात्त्विकवर्णनं कवेः नाभिप्रेतम् । यत्र तु तत्पक्षापकारः वास्तवः
१४ कवेरभिप्रेतः तत्रैव सोलंकारः इति विचार्यम् ॥ २२२ ॥

उदाहरणे उपेक्षां योजयति—स्नातुमिति । स्नातुं पातुं विसानि अतुम्
सर्वत्र तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थीयाम् इति तुमुन् । स्नानाय पानाय
३ विसमक्षणाय करिणः जलगाहनं जलावगाहः तस्य सूर्यस्य यद्वैरं तस्य
निष्क्रियाय निर्यातनाय कविना उत्प्रेक्ष्य संभाव्य वर्ण्यते । अयमत्राशयः ।
अस्मिन् पद्ये गजस्य स्नानपानाद्यर्थमवतरणं कविना सूर्यपक्षीयपक्षोद्धरणाय
६ संभावितम् । तत्कारणं मध्यदिनार्कसंतापः सोऽपि उपन्यस्तः । उपेक्षावाचको
मन्ये इति शब्दः प्रयुक्तः । उपेक्षाविषयश्च सरोवगाहनं तदपि वर्णितम् । इति
संपूर्णा उपेक्षासामग्री वर्तते ॥ २२३ ॥

अचेतनगतामुत्प्रेक्षामुदाहरति—कर्णस्येति । इदं कर्णोत्पलं मम नेत्रस्य
आयतिः विस्तारः तस्य विरोधिनः प्रतिरोधकस्य कर्णस्य भूषणं इति
३ हेतोः कर्णोत्पलं तव दृष्ट्या त्वन्नयनेन विलङ्घ्यते स्वतेजसा अतिशय्यते ।

ii. 222—मार्तण्ड for मार्तण्ड R;—उत्सुकः for उद्यतः Rn, J,
V;—इच्छति for उद्यतः D.

ii. 223—विसानि for विसानि D;—छिन्नयोस्त्वं (?) for विसान्यतुं
V;—हरिणो for करिणो V.

ii. 224—मदायति for मदायति P, R;—निरोधिनः for विरोधिनः
Rn;—सदा याति विरोधिना for मदायतिविरोधिनः D (with
a marginal emendation of सदा into मदा).

इति कर्णोत्पलं प्रायस्तत्र दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥२२४॥

अपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।

स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनात्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२५॥

लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

अत्र प्रायःपदम् उत्प्रेक्षावाचकम् । आकर्णायतायाः दृष्टेः सौन्दर्यप्रभाभिः कमलव्यापनं स्वविरोधिकर्णभूषणाय उत्सारणे कल्पितमिति उत्प्रेक्षा । विरोधकारिणं स्वायतिविरोधकारिणमिति ज्ञेयम् ॥ २२४ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अपाङ्गेनि । अपाङ्गभागपातिन्याः नेत्रप्रान्त-
गाभिन्या दृष्टेः चक्षुषः अंशुभिः नीलकिरणैः उत्पलं कर्णनीलोत्पलं स्पृश्यते
इवा न वा स्पृष्टं भवेन्न वा कर्णस्य विदूरत्वात् दृष्टेश्च नेत्रप्रान्तगाभित्वा-
दिति दृष्टिकिरणसंपर्कः असंभवी अपि कविना केवलं स्वकल्पनया त-
द्विषयत्वेन स्थिरीकृत्य चमत्कारप्रतिपिपादयिषया उत्प्रेक्षितः । पूर्वश्लोके
अचेतनस्य क्रिया उत्प्रेक्षाविषयीकृता अत्र तु अचेतनस्य गुणः उत्प्रेक्षा-
विषयीकृतः । प्रस्तुतस्वरूपस्य विषयत्वं यथा—

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहिनानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

१० अत्र पलाशकुमुमानां वक्रलोहितत्वेन मन्वन्धेन निमित्तेन मद्यः-
कृतनखक्षततादात्म्यसंभावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । इवादीनाम्-
१२ प्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा यथा—त्वत्कीर्तिभ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगामिति ।
विस्तरस्तु दर्पणादौ द्रष्टव्यः ॥ २२५ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायः इत्यादयः शब्दा उत्प्रेक्षावाचकाः इवशब्दः उप-
मावाचकः अतः तत्प्रयोगे सर्वत्र उपमैव । तथैव उपमये एव उपमानस्य
३ उत्कटकोटिकसंशये उत्प्रेक्षा इत्युभयमपि पक्षं दुदूषायेपुराह—लिम्पतीति ।
वर्षाकालीनकृष्णपक्षीयनिशामुखवर्णनमेतत् । तमः अङ्गानि लिम्प-
तीव । नभः अञ्जनं कज्जलं वर्षतीव । इतीदमपि एतत् प्राचीनप-
६ धार्धं भूयिष्ठं वैपुल्येन उत्प्रेक्षाया लक्षणेन अन्वितं युक्तम् । अत्र अचे-

इतीदमपि भूयिष्ठ-

- तनस्य तमसः व्यापनरूपो धर्मः लेपनेन संभावितः । तथा तस्यैव तमसः अधःप्रसरणरूपो धर्मः नभःकर्तृकाञ्जनवर्षणरूपेण संभावितः । उभयत्रापि १ विषयस्य व्यापनाधःप्रसरणरूपस्य अनुपादानं समानम् । इयांस्तु भेदः । प्रथमोदाहरणे तमःकर्तृकाङ्गव्यापनं स्वतःसंभवि । द्वितीये नभःकर्तृकाञ्जनकर्मकाधःप्रसरणं कविकल्पितम् । इवशब्दः—दूरे वसन् देवदत्त इव भाति २ अयम् इत्यादौ संभावनायां प्रसिद्धः । तथा च इयमुत्प्रेक्षैव नोपमा । अत्र प्राचीना लिम्पतिपदेन गौरयमितिवत् साध्यवसानलक्षणया उपमेयभूतं व्यापनं उगस्थितं भवति । एवं वर्षतिपदेन उपमेयभूताधःप्रसरणमिति । तच्च ३ व्यापनमधःप्रसरणं मलिनीकरणादिसादृश्यनिमित्तेन लेपनवर्षणरूपेण संभावितम् इति उपात्तविषया क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ परे तु तमसः व्यापनरूपो विषयः लेपनत्वेन संभावितः अधःप्रसरणविषयश्च नभःकर्तृकवर्षणेन इति उभयत्रापि विषयस्य अनुपादानमेव । तथा चेयं अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ उभयमतेपि उपमानेन उपमेयस्य संभावनं उत्प्रेक्षा इति सादृश्यमूलिकोत्प्रेक्षा इति निश्चयः । तथा च एते—
वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमावहासि यदा ।
जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥
इत्यत्र उत्प्रेक्षां न स्वीकुर्वन्ति । अत्र हि स्मितस्य संभावनोत्थापकत्वेपि ४ जगद्विजयरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावः । आचार्यदण्डिनस्तु औपम्यमूलिकेव उत्प्रेक्षा इति न कथयन्ति न वा तत् सूचयन्ति इति तेषां मतेन ५ उपरिदर्शितोदाहरणे उत्प्रेक्षैव । एवमेव—
पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिग्ङ्गनाः ॥
६ इत्यत्र स्वरूपोत्प्रेक्षैव । तथाहि अत्र तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनस्य संचारणं

ii. 226—V gives here, between the two halves, the following extra stanza and a half—

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिग्ङ्गनाः ॥

मुत्प्रेक्षालक्षणां न्वितम् ॥ २२६ ॥

केषांचिदुपमाभ्रान्तिरिव श्रुत्येह जायते ।

१० पेषणेन उत्प्रेक्षितम् समुद्रोत्थिनस्य चन्दनस्य समुद्रपूरे प्रसृतानां कराणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपान्तफेनचन्दनकृतलेपनत्वेन उत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र क्रमेण समुद्रोपान्तगतफेनचन्दनपुञ्जीभवनं दृशां धवलीकरणं च निमित्तम् ३३ इति उत्प्रेक्षा । इत्यलं पल्लवितेन ॥ २२६ ॥

इतः परं अभिन् श्लोके उपमावादिनः खण्डनं सप्रपञ्चं निरूपयति —
केषांचिदिति । केषांचित् इवशब्दः संभावनायामपि वर्तते तथा नोपमानं तिङन्तेन इति तिङन्तस्य उपमानत्वनिषेधोऽस्ति इति अजानताम् ।
अत्र लिम्पतीति श्लोके । इवश्रुत्या इवशब्दश्रवणेन । उपमाभ्रान्तिः यथा कमलमिव मुखम् इत्यादौ उपमा तद्वदत्रापि उपमा इति भ्रमः जायते ।
६ भ्रान्तिमुपपादयति नोपमानमिति । तिङन्तेन तिङन्तशब्दप्रतिपाद्येन न उपमानम् उपमानबोधो नास्ति तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैव उपमानत्वादिति भावः । तदुक्तं—

सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते ।

तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते ॥ इति ।

तिङन्तार्थस्य तु उपमेयत्वम् अस्त्येव कश्चित् यथा—ब्राह्मणवदधीते १२ क्षत्रियः इत्यादौ । तिङन्तसमभिव्याहृतस्य इवशब्दस्य संभावना-
बोधकत्वमेव । रोदतीव पठति नृत्यतीव गच्छति इत्यादौ नोपमा किंतु उत्प्रेक्षैव । आप्तभाषिणम् आप्तः भगवान् पतञ्जलिः तस्य भाषितम् । तदुक्तं १५ भगवता पतञ्जलिना धातोः कर्मणः इत्यादिसूत्रे (III. i. 7)—न तिङन्तेन उपमानमस्तीति । अत्र कैयटः—किंतु तत्र संभावनार्थकः इवशब्दः इति । अयं भावः यत्परा इवादिशब्दाः तदेव उपमानम् इति १८ आलंकारिकसिद्धान्तादत्रोपमास्वीकारे लिम्पतिः वर्षतिश्च उपमाने स्यातां न तु तमो नभो वा । लिम्पतीत्यादेस्तिङन्तस्य तु उपमानत्वं भाष्य-
कारैर्निषिद्धम् । तच्च प्रमाणसिद्धमिव युक्तिसिद्धमपि । तथा हि—
२१ वाक्ये तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वमिति सर्वसंमतम् । सिद्धस्यैव च उपमा-

नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥२२७॥

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोत्र समीक्ष्यते ॥२२८॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोपरः ।

नत्वम् इत्यपि निर्विवादम् । अतः साध्यस्य उपमानत्वासंभवात् लिम्पती-
त्यादीनि तिङन्तानि उपमानानि भवितुं नैवाहन्ति । तथा च तत्परः
२४ इवशब्दः नोपमावाचकः किंतु संभावनावाचकः इति अत्रोत्प्रेक्षैव युक्ता
इति प्रमाणयुक्तिपरिगृहीतेयमुत्प्रेक्षा इति ज्ञेयम् ॥ २२७ ॥

उपमानाङ्गीकारे युक्त्यन्तरमपि भवतीति दर्शयति—उपमानो-
पमेयत्वमिति । उपमानोपमेयत्वं उपमानोपमेयभावः तुल्यधर्मव्यपेक्षया
समानधर्मापेक्षया भवति । अयं भावः । उपमानोपमेयशब्दौ हि संब-
न्धिनां तौ हि समानधर्मसंबन्धमपेक्षयैव सत्तां प्राप्नुतः । तथा हि सादृ-
श्यप्रतियोगि उपमानम् अनुयोगि उपमेयम् । एवं च उपमानोपमेयत्वं तुल्य-
धर्मसपेक्षम् । तुल्यधर्मस्य अप्रतीतौ तन्नैव संभवति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे
लिम्पतेः लिम्पतीति तिङन्तार्थः यतमसश्च धर्मः समानधर्मः कः समीक्ष्यते
ज्ञायते न कोपीत्यर्थः उभयानुगतधर्मस्याप्रतीतेर्नात्रोपमालंकारः ॥२२८॥

अन्यकश्चितं लेपनरूपं समानधर्मं दूषयति—यदीति । यदि लेपनमे-
वेष्टं तमोलिम्पत्यर्थयोः साधारणधर्मतया लेपनमेव इष्टम् । तमसः आवर-
कतया गौणलेपनत्वेपि धर्मयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावेन ऐक्यात् साधारण्यं
स्वीकृत्येति भावः । तर्हि लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रतिपाद्यः उपमानरूपो
धर्मी अर्थः कः न कोपीत्यर्थः । वैयाकरणा हि भावप्रधानमाख्यातं सत्त्व-
प्रधानानि नामानि इति यास्कोक्त्या धात्वर्थक्रियायाः एव प्राधान्यं म-
न्यन्ते । तदुक्तम्—

फलव्यापारयार्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥ इति ।

१०. अस्यार्थः देवदत्तो गच्छतीत्यादौ गमिधातोः फलम् उत्तरदेशसंयोग-

स एव धर्मो धर्मी चेत्यनुन्मत्तो न भाषते ॥२२९॥

कर्ता यद्युपमानं स्यान्नचगभूतोसौ क्रियापदे ।

व्यापारः तदनुकूलगमनात्मकः । एतदुभयार्थबोधकः गमिधातुः । अत्र
 १२ स्मृतः इति वचनविपरिणामेन योज्यम् । आश्रये फलाश्रये कर्मणि
 व्यापाराश्रये कर्तरि च तिङ्प्रत्ययः स्मृतः । कर्मणि प्रयोगे तिङ्प्र-
 त्ययार्थः कर्म कर्तरि प्रयोगे च कर्ता । फले प्रधानं व्यापारः फलनिरू-
 १५ पित्प्राधान्यवान् व्यापारः इति भावः । तिङर्थः कर्तृकर्मरूपः विशेषणं
 व्यापारस्येति शेषः । तथा च अत्रार्थः तमःकर्तृकम् अङ्गकर्मकं लेपनं
 व्यापारः । एवं चात्र लेपनव्यापारस्य प्राधान्यात् तस्यैव धर्मित्वम् ।
 १८ ननु यथा आत्मा आत्मानं जानाति इत्यादिस्थले एकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वे
 तथा अत्रापि एकस्यैव धर्मत्वधर्मित्वे स्याताम् । तथा च उपमा संगच्छेत
 इति चेन्न । अनुन्मत्तः विचारवान् एकपदप्रतिपाद्यः एक एव पदार्थः
 २१ धर्मः धर्मी च इति न भाषते । आत्मा आत्मानं जानातीत्यादौ भिन्न-
 पदोपस्थित्या कर्तृत्वकर्मत्वे एकार्थस्य स्याताम् । अत्र तु एकैकैव लिम्पति
 पदार्थेन धर्मिधर्मार्थकल्पनमनुचितमिति भावः । तथा च भाष्यम्—
 २४ उच्चारित एव शब्दः अर्थत्यप्रापकः नानुच्चारितः इति । अतः ईदृश-
 स्थले एकस्मिन्नेवार्थे धर्मिधर्मकल्पना न विद्वदनुसृता । एवं चात्र साधा-
 रणधर्मस्याप्रतीतेः नोपमा शङ्कितव्या । देवदत्त इव यज्ञदत्तः पचति
 २७ इत्यत्र तु उपमा भवत्येव । भिन्नपदोपात्तस्यार्थस्य एकव्यापाराश्रयत्वेऽपि
 विशेषणत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ २२९ ॥

अत्र औपम्यसिद्धये तिङर्थः कर्ता एवोपमानं तमः उपमेयं लेपनं
 साधारणधर्मः एव अस्तु तथा च निर्वाधा उपमा इति चेत् तत्राह—कर्तेति ।
 ३ कर्ता तिङन्तप्रतिपाद्यव्यापाराश्रयः यदि उपमानं तमसः उपमानं स्यात्
 कल्पेत तदपि न सम्यक् । यत् असौ व्यापाराश्रयः कर्ता क्रियापदेन
 लिम्पतिक्रियापदेन विशेष्यतया प्रतिपाद्ये व्यापारे न्य-
 ६ ग्भूतः विशेषणतयान्वितः वर्तते । तिङर्थस्तु विशेषणम् इति
 पूर्वोक्तसिद्धान्तात् । अयमत्राशयः । तमः अङ्गानि लिम्पति इत्यत्र
 लिम्पतिना साध्यवसानलक्षणया व्यापनमपि ग्राह्यम् । तस्य च

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम् ॥२३०॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

- १कर्ता तमः । उपमानभूतश्च लिम्पतिकर्ता । तथा च लिम्पति-
कर्तृसदृशतमःकर्तृकं व्यापनम् । लेपनव्यापनयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन
एक्यम् । अतः सुस्थेयमुपमा इति चेन्न । लेपनव्यापारे विशेषणतया अन्वि-
२तस्य कर्तुः उपमानसंबन्धेन अन्यत्रान्वयायोगात् । एकविशेषणं नापरत्र
स्वार्थं प्रत्याययति इति न्यायात् । उक्तं च मञ्जूषायां नागेशभट्टैः—एकत्र
विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा अपरत्र विशेषत्वायोगः । अत
३एव राज्ञः पुरुषोश्चश्च इतिवत् राजपुरुषोश्चश्च इति न इति । एतदेव
दर्शयति स्वक्रियासाधनव्यग्रः इति । स्वक्रिया स्वव्यापारः लेपनादिरूपः
तस्य साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोधः तत्र व्यग्रः व्यापृतः उपसर्ज-
४नतामापन्न इत्यर्थः । अन्यत् व्यपेक्षितुं पदार्थान्तरं स्वप्रकारकान्वयबोधे
विशेष्यत्वेन आकाङ्क्षितुं पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारीभवितुमि-
त्यर्थः । नालं न समर्थः । अयं भावः । एकपदस्य विशेषणतया अन्यत्रा-
५न्वितस्य ततोऽन्यत्र उपमानतया अन्वयः देवदत्त इव यज्ञदत्तो हसति
इत्यादिस्थले पदान्तरोपस्थाप्यकर्तारि पदसंसर्गमर्यादया भवति । परं यत्र
भिन्नशब्देन उपादानं नास्ति कर्तुः तादृशतिङ्बोधितकर्तृस्थले एवम-
६न्वयो भवितुं नार्हति तस्मान्नात्रोपमेति भावः ॥ २३० ॥

नैयायिकैः अनुसृते प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेपि नोपमेति कथयति—
यो लिम्पतीति । यो लिम्पति अमुना तेन लेपनकर्त्रा तुल्यं तमः लेपन-
७कर्तृसदृशं तमः इति शंसतः प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेन एवमर्थं प्रद-
र्शयतः मतेपीति अध्याहार्यम् । एवं शाब्दबोधं मन्वानस्य मतेपि अज्ञा-
नीति पदं संबद्धं न भवति । उपमेयगतलेपने अनुगतं न भवति । अतः
८उपमेये संबन्धाभावात् अङ्गकर्मकलेपनं समानधर्मो भवितुं नार्हति ।
तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधेपि समः साधारणो गुणः धर्मः मृग्यः
अन्वेषणीयः । सः अङ्गलेपनरूपः उपमेये प्रतीतो न भवति । तं विना च

ii. 230—अपेक्षितुम् for व्यपेक्षितुम् P, R.

ii. 231—संगतः and संबन्धः for शंसतः and संबद्धं D;—
शंसिनः for शंसतः Rn; शंसति D (marginally corrected
into संगतः);—संबन्धः for संबद्धम् M, V.

अङ्गानीति न संबद्धं सोपि मृग्यः समो गुणः ॥२३१॥

- १ उपमा नोपपन्ना । अत्रायमाशयः । उपमास्वीकारे लिम्पतीव तमोङ्गा-
नीत्यस्य नैयायिकमते अङ्गवृत्तिफलजनकलेपनानुकूलकृतिमानिव तमः
इति वाक्यार्थबोधः स्यात् । तथा च लेपनकर्तृतमसोरुपमानोपमेयभावः ।
२ तत्र प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधे अङ्गानीति पदं व्यापारविशेषणद्वारा उप-
मानभूतकर्तरि संबद्धमपि उपमेयभूततमसि तस्य संबन्धो दुर्घटः । एक-
विशेषणं नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययति इति पूर्वोक्तन्यायादिति भावः । तथा
३ च अङ्गानीति पदस्य समानधर्माङ्गभूतस्य उपमेये अनन्वयात् अङ्गलेपनं
समानधर्मो न भविनुमर्हति । अतः क्रियाविशेष्यकशाब्दबोधवदत्रापि
समानधर्मो मृग्यः । अपिशब्दः पूर्वोक्तसमानधर्माभावसमुच्चायकः । अथवा
४ मा भवतु उपमेयसमानधर्मे अङ्गानीतिपदस्य संबन्धः । तद्विनैव अङ्ग-
कर्मकलेपनकर्तेव तमोलेपनम् इति बोधेपि उपमायाः सुवचन्वात् इति
चेत् तदपि न समीचीनम् । यतः लेपनस्यापि स्वोत्पादककर्तरि विशेषणत्वेन
५ अन्वितत्वात् उपमेये तदन्वयस्य दुरुपपादत्वात् । तथा च यथा अङ्गा-
नीति उपमेयांशे असंबद्धं तथा लेपनमपि असंबद्धमेव । एवं च तत् समा-
नधर्मो भवितुं नार्हति । अतश्च अङ्गानीति संबद्धं न भवति । तदर्थं
६ तच्छून्यं केवलं लेपनमेव समानधर्मत्वेनाङ्गाकृतं चेत् तदपि उभयत्र संबद्धं
न भवति । अतः समानधर्मोपि मृग्यः । अत्र अपिशब्दः अङ्गासंबन्ध-
दोषसंग्राहकः । अत्र साधारणा हि गुणक्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेय-
७ गतत्वेनैव अन्वयबोधविषयतामापद्यन्ते पर्यालोचनया तु उपमानगत-
त्वेन प्रतीयन्ते इति तेषां साधारण्यम् । प्रकृते तु उपमानगतत्वेन लेप-
नस्य अन्वयबोधः इति उपमानतावच्छेदकतया उपमानशरीरत्वमेव न तु
८ उपमानोपमेययोः साधारणधर्मत्वमिति विवेचनीयम् इति अनुपमात्वं दर्श-
यन्ति केचित् । यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि संगतः । अङ्गानीति
न संबन्धः सोपि मृग्यस्तमोगुणः । इति पाठेपि अङ्गानीति न संबन्धः
९ उपमेयेन सह संगतो न अतः समानधर्माभावात् सोपि समानधर्मोपि
तमोगुणः तमसानुसंबद्धो धर्मः मृग्यः अन्वेषणीयः इति अन्वयः । एत-
दुपपादनं तु पूर्ववदेव । अत्र अपिशब्दः लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोत्र
१० समीक्ष्यते । इति पूर्वोक्तदोषसंग्राहको ज्ञेयः ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

न तथा लिम्पतेर्लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिध्वान्तकर्तृकः ।

साधारणधर्मस्य अपयोगेऽपि लुप्तोपमा भवति । तथा चात्र मा भवतु
लेपनं साधारणो धर्मः साधारणधर्मोपादानं विनैव निष्पाद्यमानां लुप्तो-
पमामङ्गीकुर्मः इति चेत् तदपि नात्र संभवतीति कथयति—यथेन्दुरिवेति ।
यथा इन्दुरिव ते वक्त्रम् इति उपमायां कान्तिः साधारणधर्मतया प्रतीयते
वाचकाप्रयोगेऽपि प्रभिद्धेन्द्रोरुपमानत्वादेव गम्यते तथा लिम्पतेः लिम्प-
तीति उपमानात् लेपात् अन्यत् उपमितिनिष्पादकं साधारणधर्मान्तरं
न प्रतीयते । लेपनं तु क्रियाविशेष्यकशब्दबोधे उपमानमेव प्रथमा-
न्तविशेष्यकशब्दबोधे उपमानोपसर्जनीभूतम् । अतः साधारणधर्मो
भावेतुं नार्हति इति प्रपञ्चितमेव । तथा च ईदृशस्थले साधारणधर्मः
न शब्दोपात्तः न वा उपमानप्रसिद्ध्या गम्यः । एवं च साधारणधर्मा-
प्रतीतेर्नात्र पूर्णोपमा लुप्तोपमा वा । लुप्तोपमायाः स एव विषयः यत्र
उपमानोपमेयगतं सादृश्यं लोकप्रसिद्धतया स्फुटं प्रतीतिपदवीमारोहति
यथा इन्दुरिव ते वक्त्रमित्यादौ । यत्र तु न प्रतीतिपदवीमारोहति न
तत्र सा । अत्र लेपनकर्तृत्वमसौर्न कोऽपि समानधर्मः प्रतीतिपदवीमारोहति
अतो नोपमा ॥ २३२ ॥

सिद्धान्तकथनेन विषयमुपसंहरति—तादिति । तत् तस्मादुपमाया अत्र
अभावात् अङ्गकर्मा अङ्गकर्मकः ध्वान्तकर्तृकः उपश्लेषः लेपनं अर्थः यस्य सः
एतादृशः लिम्पतिः लिपेधात्वर्यः पुंसां कविनिबद्धवक्त्रा एवं व्यापनरूपवि-
षयनिगरेण उन्प्रेक्ष्येन संभाव्यते इति ईक्ष्यतां सूक्ष्मया दृशा निरूप्य-
ताम् । अत्र प्रेमचन्द्रगर्माणस्तु—लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रतिपाद्या लेपन-

ii. 232—लिम्पतौ for लिम्पतेः P, R, Ca;—अत्रान्यत् for अन्यदत्र
V;—D omits the second half.

ii. 233—श्लेषणार्थं for श्लेषणार्थोऽयं V;—धातु for ध्वान्त D.

अङ्गकर्मा च पुंसेवमुत्प्रेक्ष्यते इतीक्ष्यताम् ॥ २३३ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

६ क्रिया पुंसा कविनिबद्धेन वक्त्रा उत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते इति इष्यतां
अकामेनापि अङ्गीक्रियतामित्यन्वयः । ननु विषयाभावे विषयीभूतादाः
तथाविधविशिष्टलेपनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणीयत्वम् संशयविशेषणरू-
१ पाया उत्प्रेक्षायाः कोटिद्वयविषयकत्वनियमात् । इति विषयं दर्शयन्
विषयीभूतं लिम्पतिं विशिनष्टि उपश्लेषणार्थं इति । उपश्लेषणं तमःकर्तृ-
कव्यापनम् अर्थः स्वविषयकोत्प्रेक्षायाः विषयो यस्य सः । अयमर्थः प्रस्तु-
१ २ तोर्थस्तावद्विषयः । तत्र संभाव्यमानो अध्यवधीयमानो वा अप्रस्तुतोर्थो
विषयी । प्रकृते तमःकर्तृकाङ्गव्यापनम् उत्प्रेक्षाविषयः । तादृशलेपनं
विषयीति । ततश्चात्र प्रस्तुतं तमोव्यापनं तादृशलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते न तूप-
१ ५ मानेन तेन उमीयते इति प्रत्यपादयन् ॥ परमस्मिन् उपश्लेषणार्थविषये
क्लिष्टकल्पना दृश्यते । अपरं च अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा इयमिति
सर्वैर्ङ्गीकृतम् । ततश्च विषयिणः उपादानेन अध्यवसानेन विषयस्य
१ ८ स्वरूप ज्ञायमाने उत्प्रेक्षायाः सिद्धौ तद्विषयदर्शनाय इयान् प्रयतः अनु-
पयुक्तः एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते अत्र समानधर्मस्य
प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किंतु प्रस्तुते अप्रस्तुतारोपरूपा उत्प्रेक्षा इति दर्शि-
२ १ तम् । काव्यप्रकाशकारादयः संभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्
(P. 707) इति उत्प्रेक्षायाः लक्षणं विधाय समेन उपमानेन इति
व्याख्यानं च कृत्वा साधर्म्यमूलमेव तां वर्णयन्ति तत् आचार्यदण्डिनः
२ ४ सिद्धान्तस्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्दः बाहुल्येन उपमावाचकः संभावनावाचकस्तु दूरे वसन् दे-
वदत्त इव भाति इत्यादिषु कचिदेवासौ दृष्टः अतः तस्योत्प्रे-
३ क्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचकमध्ये परिगणनेन दर्शयति—मन्ये इति । व्य-
ज्यते बोध्यते । एषां प्रयोगे उत्प्रेक्षा वाच्या अन्यथा गम्या इति पूर्वं
कथितमेव । अत्र आदिशब्देन तर्कयामि संभावयामि जाने उत्प्रेक्षे इत्या-
६ दीनां संग्रहः । एतेषां कानिचदुदाहरणानि दर्शयामः—

ii. 233—उत्प्रेक्षितुं and उत्प्रेक्षितं for उत्प्रेक्ष्यते Pn;—इतीक्ष्यते for
इतीक्ष्यताम् V; इतीष्यताम् P, R.

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशद्वोपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च

यद्यनुष्णा भवेद्बह्विः यद्यशीतं भवेज्जलम् ।

मन्ये दृढव्रतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यवाक् ॥

१ सर्वातिशयसौन्दर्यं शङ्के सत्यवतो मुक्त्वम् ।

येन सा मृगशावाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥

तव निर्वर्ण्य यद्वर्णं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।

२ त्वत्कोशगेहान्निर्गत्य तीर्थेषु वसति ध्रुवम् ॥

त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्तुकामो निशाकरः ।

कलङ्कपङ्काभावाय नूनं मज्जति सागरे ॥

३ रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् सनतोत्थिते ॥

कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गुणगन्धमखिलमादाय ।

यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥

१ इति ॥ २३४ ॥

अथ क्रमप्राप्तं हेत्वाद्यलंकारं प्रशंसापूर्वकं लक्षयति—हेतुश्चेति । हेतु-
सूक्ष्मलेशाभिधानाः त्रयोऽलंकाराः वाचाम् वागर्थस्य उत्तमभूषणम् प्रधानालं-
कारः । भामहेन (ii. 86)—

हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालंकारतया मतः ।

समुदायाभिधानस्य वक्रोक्तचनभिधानतः ॥

इति अलंकारत्रयं चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिषिद्धमस्ति । समुदाया-
भिधानस्य वाक्यार्थस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्तिः चमत्कृतिविशिष्टोक्तिः
तस्य अनभिधानतः अनुल्लेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थः । एते त्रयोऽलं-
कारा न भवन्ति इति तदाशयः । आचार्यदण्डिनो मते अत्र चमत्कृ-
तिर्वर्तते अतः विशेषमभिधत्ते वाचामुत्तमभूषणमिति । लेशः उद्देशवाक्ये
लवसंज्ञयाभिहितः । तत्र उद्देशवाक्यानुरोधेन प्रथमं हेतुप्रभेदान् दर्शयति ।

२ लक्षणं तु प्रसिद्धार्थानुयायि इति पुनः नोक्तम् । तच्च आग्नेये (344 29)—
सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधक इति निरूपितमस्ति । भोजराजेनापि

वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवैः ।

(iii. 12)—क्रियाया कारणं हेतुः इति दर्शितः । सोऽयं हेतुर्द्विविधः कारकः १५ज्ञापकश्च इति । करोति निष्पादयति भावमिति क्रियासम्पादको हेतुः कारकः । ज्ञापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्नं भावमिति च ज्ञापकः । अग्निः धूमस्य कारको हेतुः धूमश्चाग्नेः ज्ञापकः । अथवा मृदा घटं करोतीति कारकः । शास्त्रेण तत्त्वं जानातीति ज्ञापकः । उक्तं हि भोजराजेन (iii. 13f)—

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन् ।

उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकश्च सः ॥ इति ।

तौ च कारकज्ञापकौ हेतू प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिभेदेन तथा द्वितीयातृतीया- २४यादिर्विभक्तिर्दर्शितभेदेन अनेकविधौ अनेकप्रकारौ इति तदर्थः । एषामुदाहरणानि सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यानि । अस्मिन्नेव हेत्वलंकारे काव्यलिङ्गानुमानयोः तथा कार्यकारणमूलार्थान्तरन्यासस्य च संग्रहो भवति २७इति ते न पृथक्तया दर्शिता आचार्येण दण्डिना । अप्पय्यदीक्षितैः—

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित् प्रचक्षते ॥ इति ।

३०द्विप्रकारको हेत्वलंकारो निर्दिष्टः । तत्र प्रथमः अतिशयोक्त्यलंकारेऽन्तर्भवति द्वितीयश्च न चमत्कारावहः इति तदुभयमपि अलंकारतया न मन्यन्ते अपरे ॥ २३५ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति—अयमिति । आन्दोलिताः सलीलं व्याधूताः प्रौढानां चन्दनद्रुमाणां पल्लवाः येन सः । अनेन वायोः सौगन्ध्यशैत्यादयो धर्माः दर्शिताः । एतादृशो यो मलयमारुतः सर्वस्य प्रीतिमुत्पा-

ii. 235—लक्षणम् for भूषणम् V, D (marginally corrected into भूषणम्).

ii. 236—आन्दोलिताप्रौढ for आन्दोलितप्रौढ Pn.

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् ॥

अलंकारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत् समम् ॥ २३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।

पथिकानामभावाय पवनेयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवंभूतो हि मारुतः ।

दयति । अत्र मलयमारुतः प्रीत्युत्पादेन कारकहेतुः । स च आन्दोलितप्रौढचन्दनदुमपल्लवः इति विशेषणेन सविशेषं चमत्कारमावहति । अतः एतादृशचमत्कृतिविशिष्टहेतूपादाने हेत्वलंकारः युक्त एव । यत्र च कारकं न चमत्कारावहं निर्दिष्टं तत्र नायमलंकारः यथा गौश्वरणीति ॥ २३६ ॥

उदाहरणस्य अलंकारत्वं प्रतिपादयति—प्रीत्युत्पादनेन । अत्र अस्मिन् श्लोके प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य आह्लादप्रतीतिसमर्थस्य रूपस्य वर्णनस्वरूपस्य उपबृंहणं वैचित्र्यजनकत्वेनोपन्यासः अलंकारतया उद्दिष्टं निर्दिष्टः । वैचित्र्यस्य प्रतीयमानत्वात् अत्रालंकारता इष्टैवेति भावः । अयं हेतुः उत्पादनक्रियायां दर्शितः । निवृत्तौ अपि क्रियानिवृत्तावपि हेतुनिर्देशे । तत् समम् क्रियाप्रवृत्तिवदत्रापि हेत्वलंकार इति भावः ॥ २३७ ॥

निवृत्तौ उदाहरति—चन्दनेन । चन्दनारण्यम् चन्दनवनम् आधूय मलयनिर्झरान् स्पृष्ट्वा वाक्यद्वयेन सौरभ्यशैत्यसंपत्तिरुपात्ता । अयं पवनः पथिकानां पान्थानां वियोगिनामित्यर्थः अभावाय विनाशाय उपस्थितः । कामोद्दीपकत्वात् तान् विशासितुं संप्रप्त इति भावः ॥ २३८ ॥

निवृत्तौ अलंकारत्वं संगमयति—अभावेति । एवंभूतः शैत्यसौरभ्यान्वितः मारुतः विरहज्वरेण विरहसंतापेन संभूतं जातं मनोज्ञं मनोहारिणि वस्तुनि आरोचकम् अरुचिर्यस्य तस्मिन् मनोज्ञवस्तुनि खिन्नस्येत्यर्थः । विरहज्वरसंभूतमदनाग्न्यातुरे जने इति पाठे तु विरहेण कान्ताया विरहेण उग्रः संतापः तेन संभूतः यो मदनः शिः मदनरूपः संतापातिशयविधायकोभिः तेन आतुरे रूणे जने उपस्थितः सन् तेषाम् अभावसाधनाय सत्ताविरहसंपादनाय

ii. 236—लोकस्य for सर्वस्य Rn;—दक्षिण for मलय R, J .

ii. 237—उपलम्भनम् for उपबृंहणम् D;—वा forतत् D.

विरहज्वरसंभूतमनोज्ञारोचके जने ॥ २३९ ॥

निर्वर्त्ये च विकार्ये च हेतुत्वं तदपेक्षया ।

अलं समर्थः । एवं भावविरहरूपेण क्रियानिवृत्तावपि हेतुः साधको भवति ।

यथा भावसंपादनाय हेतुः साधकः तथा अभावायेति भावः । तथा च

१ उभयत्रापि अलंकारत्वं बोध्यम् । केचित्तु क्रियानिवृत्तौ—

मुग्धे तवमुखामोदलोलुपो मधुरो भ्रमन् ।

कर्णिकाकमलं फुलमपि नाभिसरत्ययम् ॥

१ इति उदाजहुः तथा मूले तु प्रथमोदाहरणं क्रियासाधकस्य द्वितीय-
मभावमाधकस्य इति च भेदं दर्शयामासुः । परम् उपक्रमानुरोधेन क्रियायाः
उत्पात्तनिवृत्तिप्रदर्शनायैव एतदुदाहरणयुगलमिति भाति ॥ २३९ ॥

वाक्ये तावत् केचन हेतवः क्रियार्थसंपादकाः केचन कर्मार्थसंपादकाः ।

तत्र क्रियार्थसंपादकेषु कारकज्ञापकमिति भेदद्वयं परिकल्प्य कारकस्य

१ उत्पत्तिनिवृत्तिप्रकारद्वयमभिधाय उदाहरणद्वयेन तद्वर्शितम् । इदानीं

कर्मार्थसंपादकान् हेतून् प्रदर्शयितुमाह—निर्वर्त्ये चेत्येति । निर्वर्त्ये

विकार्ये च कर्मणि इति शेषः । तदपेक्षया निर्वर्त्यविकार्यकर्मपेक्षया हेतुत्वं

१ भवति तत्संपादनाय हेतवः भवन्ति । प्राप्ये कर्मणि तु प्रायः

बाहुल्येन क्रियापेक्षैव क्रियायाः एव अपेक्षा नान्यो हेतु-

स्तत्रापेक्षितो भवति । अतस्तत्र क्रियाया अपेक्षा एव हेतु-

१ ता क्रियैव हेतुर्भवतीत्यर्थः । अयमाशयः । प्राचीना वैयाकरणाः कर्मणः

त्रैविध्यं दर्शयन्ति निर्वर्त्य विकार्य प्राप्यं चेति । तत्र निर्वर्त्य पूर्वमसतः

करणरूपम् अथवा अलक्षितस्य प्रकाशानुरूपम् । यथा पटं कर्णेति पुत्रं

१ प्रसूते इत्यादि । विकार्यं द्विविधं प्रकृतेरुच्छेदकं प्रकृतेर्गुणान्तराधायकं

च । यथा काष्ठं भस्म करोति सुवर्णं कुण्डलं करोति इति । यत्र क्रियाकृतः

परिणामो न दृश्यते न वानुमीयते तत् प्राप्यम् यथा सूर्यं पश्यति ग्रामं

१ गच्छति इति । अत्र सूर्यग्रामयोः क्रियाकृतविशेषो न दृश्यते । अर्वाचीनाः

अनीप्सितमिति चतुर्थं भेदं कल्पयन्ति यथा पापं त्यजति इति ।

१ तदेतदुक्तं वैयाकरणैः यथा—

प्राप्ये तु कर्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥

हेतुर्निर्वर्तनीयस्य दर्शितः शेषयोर्द्वयोः ।

दत्त्वोदाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाप्यः संफुल्लपङ्कजाः ।

यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यन् प्रकाशते ।

तन्नित्यर्थं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ।

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ॥

२१ किञ्चिद्वृणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

क्रियाकृता विशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यामिति कथ्यते ॥ इति ।

२४ तथा च निर्वर्त्यविकार्ययोः हेतवोः पूर्वावस्थातो विशेषदर्शनात् तत्र

अन्यहतारपक्षा भवति प्राप्ये तु पूर्ववस्थातः न कोपि विशेषो दृश्यते

अतः केवलक्रियापेक्षैव कर्मत्वसंपादिका भवति । सूर्यं पश्यति ग्रामं

२५ गच्छति इत्यादौ केवलक्रियैव तेषां कर्मत्वसिद्धिः । कटं करोति

इत्यादिषु तु भवति अन्यसाधनापेक्षा । अतः निर्वर्त्यं च विकार्यं च

तदपेक्षया तत्संपादनाय अन्यार्थस्य हेतुत्वं भवति तयोर्जन्यत्वात् । प्राप्ये

२६ तु क्रियैवापेक्ष्यते नान्यत् किमपि तस्य जन्यत्वाभावात् । अर्वाचीनैः

स्वीकृते अनीप्सितेपि क्रियापेक्षैव ज्ञेया । स च हेतुर्निवृत्तिविषयः ॥ २४० ॥

हेतुरिति । निर्वर्तनीयस्य कर्मणः हेतुः दर्शितः अयमान्दोलितेत्युदा-

हरणे तत्र प्रीतिरूपकर्मणः निर्वर्तनीयत्वात् । शेषयोर्द्वयोः विकार्य-

२७ प्राप्ययोः उदाहरणद्वन्द्वं दत्त्वा उदाहरणेन हेतुं विशदं कृत्य पश्चात् ज्ञापको

हेतुर्वर्णयिष्यते वर्ण्यते ॥ २४१ ॥

विकार्यहेतुं दर्शयति—उत्प्रवालानीति । उद्गतानि प्रवालानि

किमल्यपल्लवादीनि येषु तानि अरण्यानि वनानि । संफुल्लानि

२८ विकसितानि पङ्कजानि यासु ताः वाप्यः दीर्घिकाः । पूर्णः

पूर्णमण्डलः चन्द्रः । एतत् सर्वं कामेन पान्थदृष्टेः वियोगिनः नयनस्य विषं

कृन्म् विषरूपेण परिणामितम् । दाहकत्वेन विषभावमापादितमित्यर्थः ।

चन्द्रः पूर्णश्च कामेन पान्थदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने कृतां सखीम् ।

बाला भ्रूभङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरम् ॥ २४३ ॥

गतोस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अत्र अरण्यादिषु विषरूपविकारत्वमारोपितमेव तस्यैव चमत्कारि-
त्वात् । अतः सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादौ वास्तवविकारे नायमलं-
कारः ॥ २४२ ॥

प्राप्यहेतुमुदाहरति—मानयोग्यामिति । मानयोग्यां मानाभ्यासं मान-
सूचकाङ्गिकभावाभ्यासमिति भावः । करोमि इति अभिप्रेत्य प्रियस्य
स्थाने विषये कृतां कल्पितां सखीम् । बाला अनभ्यस्तमानशिक्षा अप्रग-
ल्भा भ्रुवोर्भङ्गेन जिह्वे वक्त्रे अक्षिणी यस्याः सा स्फुरितः अधरः अध-
रोष्ठः यस्याः सा एतादृशी भूत्वा पश्यति । अत्र पश्यति क्रियया सखी
न निष्पाद्यते न वा विक्रियते । अतः एतत् प्राप्यं कर्म । तद्विषयकदर्शनक्रिया-
पेक्षमैव बालाया हेतुत्वम् । तच्च तादृशसंकोपनिरीक्षणनादिभिरुपकृतं
विशेषचमत्कारमावहति अतः हेत्वलंकारः ॥ २४३ ॥

एवं कारकहेतुं सप्रपञ्चं निरूप्येदानीं ज्ञापकहेतुमुदाहरति—गतोस्तमिति ।
अर्कः अस्तं गतः । इन्दुः भाति प्रकाशते । वासाय निवासस्थानाय
पक्षिणः यान्ति । कालावस्थाया कालविशेषस्य सायंकालस्येत्यर्थः ।
निवेदने ज्ञापने साधु एव चमत्कारजनकतया अलंकारसंपादनाय
पर्याप्तमेव । ज्ञाप्यं क्वचित् शब्दोपात्तं क्वचिच्च प्रतीयमानं भवति । अत्र
प्रतीयमानम् । साध्वेव इति एवकारेण प्रतीयमाने ज्ञापकस्यानुपादानात्
हतोः कथं ज्ञापकता इति शङ्कां निवारयति इति ज्ञेयम् । संप्रति सन्ध्या-
समयो वर्तते इति वाक्ये न वैचित्र्यम् । उक्तप्रकारेण कथने एव वैचित्र्य-
मिति अलंकारता ॥ २४४ ॥

ii. 242—कालेन for कामेन R, Ca;—दृष्टिर्विषं for दृष्टेर्विषं D, V, M.

ii. 243—स्थितां for कृतां R, P;—स्थानकृतां for स्थाने कृतां J, D,
Cs;—स्फुरिताधरा for स्फुरिताधरम् R, P.

ii. 244—याति for भाति Cs;—वायस for वासाय D, Cs;—
निवेदनम् for निवेदने D, Cs.

अवाध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकहेतवः ।

अभावहेतवः केचिद्व्याक्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

ज्ञाप्यस्य शब्दोपादाने ज्ञापकहेतुमुदाहरति—अवाध्यैरिति । इन्दु-

पादानां चन्द्रकिरणानां अवाध्यैः अविनाश्यैः । चन्दनाम्भसां चन्दनोद-
स्कानां विलेपनानामित्यर्थः असाध्यैः अप्रतिकार्यैः देहोष्मभिः शरीरसंतापैः
हे सखि ते कामातुरं मदनपीडित मनः सुबोधं सुखेन बोधो विकारबोधो ।
यस्य तत् एतादृशमस्तीति शेषः । अत्र च ज्ञाप्यं मनसः कामातुरत्वम्
स्तच्छब्दोपात्तम् । ज्ञापकाश्च अप्रतिकर्या देहोष्माणः ॥ २४५ ॥

भावहेतुमुपसंहरति—इतीति । इति एवंप्रकाराः प्रयोगेषु कवीनां

निबन्धेषु रम्याः वैचित्र्येण मनोहराः ज्ञापकहेतवः लक्ष्याः अवबोद्धव्याः ।
केचित् मनोहराः अभावरूपा हेतवः व्याक्रियन्ते कथ्यन्ते । अभावश्च
अनेन कविना चतुर्धा कल्पितः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः
अन्योन्याभावश्चेति ॥ २४६ ॥

अभावेषु प्रथमं प्रागभावमुदाहरति—अनभ्यासेनेति । विद्यानाम् आ-

न्वीक्षिक्यादीनाम् अनभ्यासेन अपरिशीलनेन । धीमतां विपश्चिताम् असं-
सर्गेण परिचयाभावेन । अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अनिग्रहेण असंयमनेन हेतुना
नृणां व्यसनं दुष्प्रवृत्तिर्जायते । भगवन्नामनुना अष्टादशविधानि व्यसना-
न्युक्तानि यथा (vii. 47-48)—

मृगयाक्षो दिवा स्वापः परीवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यत्रिकं वृथाख्या च कामजो दशको गणः ॥

पैशून्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोपि गणोष्टकः ॥ इति ।

ii. 245--अवाध्यैः for अवाध्यैः J, P, D;--असाध्यैः and अवाध्यैः
are transposed in M;—शुचो धत्ते for सुबोधं ते D.

ii. 246--रम्याः (?) for रम्याः Rn; रम्यक् Rn; ज्ञेयाः M;--व्याह्रियन्ते
for व्याक्रियन्ते P, B, Rn;--मनोरमाः for मनोहराः D, M.

ii. 247--वदानाम् for विद्यानाम् Cs, M.

अनिग्रहेणचाक्षाणां व्यसनं जायते नृणाम् ॥२४७॥

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

क्षतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥२४८॥

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।

मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥२४९॥

१० अत्र यावत् विद्यादीनामभावः तावत् व्यसनं भवत्येव इति
विद्यादीनां प्रागभावरय व्यसनं प्रति हेतुता ॥ २४७ ॥

प्रध्वंसाभावे हेतुमुदाहरति—गत इति । कामकथाभिः य उन्मादः
विषयेषु सङ्गमिनिवेशः स गतः । यौवनज्वरः तारुण्योष्मा गालनः क्षीण-
प्रायः । मोहः ममत्वबुद्धिः क्षतः नष्टाः । तृष्णा विषयवामना च्युता
लुप्ता । अतः कारणात् पुण्याश्रमे पवित्राश्रमे चतुर्थाश्रमे इत्यर्थः । मनः
कृतम् निश्चयः कृतः । अत्र उन्मादादीनां प्रध्वंसाभावः एव चतुर्थाश्रम-
स्वीकाराय हेतुत्वेनोपात्तः । अतः प्रध्वंसाभावे हेत्वलंकारः ॥ २४८ ॥

अन्योन्याभावे हेतुमुदाहरति वनान्यमूनीति । अमूनि । चतुर्काम्य-
संपादकानि वनानि आश्रमारण्यानि गृहाणि ममत्वादिभिः नानादुःखा-
स्पदानां आवसथानि न । एताः विमलवारिधाराभिर्मनोहरा नद्यः योषि-
तो मनश्चाचल्योत्पादकाः प्रमदाः न । इमे मधुरस्वभावाः मृगाः दाया-
दाः मत्सराक्रान्ताः संबन्धिजनाः न । तत् एतत् त्रयमपि मे मानसं
नन्दति संतोषयति । अत्र वनादीनामन्योन्याभावेन मनःसंतोषः
संसाधितः । अतः अन्योन्याभावे हेत्वलंकारः । अत्र सादृश्यातिशय-
हेतुकभेदप्रतीतिपूर्वकभेदप्रतीपादनस्यैव चमत्कारजनकत्वात् वनगृहादीनां
सादृश्यमस्यैव परं तु तद्विवेक्षणान्नात्र निर्णयोपमा इति प्रेम-
चन्द्रशर्माणः ॥ २४९ ॥

ii. 247.—जायते व्यसनं for व्यसनं जायते P, B, R.

ii. 248.—हतः for गतः Rn;—क्षितो for क्षतो M;—कलोन्मादो for
कथोन्मादो D;—गतो for क्षतो P, B;—पुण्यागमे for पुण्याश्रमे M.

ii. 249.—गृहः for मृगाः P, सुभाषितरत्नभाष्याङ्गारः; ग्रहा B's sugges-
ted emendation. All our Mss. read मृगाः as we
have it.

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विवर्धन्ते सततं सर्वसंपदः ॥ ५० ॥

उद्यानसहकाराणा-

अत्यन्ताभावहेतुमुदाहरति—अत्यन्तमिति । आर्याणां सत्पुरुषाणाम् अनालोचितचेष्टितम् अविमृश्यकारित्वम् अत्यन्तम् असत् सर्वथा अविद्यमानम् । कदापि अविमृश्य न ते व्यवहरन्तीत्यर्थः । अतः अविमृश्यताया अत्यन्ताभावात् तेषां सर्वसंपदः ऐहिकामुष्मिकाः सर्वसमृद्धयः सततं निरन्तरं विवर्धन्ते वृद्धिं प्राप्नुवन्ति । अत्र अनालोचितचेष्टितस्य अत्यन्ताभावः संपदां विवृद्धये हेतुत्वेनोपन्यस्तः इति अत्यन्ताभावहेत्वलंकारः ॥२५०॥

एतावता भावप्रतियोगिकानां प्रागभावादचतुर्णामभावानामुदाहरणानि दर्शितानि इदानीं तु अभावप्रतियोगिकाभावस्य हेतुरूपतां दर्शयति—उद्यानेति । उद्याने स्थिता ये सहकाराः आम्नाः तेषां मञ्जरी अनुद्धिना विकासमप्राप्ता न अपि तु विकासपरिपूर्णा इत्यर्थः । अतः तन्मञ्जर्या उद्दीपकत्वात् पथिकनारीणां प्रेषितभर्तृकाणां सतिलः सलिलाञ्जलिः नीवापाञ्जलिः देयः । तासां मरणमुपस्थितामिति भावः । अत्र मञ्जरीणामनुद्धेदाभावः मरणस्य हेतुत्वेनोपन्यस्तः अतः अभावाभावहेत्वलंकारः । अन्येषामभावाभावानां सरस्वतीकण्ठाभरणे तट्टीकायां च उदाहरणानि दर्शितानि । तेषु प्रध्वंसाभावाभावो यथा (iii.15)—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनं

पायाद्वः परिरन्ध्रमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः ।

स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे

यस्मै सोच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति ॥ इति ।

अत्र नारायणस्य नाभिपद्मजरूपस्यावासस्य उपघाताभावः विधेर्मनो-
निर्वाणकारणं भवति अतः प्रध्वंसाभावाभावहेतुरयम् । अन्योन्याभावा-

मनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सालिलाञ्जलिः ॥२५१॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

१६भावो यथा—

अवनिरुद्धकं तेजोवायुर्नभः शशिमास्करो
पुरुष इति यत् केचिद्विन्ना वदन्ति तनूस्तव ।
तदनघ वचोवैचित्रीभिर्निरावरणस्य ते
विदधति पयःपूरोन्मीलनमृषा मिहिरोपमाम् ॥

२१अत्र भिन्न इत्यन्योन्याभावमुपन्यस्य निरावरणस्य मृषेत्येताभ्य
निषेधः अन्योन्याभावाभावः स च मिहिरोपमात्वसाधकः अतः हेत्वलं-
२३कारः । अत्यन्ताभावाभावो यथा—

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ इति ।

अत्र न विद्यते इत्यत्यन्ताभावमुपन्यस्य कमपीति प्रतिभासत्ताभि-
धानेन प्रतिषेधः । स च श्रुतयत्नाभ्यां वागुपासितव्या इत्युन्नीतार्थस्य
३हेतुः इति अत्यन्ताभावाभावहेत्वलंकारः । अत्यन्तमसदायार्णामनालोचि-
तचेष्टितम् इत्येतदपि अत्यन्ताभावाभावोदाहरणं भवति ॥ २५१ ॥

अभावेहेतुमुपसंहरति—प्रागभावादीति । इह प्रागभावादिरूपस्य प्राग-
भावप्रध्वंसाभावान्योन्याभावात्यन्ताभावस्वरूपस्य वस्तुनः विषयस्य हेतुत्वम्
३भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्य तत्र भावरूपस्य अनभ्यासेन विद्यानाम् इत्यादि-
श्लोकत्रये अभावरूपकार्यस्य च उद्यानेति श्लोके । उत्पादनं प्रति निष्प-
त्तये दर्शितमिति शेषः । उक्तोदाहरणेषु कारकहेतुत्वं दर्शितम् ज्ञापकहे-
६तोरुदाहरणानि ऊह्यानि ॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसंख्याश्चित्रहेतवः ॥ २५३ ॥

तेमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

अत्यन्तसुन्दरादृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।

कारकज्ञापकहेतू सप्रपञ्चं निरूप्य इदानीं चित्रहेतुप्रभेदान् दर्शयति—
दूरकार्यं इति । दूरं कार्यं यस्य स दूरकार्यः । तेन कार्येण सह जायते
 ३स तत्सहजः । कार्यात् अनन्तरं जातः कार्यानन्तरजः अयुक्तं स्वभाव-
 विरुद्धं युक्तं स्वभावानुरूपं कार्यं ययोस्तौ च । इति एवमकाराः असंख्याः
 संख्यातीनाः चित्रहेतवः भवन्तीति शेषः ॥ २५३ ॥

कार्यात् विदूरस्य सहजम्य तदनन्तरजस्य वा कारणस्य कथं कारण-
 त्वमिति शङ्कां परिहरति—तेमीति । तेमी पूर्वोक्ताश्चित्रहेतवः गौणवृत्ति-
 ३व्यपाश्रयाः सारोपगौणीलक्षणा व्यपाश्रयः अवलम्बनं येषां ते तादृशाः
 सन्तः कारणतां प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । ते च प्रयोगमार्गेषु प्रबन्धरीतिषु
 अत्यन्तसुन्दरा दृष्टाः अतः तदुदाहृतयो दर्शयाम इत्यर्थः । यथेति अग्नि-
 ६मोदाहरणप्रस्तावाय । अत्र गौणवृत्तिव्यपाश्रयत्वं कचित् कार्यस्यापि
 यथा पश्चात् पर्यस्य इतिवक्ष्यमाणोदाहरणे रागसागरः इत्यत्र । तत्र
 हेतोगौणवृत्तित्वं परंपरयेने बोध्यम् । कचित् कार्यकारणयोरुभयोरपि
 १गौणवृत्तिव्यपाश्रयत्वं भवति यथा राज्ञां हस्तारविन्दानि इत्यत्र । एवं च
 गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् इति पञ्चम्यन्तपार्ठः साधुः इति भाति । कचित्
 साध्यसाधनलक्षणायामपि हेतोश्चमत्कारिता यथा आविर्भवति नारीणाम्
 १२इत्युदाहरणे ॥ २५४ ॥

तत्र कार्यस्य हेतोर्दूरदेशस्थस्य उदाहरणं दर्शयति—त्वदिति । हे
 अङ्गने शोभनगात्रि त्वदपाङ्गाह्वयं त्वदपाङ्गसंज्ञकम् । अनेन अत्र सारोपा
 ३गौणी लक्षणा दर्शिता । जैत्रं जयशालि अनङ्गास्त्रं अन्यतः मद्भि-
 न्नपुरुषान्तरं मुक्तं त्वयेति शेषः । तेन त्वदपाङ्गरूपमदनाश्रेण सः अल-

ii. 253—कार्याविति for कार्यौ चेति V;—अयुक्तो युक्तकौ for
 अयुक्तयुक्तकार्यौ D, Rn.

ii. 254—व्यपाश्रयात् for व्यपाश्रयाः Rn.

मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽस्म्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैशवम् ।

सहैव पुंसां विविधैरङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

क्षयभूतः । अहमपि मनसि हृदये क्षतः विद्धः । अत्र अस्त्रस्य लक्ष्यवे-
धरूपकार्यं संनिहितम् अलक्ष्यवेधरूपं तु विदूरम् इति तादृशकार्यस्यात्र
विदूरता । इति देशविदूरताया उदाहरणम् । कालविदूरताया यथा—
अनङ्गुवोनन युगोपमानादलक्ष्यमौर्वाकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखङ्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

१० इति । अत्र यौवनकार्यस्य बाल्ये एव कणाद्धेतोरदरकार्यता । इति
सरस्वतीकण्ठाभरणे (iii. 17) ॥ २५५ ॥

सहजहेतोरुदहरणं दर्शयति—आविर्भवतीति । नारीणां पर्यस्तशैशवं

निराकृतबाल्यं वयः यौवनमित्यर्थः पुंसां कामनां विविधैः बहुप्रकारैः
३ अङ्गजोन्मादविभ्रमैः अङ्गजः मनसिजः तेन कृतैः उन्मादविभ्रमैः मनो-
विकारविलासैः सह एव आविर्भवति । अत्र मनोविभ्रमस्य यौवनं
कारणं कार्यभूतेन तेन सहैव जायते इति कार्यस्य आशुभावप्रतिपादनाय
६ वर्णितम् । तथा चात्र कार्यप्रकृषणवर्तित्वं विशेषविवक्षया कारणस्य
अपह्नुतम् । तथा च अत्र विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुत्पाद्यमानत्वे-
नाध्यवसितम् इति अध्यवसायव्यपाश्रयोत्र हेतुश्चमत्कारातिशयजनको
२ न तु गौणीव्यपाश्रय इति बोध्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ २५६ ॥

कार्यानन्तरजहेतुमुदाहरति—पश्चादिति । किरणान् मरीचीः पर्यस्य

उत्क्षिप्य चन्द्रमण्डलम् पश्चात् रागसागरोर्दोर्णानन्तरम् उदीर्णमुदितम् ।
३ हरिणाक्षीणां रागसागरः कामाभिलाषसमुद्रः प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात्
पूर्वमेव उदीर्णः उच्छलितः स्फीत इति यावत् । अत्र चन्द्रोदयस्य रागो-
द्दीपकत्वात् कारणत्वं तच्च कार्यभूतरागोर्दोर्णानन्तरम् संभूतमिति
६ कार्यानन्तरजत्वम् हेतोर्बोध्यम् एवं पौर्वापर्यव्यत्यासेन वर्णनं वैचित्र्यश-

ii. 255--सोऽप्यहं for सोऽस्म्यहं all except R.

ii. 256--पुंसां सहैव for सहैव पुंसां V;--विविधैः पुंसां for पुंसां
विविधैः J, P, B, R;—अनङ्गोन्माद for अङ्गजोन्माद D.

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुड्मलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणद्वन्द्वरागवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां संकोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

लीति हेतुवैचित्र्यं बोध्यम् । वस्तुतस्तु अत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य क्षिप्रकार्यस्य पश्चाद्भाविता पूर्वभावित्वेनाध्यवसिता तेनात्राध्यवसायमूल एव चमत्कारातिशयः । इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ २५७ ॥

अयुक्तकार्यं हेतुमुदाहरति—राज्ञामिति । देव त्वच्चरणयुगुलस्य रागः रक्तिमा स एव वालातपः मृदुसूर्यरश्मिः राज्ञां हस्ता एव अरविन्दानि तानि स्पृशन् कुतः कुड्मलीकुरुते मुकुलीकरोति । वालातपस्पर्शेन अरविन्दानां विकास एव भाव्यः न तु संकोचः । अतः अरविन्दसंकोचविधानम् बालातपस्य अयुक्तमिति अयुक्तकार्योऽयं हेतुः । स च राजविषयकरतेः पोषकतया चमत्कारविषयत्वान्मनोरम इति ध्येम् । अत्र हस्तारविन्दानां कुड्मलीकरणं प्रणामाञ्जलिरूपतया ज्ञेयम् ॥ २५८ ॥

युक्तकार्यमुदाहरति—पाणिपद्मानिति । त्वत्पादनखचन्द्राणां तव पदनखान्येव चन्द्राः तेषां कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुसुमधवलाः अर्चिषः कान्त्यः भूपानां पाणिपद्मानि हस्तकमलानि संकोचयितुम् प्रणामाञ्जलिविधायकत्वेन मुकुलीकर्तुम् ईशते समर्था भवन्ति । अत्र चन्द्रार्चिषां पद्मनिमीलनं युक्तमेव इति युक्तकार्योऽयं हेतुः । स च राजविषयकरतिपोषकतया सविशेषचमत्कारकारीति बोध्यम् ॥ २५९ ॥

हेतुमुपसंहरति—इतीति हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानामिदृशी एवंप्रकारा गतिः पद्धतिः दर्शिता निरूपिता । अनेन प्रकारेण अन्येपि हेतुलंकारभेदा

ii. 257—समृद्धो for उदीर्णो Pn.

ii. 258—रावे for राग P and after him B; this seems to be P's guess as no Mss. support him.

ii. 259—कोमलाः for निर्मलाः M.

ii. 260—विकल्पस्य for विकल्पानां D, V, J.

इङ्गिताकारलक्ष्योर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः॥२६०॥

कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम् ।

अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

पद्मसंमीलनादत्र सूचितो निशि संगमः ।

ज्ञेयाः इति भावः । ते च अहेत्वादयो सरस्वतीकण्ठाभरणतो ज्ञातव्याः ।

अत्रास्माभिर्विस्तरभिया न दर्शिताः । सूक्ष्मालंकारं निर्दिशति—

इङ्गितेति । इङ्गितं स्वाभिप्रायसूचकः शरीरावयवव्यापारः । आकारः

अन्तर्भावसूचको रूपादेरन्यथाभावः ताभ्यां लक्ष्यः अनुमेयः अर्थः

प्रतिपाद्यविषयः । स च कचित् अभिलाषाद्यभ्यन्तरविषयः क्व-

चिच्च रहःक्रियमाणबहिर्विषयो वेति द्विधा । सौक्ष्म्यात् सूक्ष्ममति-

वेद्यत्वात् साधारणपुरुषदुर्ज्ञेयत्वाच्च सूक्ष्मः सूक्ष्माभिधः स्मृतः । तथा च

इङ्गिताकाराभ्यां सूक्ष्ममतिज्ञेयं अर्थस्य वर्णनं सूक्ष्मालंकारः इति लक्षणं

संपन्नम् । प्रकाशकारादयस्तु (P. 866)—

कुतोपि लक्षितः सूक्ष्मोप्यर्थोन्यस्मै प्रकाशयते ।

धर्मेण केनचिद्यत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥

इत्याहुः । तथा च कुतोपि आकारादिङ्गिताद्वा लक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य

सूक्ष्ममतिसंवेद्यार्थस्य केनचिद्भङ्ग्यन्तरेण यत् सूचनं स सूक्ष्मः इति

तदभिप्रायः ॥ २६० ॥

इङ्गितलक्ष्यार्थमुदाहरति—कदेति कदा कस्मिन् समये नौ आवयोः

संगमः समागमः भावि भविष्यति इति आकीर्णे जनसंकुले स्थाने वक्तुं

अप्रष्टुमिति भावः अक्षमम् असमर्थम् । नायकेन वाचा अपृष्टमपि तदीयमुख-

च्छायया तं प्रश्नमनुमीयेत्यर्थः । एतदृशं कान्तं नायकम् अवेक्ष्य सा ना-

यिका लीलापद्मं क्रीडाधृतकमलं अमीलयत् संकोचयामास ॥ २६१ ॥

उदाहरणं विशदयति—पद्मेति । अत्र अस्मिन् पद्ये अङ्गजपीडितं मदन-

परितप्तं प्रियम् आश्वासयितुं समाधातुम् इच्छन्त्या नायिकया पद्मसंमील-

नात् निशि रात्रौ भावीति शेषः संगमः सूचितः लक्षितः । अत्र पद्मनि-

ii. 261—उत्तमम् for अक्षमम् D;—अवेक्ष्य for अवेत्य J, P, R,

D; अवैत्य V.

ii. 262—पद्मस्य मीलनात् for पद्मसंमोलनात् Rn.

३४ [काव्यादर्श]

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

त्वदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्धत ।

उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥

इत्यनुद्भिन्नरूपत्वादित्युत्सवमनोरथः ।

अनुलङ्घ्यैव सूक्ष्मत्वमभूदत्र व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

मीलनरूपोद्भितेन निशि संगमः भावीति प्रियाय सूक्ष्मतया सूचितम् इति सूक्ष्मालंकारः । तच्च सूचनं सहृदयचमत्कारि अतः अस्यालंकारत्वं निर्वाधमेव ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति—मदर्पितेति । गीतगोष्ठ्यां संगीतशालायां मदर्पितदृशः मयि बद्धदृष्ट्याः तस्याः नायिकायाः मुखाम्बुजे उद्दामरागतरला उद्दामः मर्यादातिक्रान्तः यः रागः अनुरागः तेन तरला तेजोभासुरा पूर्णानुरागसूचिकेत्यर्थः । कापि अनिर्वचनीया छाया कान्तिः अवर्धत । अत्र मुखच्छायावैलक्षण्यरूपाकारविशेषेण नायिकाया इत्युत्सवाभिलाषः सूक्ष्मतया दर्शितः इति सूक्ष्मालंकारः ॥ २६३ ॥

उदाहरणे लक्षणं संगमयति—इति इति । इति एवं केवलं छायायैव सूक्ष्मरूपेण दर्शितत्वात् अनुद्भिन्नरूपत्वात् स्फुटतया अप्रतीयमानत्वात् सूक्ष्मत्वम् अनुलङ्घ्यैव अपरित्यज्यैव रत्युत्सवमनोरथः व्यवस्थितः वर्णितः अभूत् । अतः सूक्ष्मप्रकारेण मनोरथाविष्कारवर्णनात् सूक्ष्मालंकार इति भावः । अत्र केचित् उद्दामरागतरला मुखच्छाया तावत् इत्युत्सवमनोरथस्यैवानुभाव इति न नियमः विषयान्तरमनोरथादिनापि तत्संभवादित्यनैकान्तिकत्वान्न स्फुटतरं तादृशमनोरथं लक्षयति । लक्षयिता तु स्वीयविलक्षणसहृदयतासधीचीनया तया कथंचिल्लक्षयतीति सूक्ष्मत्वमेव इत्युत्सवविषयस्येत्याहुः ॥ २६४ ॥

क्रमप्राप्तं लत्रापरपर्यायं लेशं निरूपयति—लेश इति । लेशेन स्वल्प-

ii. 263--मदर्पित for त्वदर्पित P and after him B; तदर्पित J,—
अवर्तत for अवर्धत D; अवर्धयत् V.

ii. 264—अत्राप्यवस्थितः for अत्र व्यवस्थितः N (fol. 28 after
the long lacuna, Pn, D.

ii. 265--लवो for लेशो M;—निगूहनात् for निगूहनम् N, V.

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।

तथा निर्भिन्नं प्रकटीभूतं यद्वस्तुनो गोप्यविषयस्य रूपं स्वरूपं तस्य निगू-
हनम् संवरणं लेशः लेशनामालंकारः । केचित्तु लेशेन व्याजेन
वस्तुरूपनिगूहनं लेशोलंकारः इति विवृण्वन्ति । तथा च कारणान्तरो-
त्पन्नस्य प्रकटीभूतस्य वस्तुनः कारणान्तरोत्पन्नत्वकथनेन तदाच्छादनं
लेशः इति भावः । स च वस्तुरूपनिर्भेदः क्वचित् रोमादिगात्रविकारैः
क्वचिद्वक्तुरनवधानतया संभवति । इमं नव्याः व्याजोक्तिं वदन्ति । तथा च
प्रकाशकारः—व्याजोक्तिश्छन्नोद्विन्नवस्तुरूपानिगूहनम् । इति । अप्यय-
दक्षितवर्णिता छेकापह्नुतिरपि अस्थैव प्रभेदः । तल्लक्षणोदाहरणं तु—

छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कातस्तथ्यनिह्नवे ।

प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कांतः किं न हि नूपुरः ॥ इति ।

१२ अन्यान्यपि उदाहरणानि—

समये पयोधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि वाले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः ॥

१५ यथा वा—

सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।

नागरिकः किं मिष्टितः नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥ इति ।

१८ ननु नास्त्यत्र लेशनिर्भिन्ननिगूहने कश्चिच्चमत्कार इति नायं अलंकारः ।
तदेतन्मतं निराकर्तुमाह उदाहरणे इति । अस्य अलंकारस्य उदाहरणे
एव रूपं चमत्कृतिस्वरूपं आविर्भविष्यति प्रकटीभविष्यति ॥ २६५ ॥

उदाहरणं दर्शयति—राजेति । रक्षकाः राजान्तःपुराधिकृताः रोमो-
द्भेदेन रोमहर्षेण मां राजकन्यानुरक्तं नृपकन्यकाभिलाषुकम् अवगच्छेयुः
अजानीयुः संभावनायां लिङ् । आः ज्ञातम् । आः इति स्मरणे ।
निगूहनप्रकारः कल्पित इत्यर्थः । अहो इति विस्मये । वनं शीता-
निलम् शीतः अनिलः वायुर्यत्र तत् । शीतानलसंपर्केण रोमोद्गम इति भावः ।
अत्र शीतानलसंपर्केण रोमोद्गमस्य व्यवस्थापनात् अनुरागनिगूहनं संपा-

अवगच्छेयुराः ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेयमलंकारोतिशोभते ।

दितम् तच्च वैचित्र्यातिशालि इति युक्तमस्यालंकारत्वम् । निर्भिन्नवस्तुनि-
गूहनम् अनिष्टसंभावनया लज्जया वा भवति । अत्र अनिष्टसंभावनया
लज्जया तु अग्रिमोदाहरणे इति ज्ञेयम् ॥ २६६ ॥

लज्जया निगूहनात्मकं लेशमुदाहरति—आनन्देति । कन्यकां विवाह-
मण्डपे आगता कन्यकां दृष्ट्वैव मे आनन्दाश्रु कथं प्रवृत्तम् । एवं कन्यका-
दर्शनेन आनन्दाश्रुप्रवृत्तिः चित्तचाञ्चल्यसूचिका । इति आशङ्क्य निगू-
हति । मे अक्षि नयनं वातोद्धूतेन पवनोक्षितेन पुष्परजसा कुसुमपरागेण
दूषितम् इति । अत्र आनन्दाश्रुणः पुष्परजोदूषिताक्षिजत्वप्रतिपादनेन
निगूहनात् लेशालंकारः ॥ २६७ ॥

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति इति प्रतिज्ञानुरोधेन उदाहरणं
प्रदर्श्य तत्र वैचित्र्यं दर्शयन् उपसंहरति—इत्येवमिति । इत्येवमादिस्थाने
एवंविधस्थले अयंमलंकारः लेशः अतिशोभते चमत्कृतिविशेषमावहति ।
अतः परोक्तं लेशस्य अनलंकारत्वं न स्वीकर्तव्यं इति भावः । लेशस्य
अपरं प्रकारं दर्शयति लेशमिति । एके पण्डिताः लेशतः कृतां स्तुतिं वा
निन्दां वा लेशं विदुः जानन्ति । तथा च स्तुतिमिषेण कृता निन्दा निन्दा-
मिषेण कृता स्तुतिर्वा लेश इत्यर्थः । यथा लेशेन निर्भिन्नवस्तुनि गूहना-
लेशालंकारः तथा लेशेन स्तुतिनिन्दाविधानेपि स एव अलंकारः
उचितः । चमत्कृतौ लेशस्य प्राधान्यात् । एवं च व्याजस्तुत्यलंकारा-

ii. 266—आ for आः all except N, Ca, Cb;—शीतातिलघ्वनम्
for शीतानिलं वनम् M; शीतातिलघ्वनम् D's marginal
emendation.

ii. 267--अक्षिणी for अक्षि मे and दूषिते for दूषितम् D.

ii. 268—इत्येवमादौ for इत्येवमादि N, M, V;—अपि शोभते for
अतिशोभते N.

लेशमेके विदुर्निन्दां

१०न्तराभ्युपगमनं न युक्तम् ।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य वा ।

स लेशः स्यात् ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते ॥

१३इति प्राञ्चः । अप्यदीक्षितास्तु—

लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ।

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ।

शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥

१७इति लक्षणोदाहरणं प्रदर्श्य अग्रे आहुः । दण्डी त्वत्रोदाजहार—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्यकामोत्सवादपि ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ इति ।

२२अत्राद्यश्लोके राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुतिः । कन्याया निरन्तरसंभोगनिर्विव-

र्तिषया दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धया सख्या राजप्रकोप-

२४परिजिहीर्षया स एव दोषो गुणत्वेन वर्णितः । उत्तरश्लोके सखीभिरुप-

दिष्टं मानं कर्तुमशक्त्यापि तदग्रतो मानपरिग्रहानुगुण्यं प्रतिज्ञाय तदनि-

र्वाहमाशङ्कमानया सखीनामुपहासं परिजिहीर्षन्त्या नायिकया नायकस्य

२७चाटुकारितागुण एव दोषत्वेन वर्णितः । न चाद्यश्लोके स्तुतिः निन्दाप-

र्यवसायिनी द्वितीयश्लोके निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनीति व्याजस्तुतिराशं-

कनीया । राजप्रकोपपरिहारार्थमिह निन्दास्तुत्योरन्याविदिततया लेशत

३०एवोद्धाटनेन ततो विशेषादिति । वस्तुतस्तु इह व्याजस्तुतिसद्भावेऽपि न

दोषः । नहि एतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते । तद-

संकीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् । नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य

३३लेशे अन्तर्भावः प्रसज्यते । भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु—

कस्त्वं वानर रामचन्द्रभवने लेखार्थसंवाहको

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून् मृषा ।

३३इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात् तत्र अन्यगुण-

स्तुतिं वा लेशतः कृताम् ॥ २६८ ॥

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिर्ऋजितः ।

३७ दोषाभ्यां अन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः । विषयैक्येपि—

इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूलं मुरारिः

दिङ्नागानां मदजलमयीभाञ्जि गण्डस्थलानि ।

अद्याप्युर्वीवल्यतिलक श्यामलिम्नानुलितान्या-

भासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥

३२ इत्याद्युदाहरणेषु लेशारपर्शनात् ! तत्र हीन्दुलक्ष्मादीनां धवलीकरणाभाव-
दोष एव गुणत्वेन न पर्यवस्यति किंतु परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत् सर्वं
धवलितमित्यन्यो गुणः प्रतीयते । कचिद् व्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषी-

३५ करणसत्त्वेपि स्तुतेर्विषयान्तरमपि दृश्यते । यथा—

सर्वदा सर्वदोसीति मिथ्या संस्तूयसे बुधैः ।

नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥

३८ अत्र हि वाच्यया निन्दया परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत् सर्वमर्थिनामभिमतं
दीनारादि दीयते इति स्तुत्यन्तरमपि प्रतीयते । एवं च येषुदाहरणेषु—

कस्ते शौर्यमदो योद्धुम् इत्यादिषु—गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव

५१ व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते तत्र लेशव्याजस्तुत्योः संकरोस्तु । इत्याहुः ।

जगन्नाथोपि—न चायमलंकारः व्याजस्तुत्या उभयरूपया गतार्थ इति
शङ्क्यम् । मुखप्रतिपादितार्थवैपरीत्येन अत्र सर्वत्र पर्यवसानाभावात् इत्यादि

५४ प्रबन्धेनामुमेव सिद्धान्तं दर्शयामास इत्यलं पल्लवितेन ॥ २६८ ॥

स्तुतिव्याजेन निन्दारूपं लेशमुदाहरति—युवैष इति । एषः राजा

युवा गुणवान् ऋजितः तेजस्वी ते योग्यः समुचितः पतिः भवितुमर्हति ।

३ यस्य मनः कामोत्सवादपि रणोत्सवे संग्रामविहारे सक्तम् । स्वयंवर-

प्रसक्तां राजकन्यां प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् । तेन मुखतः अतिवी-

रोयं त्रियतामिति रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि इत्यनेन

६ स्तुत्यवगतावपि पर्यवसाने सर्वथा रणव्यग्रायं नानेन ते पर्याप्तरातिमुख-

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

वीयोत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।

कन्यायाः कल्पते भोगान् निर्विविक्षोर्निरन्तरान् ॥ २७० ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ २७१ ॥

दोषाभासो गुणः कोपि दर्शितश्चाटुकारिता ।

लाभः स्यादिति संभोगाभिलाषुकायाः निवेदनान्निदाया एव अवबोधो
भवति । अतः स्तुतिमिषेण निन्दाविधानात् लेशालंकारः ॥ २६९ ॥

उदाहरणं विशदयति—वीर्येति । अस्मिन् पद्ये निरन्तरभोगान्-
निर्विविक्षोः सततभोगाभिलाषुकायाः कन्याया भावनिवृत्तये भावः मनो-
३ रागः वरणाभिप्रायो वा तन्निवृत्तये राज्ञः वीर्योत्कर्षस्तुतिः निन्दैव
कल्पते निन्दात्वेन परिणमति ॥ २७० ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमाह—चपल इति । मानपरिपालनमेव मनस्विन्या
गौरवं हेतुः अतस्त्वया प्रेयसि स विधेय इति उपदेशयन्त्याः सख्याः पुरतः
३ प्रतिज्ञातमपि मानस्वीकारं तदनुष्ठातुमसमर्थाया स्वोपहासपरिजिहीर्षन्त्या
नायिकाया उक्तिरियम् । हे सखि असौ मन्त्रायकरूपः जनः चपलः
चञ्चलस्वभावः । निर्दयश्च परपीडानभिज्ञतया दयाशून्यश्चास्ति । येन आगः-
३ प्रमार्जनायैव अपराधनिराकरणायैव चाटवः प्रियालापाः शिक्षिताः ।
अतः तेन भवतीभिरुपदिष्टेन मानेन किम् । न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
सः चाटुप्रयोगचतुरः धृतमपि मानं शिथिलयतीत्यर्थः ॥ २७१ ॥

उदाहरणं विशदयति—दोषाभास इति । रागात् प्रियस्नेहात् सखीजनो-
द्विष्टं सखीजनोपेक्षितम् । सखीजनोपदिष्टमिति केचित् । मानं कर्तुं
३ अनुष्ठातुम् अशक्त्या नायिकया चाटुकारतारूपः कोपि गुणः

ii. 269—सक्तं for सक्तं N, V.

ii. 270—निरन्तरम् for निरन्तरान् P, B, Rn, D, M, J.

ii. 271—समार्जनायैव for प्रमार्जनायैव D, V, Cs.

ii. 272—कश्चित् for कोपि D, N;—दर्शिता for दर्शितः D;—
गुणायैव for गुणः कोपि Rn.

मानं सखिजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्त्या ॥ २७२ ॥

॥ इति लेशचक्रम् ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनुद्देशो यथाक्रमम् ।

यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यानं क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥

ध्रुवं ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।

स्त्रीजनमनोहारी दोषाभासः दोष इव आभासते स दोषाभासः कृतः ।
दोषत्वेन निरूपित इत्यर्थः । अत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्दिशिता इति
लेशः ॥ २७२ ॥

हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः इति क्रमप्राप्तं क्रममुदाहरति—उद्दिष्टा-
नामिति । उद्दिष्टानाम् प्रथमं कथितानां पदार्थानां यथाक्रमम् उद्देश-
क्रमानुरूपमेव अनुद्देशः पश्चादुक्तानां तत्संबन्धिनां कथनं यथासंख्यं
तत्संज्ञकोलंकारः । पूर्वोक्तानां तदनुरोधेन पश्चादुक्तैः पदार्थैः सहान्वयः
यथासंख्यालंकार इति भावः । उद्देशवाक्यगतस्य क्रमपदस्य सङ्गतिं
दर्शयति संख्यानं क्रम इत्यपीति । यथासंख्य एव संख्यानक्रमपर्यायः
इत्यर्थः । तदुक्तं भामहेन (ii. 88)—

यथासंख्यमथोत्प्रेक्षामलंकारद्वयं विदुः ।

संख्यानमिति मेधाविनोत्प्रेक्षाभिहिता क्वचित् ॥ इति

१० अनेन मेधावी यथासंख्यं संख्यानमिति अभिधत्ते इति स्पष्टम् ।

भोजराजः यथासंख्यं क्रमशब्देन व्यवहरति ॥ २७३ ॥

यथासंख्यमुदाहरति—ध्रुवं ते इति । हे तन्वि स्नातुम् अम्भः

प्रविष्टायाः जलगतायाः ते । स्मितेक्षणमुखद्युतिः कुमुदोत्पलपङ्कजैः

३ ध्रुवं निश्चयेन चोरिता अपहृता । अत्र कुमुदानां श्वेतत्वं उत्पलानां नीलत्वं

पङ्कजानां च आरक्तत्वं ज्ञेयम् । तेन साम्यप्रतीतिः । तथा च कुमुदेन

स्मितद्युतिः उत्पलेन ईक्षेणद्युतिः पङ्कजेन मुखद्युतिश्च चोरिता इति

६ पूर्वक्रमानुरोधेन उत्तरत्र क्रमः इति यथासंख्यम् । अन्यमुदाहरणं यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र

स्नातुमम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥

॥ इति क्रमः ॥

प्रेयः प्रियतराख्यानं

देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।

तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्पान्

शौर्याप्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ इति ॥ २७४ ॥

व्यङ्ग्यस्य संलक्ष्यक्रमासंलक्ष्यक्रमौ इति द्वौ भेदौ प्रागस्माभिर्निरूपितौ ।

तत्र संलक्ष्यक्रमाणां वस्त्वलङ्काररूपव्यङ्ग्यानां वाच्यार्थस्य शोभाजनकतया
समासोक्तिरूपकादिनाम्नालङ्कारत्वमुक्तम् । असंलक्ष्यक्रमाणां रसादि-

वाङ्मयानामपि वाच्योपस्कारेण अलंकारत्वमुचितमिति तदुपजीवि-
प्रेयोः सवदूर्जस्वि इत्यलंकारत्रयं दर्शयति—प्रेय इति । त्रयाणामसंलक्ष्य-

क्रमत्वरूपैकधर्मत्वात् एकत्र निवेशः । तेषु प्रियतरं भावाभिव्यक्त्या
बोद्धव्यम्य प्रीत्यतिशयकरं वक्तुर्वा प्रीत्याधिक्यसूचकमाख्यानं प्रेयः

प्रेयोनामालंकारः । अतिशयेन प्रियत्वात् प्रेयः इत्यर्थः । भावाश्च देवता-
गुरुशिष्याद्विजपुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिः तथा विभावानुभावाभ्यां व्यञ्जितः

निर्वेदादित्रयस्त्रिंशद्भेदो भावः व्यभिचारिणो भावाश्च । उक्तं च प्रकाशे—
रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः । भावः प्रोक्तः इति । देवादि-

विषयेत्यप्राप्तसवस्थोपलक्षणम् । तदुक्तं—

रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादिविषयोथवा ।

अन्याङ्गभावभावा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक् ॥ इति ।

१५ आचार्यदाण्डिनस्तु देवादिविषयकरतिभावव्यञ्जकमाख्यानं प्रेयोऽलंकारस्य
विषयतयाभिप्रेतमिति उदाहरणानुरोधादवगम्यते । एवं च कथनचातुरीवशेन

व्यज्यमाना देवादिविषयिका रतिर्यत्र वाच्योपस्कारिका तत्र प्रेयोऽलंकारः
१८ इति लक्षणं निष्पन्नम् । तथा रसपेशलं रसेन रत्यादिस्थायिभावरूपेण

पेशलं सहृदयानन्दजननमाख्यानं रसवदलंकारः । तथा रूढः अभि-
व्यक्तः गर्वः अहंकारो यत्र तादृशमाख्यानम् ऊर्जस्वि । आख्यान-

२१ चातुर्येण प्रधानतयाभिव्यज्यमानो गर्वाख्यो व्यभिचारिभावः ऊर्जस्वि-
नामालंकार इत्यर्थः । गर्वलक्षणं हि—

गर्वोभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः ।

रसवद्

सविलासाङ्गवीक्षाविनयावज्ञादिकृत् सः । इति ॥

२५युक्तोत्कर्षं चेति । युक्तः अलंकारव्यपदेशोपयुक्ता उत्कर्षः वाच्यशोभा
यस्मात् तत् ॥ तत् त्रयं तेषां प्रेयःप्रभृतीनां त्रयम् अलंकारव्यपदेशार्हं
२६भवतीत्यर्थः । सादृश्यादयो वाच्यार्थशोभाजनकत्वाद्यथा उपमालङ्कारादयो
भवन्ति भावादयोपि तेनैव कारणेन अलंकारव्यवहार्या भवितुं युक्ता
इत्यर्थः । अत्र प्रसङ्गतः रसमवानां किञ्चित् स्वरूपं दर्शयामः । तत्र विभावा-
३०नुभावव्यभिचारिभिर्व्यञ्जितो रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिवशेषो रसः ।
तदुक्तम्—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ इति ।

३४भरतोपि विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः । इत्याह । तत्र
विभावाः वासनारूपतया अतिसूक्ष्मरूपेण अवस्थितान् रत्या-
३६दीन् स्थायिभावपरपर्यायान् विभावयन्ति आस्वादयोग्यतां नयन्ति ते
ललनानायकचन्द्रिकावसन्तादयो ज्ञेयाः । तत्र ललनानायकौ आलम्बन-
विभावौ चन्द्रिकावसन्तादयश्चोद्दीपनविभावाः इति विवेकः । अनुभावाश्च
३९रत्यादीन् स्थायिनो येनुभावयन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति ते अनुभावाः
कटाक्षभुजाक्षेपरोमाञ्चप्रभृतयः । अथवा अनु रसोद्बोधानन्तरमुद्भवन्ति
रसकार्यरूपा ते अनुभावा कटाक्षरोमाञ्चादयः । व्यभिचारिणस्तु विशेषेण
४२अभितः सर्वाङ्गव्यापितया रत्यादीन् स्थायिनः काये चारयन्ति संचार-
यन्ति मुहुर्मुहुरभिव्यञ्जयन्ति ते निर्वेदग्लानिशङ्कादयः त्रयस्त्रिंशत् ज्ञेयाः ।
तत्र संयोगात् नाम विभावैरुत्पाद्योत्पादकरूपसंबन्धात् अनुभावैर्गम्य-
४५गमकभावरूपसंबन्धात् व्यभिचारिभिश्च पोष्यपोषकभावरूपसंबन्धाच्च रस-
निष्पत्तिर्नाम विभावैरुत्पत्तिः अनुभावैरभिव्यक्तिः व्यभिचारिभिः पुष्टिश्च
स्थायिनो भवन्ति इति भट्टलोल्लटः । विभावादिभिः संयोगात् गम्यगमकभाव-
४८रूपात् अनुमाप्यानुमापकभावरूपात् संबन्धात् रसस्य निष्पत्तिरिति
श्रीशङ्कुकः । विभावादिभिः संयोगात् भोज्यभोजकरूपसंबन्धात् रसस्य
निष्पत्तिर्भुक्तिरिति भट्टनायकः । अभिनवगुप्तपादास्तु स्थायिनां विभा-
५१वादिभिः समं संयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् संबन्धात् विभावादीनां वा

रसपेशलम् ।

परस्परसंयोगात् मीलनात् रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः इति सूत्रार्थं
विवृण्वन्ति । अयमेव चालंकारिकसंमतोर्थः । विस्तरस्तु काव्यप्रकाशे
५४ तटीकादौ च द्रष्टव्यः । रसविशेषाश्च—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुतसंज्ञाश्चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

५७ इति भरतेनोपदिष्टाः । एषां स्थायिभावाश्च तेनैव कथिताः । यथा—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

६० स्थायित्वं लक्षणं तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥ इति ।

६३ एवमेव पण्डितजगन्नाथोपि (P. 31)—

सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान् ।

यावद्रसं वर्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥

६६ इति लक्षणमाह । तत्र स्नांपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो
रतिस्थायिभावः । वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा चेतोविकासो हासः । पुत्रा-
दिवियोगमरणादिजन्मा वैक्लव्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुबन्धु-
६९ वधादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । परपराक्रमदानादिस्मृति-
जन्मा औन्नत्याख्यः उत्साहः । व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको
वैक्लव्याख्यः चेतोविशेषः भयम् । कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्सा-
७२ ख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा आश्चर्या-
ख्यो विस्मयः । अनुभावास्तु—

अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ।

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ॥

अश्रुवैग्वर्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिताः ।

७७ इत्युक्तलक्षणाः । एषामुदाहरणानि विस्तरभयान्न प्रदर्शयन्ते रसगङ्गाधरादौ

तेजस्वि

७८ तानि अनुसर्तव्यानि तत्र । शृङ्गारस्य द्वौ प्रभेदौ संभोगविप्रलम्भौ चेति ।
 रतेः संयोगकालावच्छिन्नत्वे प्रथमः । वियोगकालावच्छिन्नत्वे द्वितीयः ।
 संयोगवियोगौ च दम्पत्योः आवां संयुक्तवियुक्तौ इत्याकारिकौ
 ७९ अन्तःकरणवृत्तिविशेषौ ग्राह्यौ । तेन एकतल्पशयनेपि ईर्ष्यादिसद्भावे
 विप्रलम्भवर्णनमुचितम् इति ज्ञेयम् । व्यभिचारिणो भावास्तु—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।

८४ आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च ॥

८७ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

स्वप्नो विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ॥

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ।

९० त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥

इति भरतेनोक्ताः । एषामपि लक्षणोदाहरणानि प्रकाशादौ द्रष्टव्यानि
 प्रकाशकाराः—निर्वेदस्थायिभावोस्ति शान्तोपि नवमो रसः । इति

९३ शान्तं रसं स्वीकुर्वन्ति । केचित् अस्य शमस्थायिभावत्वं स्वीकुर्वन्ति ।

निर्वेदो नाम नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मा विषयविरागः । रसभावविवेच-
 नविस्तारस्तु नात्र्यशस्त्रे षष्ठसप्तमाध्याये ध्वन्यालौकादौ च द्रष्टव्यः ।

९६ अत्रेदमवधार्यम् । उपर्युक्तभावेषु देवादिविषयकरतिभावस्य प्रेयो-

नामालंकारत्वम् गर्वाख्यभावस्य च ऊर्जस्विनामालंकारत्वम् अवशिष्ट-
 भावानां तथा रसाभासभावाभासभावशान्तिभावोदयभावशबलतानां च

९९ रसवदलंकारत्वं बोध्यम् । रसपेगलम् इत्यत्र रसपदस्य रस्यमानपरत्वात्

भावानामपि रसपदेनैव संग्रहो ज्ञेयः । तथा चोक्तम्—

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।

१०२ सन्धिः शबलता चेति सर्वेपि रसनाद्रसाः ॥ इति ।

आचार्यदण्डिनो मते एते अङ्गित्वेनाङ्गत्वेन वाभिव्यज्यमाना अलंकारतां

रूढाहंकारं

प्राप्नुवन्ति । उभयोरपि काव्यशोभाजनकत्वाविशेषात् । ननु अ-
१०५ङ्गिनो रसादेरलंकार्यत्वात् कथमलंकारत्वम् रसस्य प्राधान्येऽलंकार्यत्वम्
तदन्यत्र चालंकारत्वमुक्तं ध्वन्यालोकलोचनकारैः यथा—

प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥ इति ।

१०६ परं दण्डिनो मते शब्दार्थात्मकस्य काव्यस्यैवालंकार्यत्वेन तदुपस्कारकस्य
व्यङ्ग्यमात्रस्य काव्यशोभाकरत्वेन अलंकारव्यपदेशे बाधाभावात् । काव्य-

१११ शोभाकरान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते । इति अलंकारसामान्यलक्षणस्या-
त्रापि निर्वाधप्रवृत्तेः । यदुक्तं विश्वनाथेन ध्वन्यालोकानुसारिणा (x. 95)—

रसभावां तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालंकृतयस्तदा ॥

रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

भावस्य चोदयं सन्धौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ॥ इति ।

११७ तत्र रसवत्प्रेयऊर्जस्विनां लक्षणं मूलकनोक्तम् । प्रशाम्यदवस्था भाव-
प्रशमः सः यत्र परस्याङ्गं तत्र समाहितालंकारः । भावस्य उद्गमावस्था-

भावोदयः तस्य पराङ्गत्वे भावोदयालंकारः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः पर-
१२० स्पर्शपर्याय भावसन्धिः तस्य पराङ्गत्वे भावसन्धिरलंकारः । बहूनां भावा-

नां पूर्वपूर्वापमर्देनोत्पत्तिर्भावमिश्रत्वम् तस्य पराङ्गत्वे भावमिश्रालंकारः ।
रसस्य अङ्गत्वे अलंकार्यत्वमङ्गत्वेऽलंकारत्वमिति प्राचां मतं दुषयन्त आहुः

१२३ प्रेमचन्द्रशर्माणः । अत्र ते नव्याः प्रष्टव्याः किं प्रधानतया प्रतीयमा-
नस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवालङ्कार्यत्वम् उत तथाभूतस्य रसादेरेवेति । तत्र न

तावत् प्रथमः समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोक्तादौ प्रधानतयैवाभिव्यज्य-
१२६ मानानां वस्त्वलंकाराणां तैरप्यलंकारत्वाभ्युपगमात् । न च तत्र वाच्या-

र्थस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलंकाराणां त्वप्रधानत्वम् । अप्रधा-
नानां त्वलङ्कारत्वमुचितमेवेति वाच्यम् । तत्र तत्र व्यङ्ग्यानामेवप्राधा-

१२९ न्यस्यानुभवसिद्धतयानपलपनीयत्वात् । नापि द्वितीयः सामान्येन का-
व्यात्मकतयाभ्युपगतानां वस्त्वलंकाररसादिव्यङ्ग्यानां मध्ये वस्त्वलंका-

राणामलंकारत्वम् रसादीनामेवालंकार्यत्वम् इति निर्वक्तुमयोग्यत्वात् ।

युक्तोत्कर्षं च तत् त्रयम् ॥ २७५ ॥

अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

१३२ न च रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य काव्यात्मकत्वादलंकार्यत्वं न वस्त्वलं-
कारयोः इति विश्वनाथोक्तमादरणीयम् ।

यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः ।

सन्ध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत् ॥

१३३ इत्यादौ तेनापि अङ्गभूतेन शृङ्गरेणैव काव्यव्यवहाराभ्युपगमात् ।

सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपध्वनिभेदस्य सर्वैः आलंकारिकैरभ्युपगतत्वेन रसा-

१३४ देरेव काव्यात्मत्वप्रतिपादनस्य बहुशो दूषितत्वाच्च । तस्मात् व्यङ्ग्यतया-

वशिष्टानां वस्त्वलंकाराणां रसादीनां काव्यशोभाजनकतयालंकारत्वं

युक्तचतुर्भवप्रतिपन्नमिति प्राचां सरणिरेवसाधीयसी इति आहुः । अत्र

१३५ रसस्य अलंकार्यत्वम् पूर्वं च रसवद्वाचि इत्यादिना गुणत्वमुक्तम् तत् क-

थमेकस्यैवगुणत्वमलंकारत्वं चेति शङ्कायाः सभाधानमग्रे मूले एव स्फुटी-

भविष्यति ॥ २७५ ॥

प्रेय उदाहरति—अद्येति । गृहागतं भगवन्तं प्रति विदुरोक्तिरियम् ।

हे गोविन्द त्वयि गृहागते सति मदीयभवनं संप्राप्ते सति अद्य मम या

३ प्रीतिर्जाता कालेन कालान्तरेण तवैवागमनात् पुनरपि त्वदागमनेनैव

एषा प्रीतिः अद्यतनीसदृशी प्रीतिर्भवेत् भविष्यति । त्वयि गते त्वदि-

तरसत्पुरुषागमनेन एवंविधा प्रीति नैर्बभविष्यति इत्यर्थः । अत्र विदुरस्य

६ भगवद्विषयकरतिभावः वाक्यभङ्ग्याभिव्यज्यमानः भगवतः प्रीत्यतिशय-

जनने वाच्यस्य शोभां पुष्पाति ॥ २७६ ॥

उदाहरणं संगमयति—इत्याहेति । इति पूर्वोक्तप्रकारं विदुरः युक्तं तद्व-

क्तेरनुरूपमाह । यतस्तस्य अन्यतः भगवदितरस्मात् तादृशी धृतिः संतोषो

३ नास्ति अथवा अन्यतः विदुरेतरे पुंसि तादृशी धृतिः धैर्यम् नास्ति ।

ii. 276—याता for जाता N;—नैषा काले for कालेनैषा Pn.

ii. 277—विदुरो युक्तं for युक्तं विदुरो D, V;—वाक्य for युक्तं Pn, B.

भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

सोमः सूर्यो मरुद्भूमिवर्योम होता नलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव के वयम् ॥ २७८ ॥

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्रातवर्मणः ।

भक्तिमात्रेण केवलभक्त्या न तु तच्छून्यैरुपचारैः इत्यर्थः । समाराध्यः हरिः ततः तस्माद्विदुरवचनात् सुप्रीतः संतुष्टः अभूत् । अत्र बोद्धव्यस्य भगवतः प्रीतिकरमेतदाख्यानामिति प्रेयोऽलंकारः । उद्योगपर्वस्थितस्य—

या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥

इत्यस्य श्लोकस्य प्रतिरूपकोयं श्लोकः इति प्रेमचन्द्रशर्मादयः ॥२७७॥

बोद्धुः प्रीतौ पूर्वमुदाहृतम् इदानीं वक्तुः प्रीताबुदाहरति—सोम इति ।

हे देव सोमः चन्द्रः सूर्यः मरुत् वायुः भूमिः व्योम आकाश होता यजमानः अनलः अग्निः जलम् च इति रूपाणि एवंविधानि स्थूलानि अष्टौ रूपाणि अतिक्रम्य विलङ्घ्य त्वां सच्चिदानन्दैकमयम्—अणोरणीयान् महतो महीयान् इत्यादिश्रुतिशतवर्णितं भगवन्तं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं के वयम् पामराः वयं त्वत्स्वरूपावलोकने आकलने वा न समर्थाः इत्यर्थः । एवं स्थिते यत्तव दर्शनं तत्र तवानुग्रह एव हेतुरिति भावः । अत्र केचित्— इति रूपाणि सोमादिस्थूलरूपा अष्टौ मूर्तीरतिक्रम्य सूक्ष्मस्वरूपेण वर्तमानं सच्चिदानन्दं त्वां द्रष्टुम् इति अतिक्रमणक्रियां भगवत एव वर्णयन्ति ॥ २७८ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । देवे महेश्वरे साक्षात्कृते तपोभिः प्रत्यक्षीकृते रातवर्मणः तत्संज्ञकस्य राज्ञः नृपतेः यत् प्रीतिप्रकाशनं महेश्वर-विषयकरतिभावसूचनं तच्च तदपि प्रेयः इति अवगम्यताम् ज्ञायताम् अत्र केवलभक्त्यैव प्रीत्यभिव्यक्तिर्बोद्धव्या । सोमादिभिन्नस्य प्राकृतरूपगुणशून्यस्य निष्कलस्य परब्रह्मणः जन्यप्रीतेरभावात् न आराध्यगता

ii. 278—सोमसूर्यो for सोमः सूर्यो M;—मरुद्भूमि for मरुद्भूमिः D.

ii. 279—राजवर्मणः for रातवर्मणः P, B, S, Rn, J, M;—राज-धर्मणः D, V.

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

मृतेति प्रेत्य संगन्तुं यया मे मरणं मतम् ।

प्रीतिरत्रास्तीति भावः । रतिर्देवादिविषया इति भावलक्षणे आदिशब्देन मुनिनृपादीनां संग्रहः । तत्र देवविषयकरतेरुदाहरणं ग्रन्थकृता दर्शितम् मुनिनृपादीनां यथा—

हरत्यघं सप्रति हेतुरेप्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेपि योग्यताम् ॥

११ इयं हि श्रीकृष्णमुद्दिश्य भगवतो नारदस्योक्तिः

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोदय-

स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि यावद्भुव-

स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥ इति ।

१२ अत्र पूर्वार्धे भूविषयः उत्तरार्धे राजविषयः तत्र चाङ्गाङ्गिभावः ॥ २७९ ॥

वासवदलङ्कारं दिदर्शयिषुः रसेषु प्राथम्यात् सर्वजनाभिनन्दनीय-

त्वाच्च प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति—मृतेति । वासवदत्तायाः दाहप्रवादेन

परं दुःखितस्य पुनस्तां प्राप्य हर्षम्य परां कोटिमुपगतस्य वत्सराजस्यो-

क्तिरियम् । मृता अग्निदाहात् पञ्चत्वं गता इति हेतोः यया वासवदत्तया

सह प्रेत्य परलोके संगन्तुम् संयोगं प्राप्तुं मे मया मरणं मतम् प्रार्थितम्

१३ सा एव अवन्ती अवन्तिदेशोद्भवा वासवदत्ता कथम् अत्रैव जन्मनि मया

लब्धा । अत्र संभोगशृङ्गारः । तदुक्तं प्रदीपे—

अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥

१४ अयं च विप्रलम्भानन्तरं वर्णितः पुष्टिमाप्नोति इत्यत्र विप्रलम्भानन्तरं

वर्णितः । तदुक्तं—

न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमश्नुते ।

ii. 279—यच्च for तच्च M;—अनुगम्यताम् for अवगम्यताम् N, V, Cs.

ii. 280—संगत्यै for संगन्तुं D;—मृतेभिप्रेत्य संगं तु for मृतेति प्रेत्य

संगन्तुं Pn, B.

सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मानि ॥ २८० ॥

प्राक् प्रीतिर्दक्षिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् गगो विवर्द्धते ॥ इति ।

१८ विप्रलम्भलक्षणम् प्रदीपे—

भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।

नाधिगच्छति चाभीष्टे विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ इति ॥

अयं च विप्रलम्भः पूर्वागदानप्रवासकरणात्मकतया चतुर्विधः । अत्र

१८ करुणात्मकः । तदुक्तम्—

यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरे पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदेकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ इति ॥ २८० ॥

नायिकाविषयकप्रीतेरत्रापि प्रतीयमानत्वात् कुतो नायं प्रेयोलंकारः
इत्याह—प्रागिति । प्राक् पूर्वोदाहृतप्रेयोलंकारोदाहरणद्वये प्रीतिः दर्शिता
संप्रयोगशून्या रतिः प्रीतिः सा प्रेयोलंकारविषयीभूता इति तदलंकारे सा
दर्शिता । तत्र हि भगवद्विषयका रतिः विभावादिभिरपरिपुष्टा अतः प्रीतिः
तदुक्तम्—

मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखमवेदनं वचः ।

असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ इति ।

संप्रयोगो नाम विभावादिभिः परिपोषः स तु पूर्वादाहरणे नास्ति
इति तत्र प्रीतिः । अत्र तु तादृशः परिपोषो वर्तते इति रतिः । तदाह—
सेयं रतिरिति । सा तादृशी देवादिविषयकपूर्वदर्शितरतिसजातीया
रतिः—रतिर्मनोनुकूलैर्धर्मैः मनसः प्रवणायितम् । इत्याद्युक्तलक्षणा ।

१२ प्रकृते कान्ताविषयकानुरागे इत्यर्थः । रूपबाहुल्ययोगेन रूपस्य स्वरूप-
स्य बाहुल्यं विभावानुभावव्यभिचारिभावादिभिः परिपोषः तस्य योगेन
संबन्धेन शृङ्गारतां गता अलौकिकानन्दसंपादकत्वेन शृङ्गाररसत्वं प्राप्ता ॥

१५ अतः इदं वचः रसवत् रसवदलंकारः इत्यर्थः । अत्र वासदत्ता विभावः ।
तदुक्तमधुरवचनसुहास्यादयो अनुभावा उन्नेयाः । हर्षविस्मयादयश्च व्य-

ii. 280—सैवावन्ती for सैवावन्ती P, R, B; सैषा पत्नी D; N has
the marginal note on अवन्ती=वासवदत्ता.

३६ [काव्यादर्श]

रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः ॥ २८१ ॥

निगृह्य केशेष्वकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सोयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥ २८२ ॥

भिचारिणः । एभिः परिपोषं नीतो रत्याख्यः स्थायिभावः शृङ्गाररसता-
१८ मापद्यते । शृङ्गारपदार्थस्तु—

शृङ्गं हि मन्मथोद्वेदस्तदागमनहेतुकः ।

पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते ॥ इति ॥

२१ रसोद्बोधे विभावदयस्त्रयः समुदिता हेतुत्वं भजन्ते । यत्र तु कस्यचित्
न्यूनता तत्र तस्याक्षेपात् समुदितत्वं बोद्धव्यम् । तदुक्तम्—

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।

झटित्यन्यतमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

२५ तथा च—

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघा मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।

धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥

२८ इत्यत्र केवलं मुग्धादयितमेघादिरूपाणामालम्बनोद्दीपनविभावानामेव
वर्णनं न तु अनुभावव्यभिचारिभावानाम् तथापि आक्षेपेण तत्कल्पनया

३० समुदितत्वम् बोध्यम् यत्र तु आक्षेपे क्लेशः तत्र तु दोष एव तदुक्तं प्रकाशे—

परिहरति रतिं मतिं लुर्नाते स्वलति भृशं परिवर्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥

३३ अत्र रतिपरिहासादीदिनामनुभावानां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो
विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः इति ॥ २८१ ॥

रौद्रमुदाहरति—निगृह्येति । येन दुःशासनेन मम अग्रतः नामगणयित्वे-

त्यर्थः कृष्णा द्रौपदी केशेषु निगृह्य गृहीत्वा आकृष्टा सोयं पापः दुःशासनः
३२ लब्धः मयेति शेषः । किं क्षणम् अत्यल्पकालमपि जीवति नैव जीवि-
प्यतीत्यर्थः ॥ २८२ ॥

इत्यारुह्य परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।

भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्णवामूर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

रौद्ररसत्वं विशदयति—इतीति । इति उक्तप्रकारेण परां कोटिमारुह्य विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य क्रोधः स्थायिभावः स च—प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोधसंज्ञितः इत्युक्तलक्षणः । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्षायाः प्रबोधः उत्कटत्वम् क्रोधः । तैक्ष्ण्यजनकचित्तवृत्तिविशेष इति यावत् । रौद्रात्मतां रौद्ररसत्वं गतः प्राप्तः । अत्र दुःशासनः आलम्बनविभावः । कृष्णाकेशकपर्णादिस्मरणमुद्दीपनविभावः । पाप इत्यधिक्षेपवचनमनुभावः । प्रतीयमानाश्च गर्वादयो व्यभिचारिणः । एतैः पुष्टिं प्रापितः क्रोधस्थायि-भावः रौद्ररसत्वमापन्नः । तद्वर्णनपरमेतद्वचः रसवदलंकारालंकृतम् ॥ २८३ ॥

वीरमुदाहरति—अजित्वेति । सार्णवाम् अर्णवनेमिर्मूर्त्वा मेदिनीम् अजित्वा शत्रुपराजयेन आत्मसादकृत्वा । विविधैः अश्वमेधप्रभृतिभिः मखैः यज्ञैः अनिष्ट्वा यजनमविधाय । अर्थिभ्यः याचकेभ्यः अर्थं द्रविणम् अदत्त्वा अवितीर्य अहं पार्थिवः पृथिव्या ईश्वरः कथं भवेयम् एत-त्रितयशून्यस्य पार्थिवत्वं विडम्बनैवेति भावः । अत्र कान्तवाक्यत्रयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषयक उत्साहः प्रकटितः । तेन च अस्य नृपस्य युद्धवीरत्वं धर्मवीरत्वं दानवीरत्वं च वर्णितं भवति । दयावीरोदाहरणं त्वयथा साहित्यदर्पणे । (P. 181)—

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥ इति ।

अत्र गरुडस्य तृप्तिमपश्यतः जीमूतवाहनस्योक्तिरियं दयाया उत्साहा-तिशयं दर्शयति इति दयावीरः । एवं च युद्धवीरा रामार्जुनप्रभृतयः धर्मवीरा युधिष्ठिरप्रभृतयः दानवीराः परशुरामबलिप्रभृतयः दयावीराश्च बुद्धजीमूतवाहनप्रभृतयः इति बोद्धव्यम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमीश्वरः ॥ २८५ ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी ।

साधिशेषे कथं देवि हुताशनवर्ती चिताम् ॥ २८६ ॥

इति कारुण्यमुद्रिक्तमलंकारतया स्मृतम् ।

वीररसं विशदयति—इतीति । इति पूर्ववर्णितप्रकारकः उत्साहः—

कार्यारम्भेषु संरम्भः इत्यादिना उक्तलक्षणः प्रकृष्टात्मा विभवादिभिः
परिपुष्ट्वरूपः तिष्ठन् वीररसात्मना वर्तमानः आसां गिरां
रसवत्त्वं रसवदलंकारत्वं समर्थयितुं संपादयितुम् ईश्वरः समर्थः अस्ति
इति शेषः । अत्र युद्धे विजेतव्याः शत्रवः धर्मं धर्मः दाने याचकाः
आलम्बनविभावाः । सहायान्वेषणादयः प्रतीयमाना अनुभावाः । हर्षवृत्ति-
स्मृत्यादयो व्यभिचारिणः । एतैरभिव्यक्तः उत्साहरूपस्थायिभावः वीर-
रसतां लभते ॥ २८५ ॥

करुणमुदाहरति—यस्या इति । यस्याः कोमलाङ्ग्याः कुसुमशय्यापि
रुजाकरी पीडाकरी भवतीति शेषः सा तन्वी सुकुमारगात्री हुताशन-
वर्ती ज्वलनप्रदीप्तां चितां कथम् अधिशेते अध्यारोहति अतिकृष्टा-
स्पदमेतदिति भावः ॥ २८६ ॥

करुणत्वं प्रकटयति—इतीति । इति एवं वर्णितं कारुण्यं करुणरस-
स्थायिभावः शोकः—इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकल्यं शोक उच्यते । इत्युक्तल-
क्षणः । उद्रिक्तं विभावादिभिः परिपुष्टं सत् अलंकारतया रसवदलंकारत्वेन
स्मृतम् पूर्वमहर्षिभिरिति शेषः । अत्र विगतजीविता तन्वी आलम्बनवि-
भावः कुसुमशय्यादय उद्दीपनविभावाः करुणवचनमनुभावः कथमि-
त्यनेन प्रतीयमानाश्चिन्तादयो व्यभिचारिणः । एतैः पुष्टिं नीतः शोका-

ii. 285—रसवत्तां for रसवत्त्वं D;—गिरां तासां for गिरामासां V.

ii. 286—साधिशेते for साधिशेषे all except M;—देवी for देवि
Cs, J, Pn, D;—तन्वी for देवि P, B, R; बाला V;—
ज्वलन्तीमधुना for हुताशनवर्ती D, V; ज्वलन्तिमवने (?) J.

ii. 287—तयेष्यते for तया स्मृतम् D.

तथापरेपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानकाः ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सह नृत्यन्ति कवन्धैरन्त्रभूषणैः ॥ २८८ ॥

इदमम्लानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।

रुच्यः स्थायिभावः कर्णरसत्वं भजते । अथ अपरेपि पूर्वदर्शितशृङ्गार-
वीररौद्रकर्णरसवत् अन्येपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानका रसाः सन्ति तेषा-
मपि स्वरूपं दर्शयाम इत्यर्थः प्रस्ताववाक्यमेतत् ॥ २८७ ॥

बीभत्समुदाहरति—पायं पायमिति । अन्त्राणि पुरीततः भूषणानि येषां
ते कौणपाः राक्षसाः कवन्धैः सह मृतानां शिरोविहीनक्रियायुतशरीरैः । सह
तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः हस्तपुटकैः पायं पायं पीत्वा पीत्वा
नृत्यन्ति सप्रमोदं क्रीडन्ति । अत्र जुगप्सारूपस्थायिभावः । दोषेक्षणा-
दिभिर्गर्हा जुगुप्सेति निगद्यते । इति तल्लक्षणम् । तस्याः कौणपा आल-
म्बनविभावः । प्रतीयमाननिष्ठीवनच्छर्दनादयोनुभावाः । मोहापस्मारा-
दयो व्यभिचारिणः । तैश्च परिपुष्टा सा बीभत्सरसत्वं भजते । बीभत्स-
श्चात्र राजविषयकरतौ गुणीभूतः । तादृशरतिश्च वर्णनीयप्रीतिकरत्वात्
प्रेयोऽलंकारः इति प्रेयोरसवतोः संकरः ॥ २८८ ॥

हास्यमुदाहरति—इदमिति । सखीनां पुरतो मानकथां कुर्वतां
रहसि च नायकेन सह कृतक्रीडां नायिकां प्रति तत्सख्या उपाहासोक्ति-
रियम् । अम्लानः म्लानिमप्राप्तः अस्मद्वचनैर्न न्यूनीभूत इत्यर्थः तादृशः
मानो यस्याः सा तस्याः । तव स्तनतटे स्तनप्रान्ते लग्नम् आसक्तं नवं
न तु प्राचीनम् नखपदं नखव्रणचिह्नम् । हे सखि उत्तरीयेण छाद्यतां
आच्छाद्यताम् । मानिन्यास्ते नायकसंभोगसूचकं नखव्रणं ज्ञादिति आ-
च्छाद्यताम् । अन्यथास्मःपुरतो दर्शिता मानकथा कथं यथार्था स्यात्
इति परिहासोक्तिः । अत्र—वागादिविकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ।

ii. 287 अथापरे for तथापरे R; तथा परे P, and B after him;—

बीभत्सा misprint for बीभत्स in B.

ii. 288—कर for पाणि V;—भूषिताः for भूषणाः D.

ii. 289—अम्लानमालायाः for अम्लानमानायाः M, V, Pn, Cs;—
मालाभं for मालायाः D.

छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।

इत्युक्तलक्षणः हासः स्थायिभावः । तादृशी कपटमानवती नायिका आलम्बनविभावः । नखक्षतमुद्गीपनविभावः । तादृशसोल्लुण्ठवचनान्यनुभावः । प्रतीयमाना अवहित्थादयो व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो हासस्थायि-
१२भावो हास्यरसतां भजते । अम्लानमानाया इत्यत्र अम्लानमालाया इति पाठो दृश्यते स तु न सरसः ॥ २८९ ॥

अद्भुतमुदाहरति—अंशुकानीति । एषां नन्दनशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् प्रवालानि कोमलपत्राणि अंशुकानि वसनानि । पुष्पं हारादिभूषणम् । शाखाश्च मन्दिराणि गृहाणि । चित्रम् एतत् विस्मयास्पदम् । अत्र—विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् । इत्युक्तलक्षणस्य विस्मयस्थायिभावस्य दिव्यनन्दनशाखिनः आलम्बनविभावः । तेषामंशुकादिमत्त्वगुणम-
६हिमा उद्गीपनविभावः । प्रतीयमानाः स्तम्भस्वेदादयोनुभावाः । तथैव वितर्कादियश्च व्यभिचारिणः । एभिः परिपुष्टो विस्मयोद्भूतरसत्वं भजते ॥ २९० ॥

भयानकं दर्शयति—इदमिति । मघोनः महेन्द्रस्य इदं धारासंनिहितानलं धारासु निशितमुखेषु संनिहितः अनलः यस्य तत् । एतादृशं कुलिशं श्वन्नमस्तीति शेषः । यस्य स्मरणं दैत्यस्त्रीगर्भपाताय असुराङ्गनागर्भसंसनाय कल्पते प्रभवति तत्स्मरणे दैत्याङ्गन्नानां गर्भाः भयेन च्यवन्तीत्यर्थः । अत्र—रौद्रशक्त्या तु जनितं वैक्लव्यं मनसो भयम् इत्युक्तलक्षण-
६स्य भयस्थायिभावस्य मघोना आलम्बनविभावः । कुलिशमुद्गीपनविभावः । गर्भपातादयोनुभावाः । प्रतीयमाना आवेगसंमोहादयश्च व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो भयस्थायिभावः भयानकरसत्वं भजते । अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः इत्युक्तचनुरोधेन एते अष्टौ रसाः प्रदर्शिताः । शान्ताख्यो नवमो रसः श्रव्यकाव्ये दृश्यते तल्लक्षणं प्रकाशे—निर्वेदस्थायिभावोस्ति शान्तोपि ।

स्मरणं यस्य दैत्यस्त्री—

नवमो रसः । इति । अन्यत्रापि—

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥ इति ।

१४ तदुदाहरणं—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा

मणौ वा लोष्ठे वा बलवतिरिपौ वा सुहृदि वा ।

तूणे वा स्त्रेणे वा मम समदृशो यान्ति

दिवसाः कदा पुण्ये रण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ इति ।

१५ अत्र हि मिथ्यात्वेन परिभाव्यमानं निखिलं जगदालम्बनम् । तपो-
वनाद्युद्दीपनम् । अद्रिहाराद्योः समदर्शनमनुभावः । मतिधृतिहर्षाः

२१ व्यभिचारिभावाः । एतैः निर्वेदस्थायिभावः शमस्थायिभावो वा परिपोषं
गतः शान्तरसत्वेन पर्यवस्यति । केचित् पुनः भक्तिरसमन्यं स्वीकुर्वन्ति ।

जगन्नाथपण्डितराजस्तु (P. 45)—कथमेते एव रसाः । भगवदालम्बनस्य रोमा-

२४ च्चाश्रुपातादिभिरनुभावितस्य हर्षादिभिः परिपोषितस्य भागवतादिपुराण-
श्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य दुरपह्नवत्वात् । भगवद-
नुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभावः । न चासौ शान्तरसे अन्तर्भावमर्हति ।

२७ अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात् । उच्यते । भक्तेर्देवादिविषयरतित्वेन
भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्तेः ।

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।

भावः प्रोक्तस्तदाभासा ह्यनौचित्यप्रवर्तिताः ॥

३१ इति हि प्राचां सिद्धान्तात् । न च तर्हि कामिनीविषयाया अपि रतेर्भा-
वत्वमस्तु रतित्वाविशेषात् । अस्तु वा भगवद्भक्तैरेव स्थायित्वम् कामि-

३३ न्यादिरतीनां च भावत्वं विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । भरतादि-
मुनिवचनानामेवात्र रसभावत्वादिव्यवस्थास्थापकत्वेन स्वातन्त्र्य-
योगात् । इति ॥ एवं केवलभरतवचनप्रामाण्येन भक्तिरसं भावत्वेन सोम-

३६ न्यत । परं शाण्डिल्यवर्तमानुगा भक्तिरसं स्वीकुर्वन्त्येव । तदुक्तं भगव-

गर्भपाताय कल्पते ॥ २९१ ॥

वाच्यस्याग्रामतायोनिर्माधुर्ये दर्शितो रसः ।

इह च्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २९२ ॥

इति चन्द्रिकाभूतरसोल्लासे—

परत्रानासङ्गं जनयति रतिर्या नियमतः

परस्मिन्नेवास्मिन् समरसतया पश्यत इमम् ।

परप्रेमात्वेयं भवति परमानन्दमधुरा

परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचणैः ॥ इति ।

२९२ तथा रसाभासभावाभासादयोपि रसनाद्रसाः तेषां सद्भावे रसवेदनालंकारः ।

तत्र अनौचित्येन प्रवृत्तौ रसभावौ रसाभासभावाभासौ । भावो-
दयादीनां स्वरूपं पूर्वमेव कथितम् । तेषामुदाहरणान्यपि कुवलयानन्दा-

२९३ दिषु द्रष्टव्यानि ॥ २९१ ॥

प्रथमपरिच्छेदे गुणनिर्वचनप्रसङ्गे मधुरं रसवद्वाचि इत्यनेन रसवत्त्व-
स्य माधुर्यगुणत्वमुक्तम् इहचालंकारत्वम् तत्र क उभयोर्भेद इति दर्शयति—

३ वाच्यस्येति । माधुर्यं मधुरगुणे वाच्यस्य अग्राम्यता ग्राम्यतादोषाभावसमा-
नाधिकरणालंकारत्वमित्यर्थः । सैव योनिर्व्याप्तिरिति यस्य सः दर्शितः—

कामं सर्वोप्यलंकारः रसमर्थं निषिञ्चति ।

तथाप्यग्राम्यतैर्वा भारं वहन्ति भूयसा ॥

इति कथितः । इह रसवदलंकारे तु गिरां वाचाम् अष्टरसायत्ता शृङ्गाराद्यष्ट-
रसाधीना रसवत्ता रसवदलंकारस्वत्ता स्मृता । अयं भावः— ग्राम्यत्वाभाव-

समानाधिकरणरसव्यङ्ग्यकालंकारादिमत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वं पूर्वमुक्तम् इह
तु केवलरसानामेवालंकारत्वमुक्तम् अतो न माधुर्यरसवत्तोरभेदः इति
ज्ञेयम् । अत्र अष्टेत्यनेन आचार्यदण्डिनः शान्तो रसो नाभिप्रेत इति

३२ सूच्यते ॥ २९२ ॥

अपकर्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूद्वयम् ।

विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥ २९३ ॥

ऊर्जस्विनं दर्शयति—अपकर्ताहमिति । समराङ्गणात् धावमानं प्रति कस्यचित् उक्तिरियम् । अहं ते अपकर्ता अस्मि अपकारम् आचरिष्यामि इति भयं ते हृदि मा स्म भूत् मा भवतु । मे खड्गः विमुखेषु जातु कदाचिदपि प्रहर्तुं न वाञ्छति । तदुक्तं मनुना (vii. 93)—

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ।

न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

अत्र—

गर्वो मदप्रभावश्रीविद्यासत्कुलजन्माभिः ।

अवज्ञा सविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥

१० इत्युक्तलक्षणो गर्वरूपो व्यभिचारिभावः स्थायिभावमुत्साहमाच्छाद्य उद्विक्ततया प्रकाशते इति ऊर्जस्विनामालंकारः । अयं च—व्यभिचारी
१२ तथाञ्जितः इति प्रकाशकृदुक्तेर्भाव एव । ऊर्जः बलं तत्प्रकाशनादूर्जस्वि
इति नाम्नात्र व्यवह्रियते । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः—यत्र त्वयमेव बल-
रूपव्यभिचारिभावः स्थायिनि उत्साहे निलीयते तत्र वीरो रसः । स च
१५ पूर्वोक्तरसवन्नाम्ना व्यपदिश्यते यथा—

क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा

युष्मद्देहेषु लज्जा दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमासि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः

किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेपयामि ॥

अत्र पादत्रयेणोद्विक्ततया व्यज्यमानोपि गर्वश्चतुर्थपादव्यङ्ग्यस्य राम-
२१ ज्योत्साहाख्यस्थायिभावस्य कुक्षौ विलीयते । अत एवेदं प्रकाशकारेण
वीररसोदाहरणत्वेनोपन्यस्तम् । तस्मादयं रसवदलंकार एव । नव्यास्तु
रसाभासो भावाभासो वा रसान्तरादेरङ्गत्वमापन्नः सन् ऊर्जख्यलंकारो
२४ भवतीत्याचक्षते तत्र रुचिरम् । तथात्वे ऊर्जस्विसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्ते
अलंकारसंज्ञानां तथात्वस्यैव नियमात् । इति ॥ २९३ ॥

ii. 293—विमुखे तु for विमुखेषु M;—न ते for न मे V;—शक्तिः
for खड्गः D.

३७ [काव्यादर्श]

इति मुक्तः परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥ २९४ ॥

॥ इत्यूर्जस्वि ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये ।

उदाहरणं विशदयति—इतीति । दर्पशालिना अहंकारवता केनापि पुंसा वीरेण एवमुक्त्वा युद्धे निरुद्धः पराजितः परः शत्रुः मुक्तः गन्तुमनु-
ज्ञातः । तत् तस्मात् अयं ऊर्जस्व्यलंकारो ज्ञेयः । एवमादिकम् यथा अत्र
वीररसव्यभिचारी गर्वः ऊर्जस्वित्वेनोक्तः तथा अन्यरसव्यभिचारी गर्वः
ऊर्जस्वी भवति इत्यर्थः ॥ २९४ ॥

पर्यायोक्तं लक्षयति—अर्थमिति । इष्टम् प्रतिपादनाभिलषितम् अर्थं
साक्षात् वाचकशब्देन अनाख्याय अप्रतिपाद्य तस्यैव इष्टार्थस्यैव सिद्धये
सचमत्कारप्रतिपत्तये यत् प्रकारान्तराख्यानम् प्रकारान्तरेण चातुर्य-
द्योतकभङ्गिविशेषेण आख्यानं व्यञ्जनया द्योतनं तत् पर्यायोक्तम् पर्यायेण
तदर्थकशब्दान्तरेण विवक्षितार्थस्योक्तत्वात् पर्यायोक्तम् कथ्यते इति शेषः ।
पर्यायता च शब्दानामेकार्थप्रतिपादकता । सा च एकैव वृत्त्येति न
नियमः । वृत्त्यन्तरेणापि तदर्थप्रतिपादकत्वे पर्यायतानपायात् । तथा च
विवक्षितमर्थं साक्षात् तद्वाचकपदेन अकथयित्वा वैचित्र्यविशेषाय प्रकारा-
न्तरेण तत्कथनं पर्यायोक्तम् । वाच्यार्थस्य व्यञ्जनया प्रतिपादनं पर्यायोक्त-
मित्यर्थः । अत्र व्यञ्जनया वाच्यार्थस्यैवाभिधानम् ध्वनौ तु न वाच्य एवार्थो
विषयः इति ततो भेदः । अपरं च अत्र व्यङ्ग्यार्थः अतिस्फुटतया न तथा
अतिशेते यथा उक्तिवैचित्र्यमिति नास्य ध्वनित्वं नापि गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं
किंतु चित्रकाव्यमेवैतत् । प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु—विवक्षितार्थश्च क्वचित्
वाच्यार्थनियतसंबन्धित्वात् वक्त्रादिवैशिष्ट्यप्रतीतिमन्तरेणापि झटिति प्रयु-
क्तशब्देन व्यज्यते क्वचिच्च वाच्य एव प्रकारान्तरेण व्यज्यते इत्यस्य द्वौ
भेदौ । एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकेभ्योलंकारेभ्य भेदो बोद्धव्यः तेषु निरुक्तरूप-

ii. 294—इत्थं for इति M;—एवमुक्त्वा for इति मुक्तः P, B, R;
इदमुक्तः D;—ओजस्व for ऊर्जस्वि D, which adds इति
रसवद्ऊर्जस्व्यलंकारौ at the end.

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २९५ ॥

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि

१७त्वाभावात् । न च—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोर्गमनागमनयोर्नियतसंबन्धित्वात् कथमाक्षेपादस्य
२९भेद इति वाच्यम् । वाच्यनियतसंबन्धिनोपि गमनाभावरूपव्यङ्ग्यस्य
वक्तव्यैशिष्ट्यपर्यालोचनया त्वयि गतेहं मरिष्यामीति द्वितीयार्धव्यङ्ग्य-
पर्यालोचनया च प्रतीयमानत्वेन ज्ञातिरिति व्यज्यमानत्वाभावात् । तत्र
२४अथमस्योदाहरणं दशत्यसौ परभृतः इत्यादि ग्रन्थकृता दर्शयिष्यते ।
द्वितीयस्य यथा—

यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ इति ।

२८अत्र शकैरावणौ मदमानमुक्तौ इति व्यङ्ग्यम् तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्यमि-
ति । केचित्तु पर्यायोक्तेस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वम् समासोक्तौ
३०वाच्यस्यैव प्रस्तुतत्वम् अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येषां मिथो
भेद इत्याहुः । तत्तु प्रसिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् । इत्याहुः ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति—दशतीति । असौ परभृतः कोकिलः सहकारस्य

आम्रस्य मञ्जरीं दशति आस्वादनेन विनाशयति । अहं तं वारयिष्यामि
३१निवारयामि । युवाभ्यां स्वैरं स्वच्छन्दं सविश्रम्भमिति भावः आस्यतां
स्थीयताम् । अत्र अन्यजनसान्निध्यं सुरतोत्सवप्रतिबन्धकमिति नायिका-
नायकयोः संनिधानात् सख्या अपसरणमिष्टम् तत् अहं गमिष्यामि इत्युक्तौ
३२वक्तव्या अवैदग्ध्यं दर्शयेत् अतः परभृतवारणमिषेण तत् कृतमिति चमत्का-
रातिशयः । अतः पर्यायोक्तम् । केचित्तु अत्र परभृतशब्देन नायकः
मञ्जरीशब्देन नायिका तत्संभोगप्रतिबन्धिका च अहम् इति शब्देन सूच्यते
३३अतः पर्यायोक्तमिति वर्णयन्ति परं तन्न रुचिरम् तथात्वे वाच्यार्थस्य अप्रस्तु-

युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २९६ ॥
संगमय्य सर्वां यूना संकेते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥ २९७ ॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात् पुनः ।

तत्त्वेन लक्षणासंगत्यापत्तेः । युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् इत्यस्य सरसत्वान-
नकूलत्वाच्चेति ज्ञेयम् ॥ २९६ ॥

प्राकरणिकार्थबोधं विना लक्षणसमन्वयोत्र दुर्घट इति तं दर्शयति—
संगमय्येति । यूना नायकेन सह सर्वां नायिकाभूतां संकेतं संकेत-
स्थाने संगमय्य संयोज्य तद्रतोत्सवं तदुभययोः रतोत्सवं सुखविलासं
निर्वर्तयितुं स्वगमनेन सविश्रमं संपादयितुम् इच्छन्त्या कयापि चतुरया
सख्या ततः तस्मात् स्थानादपसृतम् ॥ २९७ ॥

समाहितं लक्षयति—किञ्चिदिति । किञ्चित् कार्यम् आरभमाणस्य
समुचितकारणेन संपादयितुमुद्यतस्य दैववशात् अकस्मादेव तस्य कार्य-
स्य यत् साधनं संपादकसाधनान्तरं तस्य समापत्तिः संप्राप्तिः तत्
समाहितमाहुः । दैववशेन कारणान्तरोदयेनारब्धकार्यस्य सौकर्येण
समाधानं समाहितमित्यर्थः । अर्वाचीनास्तु अमुं समाधिमाहुः भावशान्तिं
इतु समाहितमित्याहुः । अत्र साधनपदं साधनान्तरपरं तत एव वैचित्र्यो-
द्भवात् । तदाह प्रकाशकारः—समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः
इति । दैववशादिति न नियमपरम् बुद्धिपूर्वककारणान्तराव-
लम्बनेन कार्यसंपत्तावपि अस्य सद्भावात् । तदुक्तं भोजराजेन (iii. 34)—

कार्यारम्भे सहायाप्तिर्देवात् दैवाकृते ह या ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ इति ।

१२ उदाहृतं च—

कल्पान्ते शमितत्रिविक्रममहाकङ्कालदण्डस्फुर-
च्छेषयूतनृसिंहवक्रनखरप्रोतादिकोलाभिषः ।

तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २९८ ॥

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे नमस्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ २९९ ॥

॥ इति समाहितम् ॥

विश्वैकार्णवताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्मावुभौ

कर्षन् धीवरतां गतः स्यतु जगन्मोहं महाभैरवः ॥ इति ।

अत्र प्रलयसमये महेश्वरेण समापयितुमुपक्रान्तानां त्रिविक्रमादीनां
१८ योयं तद्भुवा बडिशादिना मत्स्यकूर्मयोराकर्षणप्रकारः स भगवता भैर-
वेण बुद्धिपूर्वकमुपकल्प्यमानो देवात् तथाभूतैरेव तैः संपद्यते
इति बुद्धिपूर्वकं देवकृता सहायाप्तिः इति । विस्तरस्तु जिज्ञासुभिः तत्रैव
२१ द्रष्टव्यः ॥ २९८ ॥

समाहितमुदाहरति—मानमस्या इति । अस्या मानिन्याः मानं निरा-
कर्तुम् अपसारयितुम् पादयोः नमस्यतः प्रणंस्यतः मे मम उपकाराय
इदिष्ट्या सुदैवेन एतत् घनगर्जितम् उदीर्णम् उद्भूतम् । अत्र माननिरा-
करणाय प्रणामतत्परस्य देवाहुं दीर्घघनगर्जितेन तस्य अतीवोद्दीपकत्वात्
माननिराकरणसंप्राप्तिः इति समाहितालंकारो विज्ञेयः । मानिन्याः
इमाननिराकरणसाधनेषु प्रणामः एकतमोस्ति तदुक्तम्—

सामं भेदं च दानं च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।

तद्भङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥ इति ।

१२ परं नतिर्नैव निश्चयेन कार्यसंपादिका तथा मानभङ्गाभावे उपेक्षादेः
कर्तव्यत्वेनोपदिष्टत्वात् । घनगर्जितं तु एकान्तेन फलोपधायकं तस्यातीवो-
द्दीपकत्वात् । तथा चात्र संशयितोपायेन माननिरासाय प्रवृत्तस्य नायकस्य
१३ निश्चितोपायसंपत्त्या कार्यस्य सौकर्येण लाभः इति ज्ञेयम् ॥ २९९ ॥

ii. 298—यत्तदाहुः for यां तदाहुः D, V.

ii. 299—पतिष्यतः for नमस्यतः J, P, B, R, D (emendation);

दिष्ट्यैदम् for दिष्ट्यैतत् D, M.

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।

उदात्तं नाम तत् प्राहुरलंकारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविकृवः ॥ ३०१ ॥

उदात्तं लक्षयति—आशयस्येति । आशयस्य अभिप्रायस्य मनोव्यापारविशेषस्येति यावत् । विभूतेः संपत्तेर्वा अनुत्तमम् अलौकिकमित्यर्थः यन्महत्त्वम् आधिक्यं वर्ण्यते तद्वर्णनं मनीषिणः उदात्तम् अलंकारम् आहुः इत्यन्वयः । तथाच प्रस्तुतस्य अलौकिकं महाशयत्वं विभूतिमत्त्वं वा यत् वर्ण्यते स उदात्तो नामालंकारः इति भावः । परे तु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्ण्यमानं महतां चरितमपि उदात्तं मन्यन्ते तदुक्तम् प्रकाशकृता—महतां चोपलक्षणम् इति । उदाहरणं च—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन् बाहुसहायश्चकाररक्षःक्षयं रामः ॥ इति ।

१० अत्र प्रस्तुतस्य दण्डकारण्यस्य तदुत्कर्षाय महतो रामस्य अङ्गत्वेन वर्णनं कृतमित्युदात्तालंकारः । यथा वा—

नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमून् युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोधिषेते ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन लोकसंहर्तुर्भगवतः शयनं वर्णितमिति उदात्तालंकारः । एतच्च प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयसंसूचकत्वात् लोकातिगामिविभूतिवर्णनरूपमेवेति दण्डिना न अत्र पृथक्तया लक्षितम् इति ध्येयम् ॥ ३०० ॥

महाशयत्ववर्णनरूपमुदात्तमुदाहरति—गुरोरिति । यः राघवः रावणस्य त्रिभुवनैकवीरस्य राक्षसाधिपस्य शिरसामुच्छेदरूपं यत् कार्यं तस्य भारः कार्यगुरुता तस्मिन् अपि अविकृवः अव्याकुलः स गुरोः पितुः शासनं राजत्यागपूर्वकवनगमनरूपामाज्ञाम् अत्येतुम् अतिक्रामितुं न शशाक । अत्र रावणवधरूपमहाकार्यकरणसमर्थोऽपि राघवः यत् राज्यभ्रंशकरं गुरुनिदेशमत्येतुं न शशाक तेन अस्य लोकसीमातिवर्ति महाशयत्वं प्रतीयते इति उदात्तालंकारः ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तद्वतः ॥ ३०२ ॥

पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति व्यक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

विभूतिमहत्त्वरूपमुदात्तमुदाहरति—रत्नेति । अञ्जनेयेन अञ्जनासू-
नुना हनुमता रत्नभित्तिषु रत्नखचितभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिफलितैः प्रति-
विम्बशतैः स्वीयप्रतिविम्बानां शतैः वृतः लङ्केश्वरः लङ्काधिपा रावणः
कृच्छ्रात् कष्टेन ज्ञातः । प्रतिविम्बशतवृतत्वं कृच्छृतया ज्ञानस्य हेतुः ।
अत्र प्रतिविम्बग्राहिरत्नखचितभित्तिवर्णनेन राक्षसराजस्यालौकिकविभूति-
मत्त्वं प्रतीयते इत्युदात्तोलंकारः ॥ ३०२ ॥

उदात्तमुपसंहरति—पूर्वत्रेति । पूर्वत्र गुरोः शासनम् इत्युदाहरणे
आशयस्य राममनोवृत्तेः माहात्म्यम् अलौकिकमहत्त्वम् । अत्र रत्नभित्तिषु
इत्युदाहरणे अभ्युदयस्य संपदभ्युदयस्य गौरवं महत्त्वं सुव्यञ्जितं स्पष्टं
प्रकटीकृतम् इति हेतोः अदः एतत् उदात्तद्वयं प्रोक्तमस्माभिरिति
शेषः । अयं भावः विषयद्वैविध्येन वैचित्र्यस्य द्वैविध्यात् द्विप्रकारः स
दर्शितः इति ॥ ३०३ ॥

अपह्नुतिं संलक्ष्योदाहरति—अपह्नुतिरिति । किञ्चित् किमपि प्रकृ-
तस्य गुणक्रियादिरूपं धर्मम् अपह्नुत्य अपलप्य असत्यतया निरूप्येत्यर्थ-
अन्यार्थस्य धर्मान्तररूपारोप्यमाणार्थस्य दर्शनं सत्यत्वेन कथनम् अपः
हनुतिः तन्नामालंकारः ।

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्ताचिषस्तव ॥

इति तत्त्वापह्नवरूपकविषयपरिहारार्थं किञ्चिदित्यस्य गुणक्रियादिरूपोर्थः
स्वीक्रियते । तथा च प्रकृतं धर्मिणं निषिध्य धर्म्यन्तरारोपः तत्त्वापह्नवरू-
पकम् गुणक्रियादिरूपं धर्ममपलप्य धर्मान्तरारोपे अपह्नुतिरित्यनयोः

ii. 302—स्तम्भेषु for भित्तिषु Rn;—संक्रान्त for संक्रान्तैः Rn.

ii. 303—प्रोक्तम् for व्यक्तम् P, B, Rn;—द्विनयं पुनः for द्वयमप्यदः Rn.

न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

भेदः । अन्ये तु तत्त्वापह्नवरूपकं नैव मन्यन्ते तेषां मते किञ्चिदपह्नृत्य कस्याचित् प्रदर्शनम् अपह्नुतिरलंकारः । अपह्नृत्य इत्यनेन रूपकातिशयो-
 १२क्त्योः व्युदासः तत्र कस्यचिन्निषेधाभावात् । किञ्चिदपह्नृत्य इत्येतावन्मा-
 त्रोक्तौ आक्षेपालंकारेतिव्याप्तिः तन्निरासाय अन्यत् साध्यत इति । संदेहे
 संशयः अत्र तु निश्चयः इति ततो भेदः । उत्प्रेक्षायां संभावना अत्र तु
 १५आहार्यारोपः इत्युभयोर्भेदः । इयं च द्विविधा शाब्दी आर्थी चेति । यत्र
 नञादिशब्दैः प्रकृतनिषेधस्तत्र शाब्दी । कपटार्थकपरिणामार्थकशब्दो-
 पादाने मयट्प्रत्ययान्तोपादाने चार्थी । आर्थ्याः अन्येषु विविधाः
 १८प्रकाराः सन्ति ते उदाहरणतः स्फुटीभविष्यन्ति । तत्र कपटार्थकशब्दो-
 पादाने यथा—उपवनसहकारोद्भासिमृङ्गच्छलेन प्रतिविशिखमनेनोदृङ्कितं
 कालकूटम् इति । एवं—धूमं दधत् प्रकटलाञ्छनकैतवेन इति । मयटा
 २१यथा—तारामयास्तत्र च फेनमङ्गा इति । एवमेव—

अमुष्मिन्नावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः

स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।

यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे

शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिबधुः ॥ इति ।

अत्र वपुःशब्देन रोमावलिनिषेधः । आचार्यदण्डिनो मते एतान्युदाहर-
 २४णानि तत्त्वापह्नवरूपकस्य ज्ञेयानि । धर्मिणि धर्म्यन्तरारोपात् । उदाहरणं
 दर्शयति—न पञ्चेति । स्मरः पञ्चेषुः पञ्चसंख्यापरिमितवाणो न । पञ्चेषुभिः
 सकलविधस्येदृशपीडाजननासंभवात् । अतस्तस्य पत्रिणां वाणानां सहस्रं
 ३०सहस्रसंख्यात्वमस्तीति शेषः । अत्र स्मरस्य पञ्चेषुबधर्म प्रतिषिध्य सहस्रे-
 पुरुषधर्मान्तरारोपात् अपह्नुतिः ॥ ३०४ ॥

विषयापह्नुतिमुदाहरति—चन्दनमिति । चन्दनं कृष्णागरुः चन्द्रिका
 ज्योत्स्ना तथा मन्दः दक्षिणः गन्धवाहश्च मलयानिल इत्यर्थः । सेयं मयि

सेयमग्निमयी सृष्टिः शीता किल परान् प्रति ॥ ३०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिना ।

औष्ण्यप्रदर्शनात् तस्य सैषा विषयनिह्नुतिः ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः ।

श्विराहिणि अग्निमयी सृष्टिः । अग्निवन्मां संतापयतीत्यर्थः । अतोऽग्निवन्मया प्रतीयते । परान् प्रति मदन्यान् प्रति शीता शीतला किलेति स्वासंमति-
द्योतनार्थम् ॥ ३०५ ॥

उदाहरणं विशदयति—शैशिर्यमिति । अत्र कामिना परेषु स्वभिन्नेषु चन्द्रनादीनां शैशिर्यं शिशिरतां शैत्यामिति यावत् अभ्युपेत्यैव अङ्गीकृत्यैव तस्य शैत्यस्य आत्मनि औष्ण्यप्रकाशनात् संतापकतया दाहारोपणात् सेयं विषयापह्नुतिः । अयं भावः अत्र चन्द्रनादीनां निषेधारोप्यधर्मयोः शैत्यतापकत्वरूपयोः व्यवस्थितविषयत्वप्रतिपादनादियं विषयापह्नुतिः । अत्र उष्णत्ववर्णनेन शैत्यनिषेधो व्यङ्ग्य इति बोध्यम् ॥ ३०६ ॥

स्वरूपापह्नुतिं दर्शयति—अमृतेति । चन्द्रमाः अमृतस्यन्दिनः किरणाः यस्य तादृशः सः नामतः केवलं सज्ञात्वेन न तु अर्थवत्त्वेन मतः । अयं भावः । चन्द्रमा इत्यस्य योगार्थः चन्दयति अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादयति इति चन्द्रः स्फायितञ्चि इति चदिधातो रक्प्रत्ययः । चन्द्रः सन् मस्यति परिणमते इति चन्द्रमाः । अथवा चन्द्रम् अमृतं तदिव मीयते असौ इति चन्द्रमाः । एवं च चन्द्रमसशब्दस्य यौगिकार्थो आह्लादकरूपः स तु प्रसिद्धचन्द्रमसि नास्ति विरहिणो मम संतापकत्वात् । अतः विधौ चन्द्रमसशब्दः केवलरूढिवलात् मण्डपकुशलादिवत् बोद्धव्यः न तु

ii. 305 वृष्टिः for सृष्टिः V, M;—मयि शीता for शीता किल P, B, R, J.

ii. 306—अभ्युपेत्यैव for अभ्युपेत्यैव V;—प्रकाशनात् for प्रदर्शनात् P, B, R;—सैषा मता for तस्य सैषा M;—सेयं for सैषा P, B;—प्रदर्शनं तच्च D's emendation in margin.

ii. 307—नाम नामतः for नामतो मतः R; नाम नो मतः Pn;—मम for मतः V.

३८ ['काव्यादर्श]

अन्य एवायमर्थात्मा विषनिष्यन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दोर्निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता स्मरार्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता ।

१ कुम्भकारादिवत् यौगिकः । एवं चन्द्रमसः अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वं निषिध्य आरोप्यार्थं दर्शयति अन्य इति । अयं चन्द्रमाः अन्यः अर्थात्मा पदार्थस्वरूपः आह्लादकभिन्नधर्मविशिष्टः इत्यर्थः । किं धर्मविशिष्टः १२ इत्याह विषेति । विषनिष्यन्दिन्यः दीधितयः किरणाः यस्य तादृशः । एवं चात्र धर्मनिषेधपूर्वकधर्मान्तरारोपादपह्नुतिः ॥ ३०७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । केनचित् स्मरार्तेन मदनपीडितेन इति एवंप्रकारेण इन्दौ चन्द्रत्वम् आह्लादकस्वरूपत्वं निवर्त्य निषिध्य ३ अर्थान्तरात्मता विषनिष्यन्दिदीधितिस्वरूपवत्ता । उक्ता आरोपिता अतः एषा स्वरूपापह्नुतिर्बोद्धव्या । स्वं रूपपते अनेन इति स्वरूपं नैसर्गिकगुण-क्रियादिधर्मः तन्निषेधपूर्विकेयमिति स्वरूपापह्नुतिः ॥ ३०८ ॥

अपह्नुतिमुपसंहरति—उपमेति । उपमायाः सादृश्यस्य अपह्नुतिः उपमापह्नुतिः सा पूर्वमुपमासु उपमालंकारभेदेषु दर्शिता प्रतिषेधोपमा- ३ रूपाया दर्शिता इत्यर्थः । तदुदाहरणं हि—

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषधोपमैव सा ॥ इति ।

४ अत्र हि चन्द्रप्रतियोगिकं सादृश्यं प्रतिषिध्य सादृश्यमूलगुणातिशय-स्थापनमार्थम् अतः इयमुपमापह्नुतिः । अत्र औपम्यमूलभूतगुणातिशय-संस्थापिकेयमपह्नुतिः औपम्यचारुताया विकासयित्री इति तदङ्गभूता । ५ औपम्यचारुता तु प्रधाना इति उपमाभेदे तस्याः परिगणनामिति ज्ञेयम् ।

ii. 307—निष्यन्द for निष्यन्दि D, Cs, V.

ii. 308—एवेन्दौ for एवेन्दोः R, P, B;—निवर्त्य for निवर्त्य D, V, N, J; निह्नुत्य R, M;—अर्थान्तरात्मना for अर्थान्तरात्मता Pn, Rn, Cs, D;—उक्तं for उक्ता Pn, Rn, Cs, D.

इत्यपह्नुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

॥ इत्यपह्नुतिः ॥

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

तत्त्वापह्नवरूपकं तु अपह्नुतेभिन्नविषयमिति पूर्वं दर्शितमेव । अन्ये के-
चन उपमापह्नुतिः इत्यत्र उपमाशब्देन उपमारूपकयोः अनातिभेदात्
१२रूपकं गृह्णन्ति । तथा च उपमारूपकं नाम तत्त्वापह्नवरूपकम् उपमासु
रूपकभेदेषु दर्शितमिति अर्थं दर्शयन्ति । तदहस्यं तु अपह्नुतौ आर्थः
आरोपः न युक्तः शाब्दारोपे एव चमत्कृतेर्भानात् इति स्यात् । परम-
१५स्मिन् पक्षेपि उपमाशब्दस्य रूपकार्थः न सरसः । इति उभयत्रापि
किञ्चिद्वैकल्यं दृश्यते इति सुधीभिर्विचारणीयम् ॥ इति अनया दिशा अप-
ह्नुतिभेदानां विस्तरो लक्ष्येषु उदाहरणविशेषेषु लक्ष्यः स्वयमूहनीयः ।
१८उपमापह्नुतितत्त्वापह्नुतिवत् अलंकारान्तरोत्पत्तिहेतवः अपह्नुतिभेदा
अवगन्तव्याः । तत्र उत्प्रेक्षापह्नुतिर्यथा—

अश्रुच्छलेन मुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यपूर इति ॥

२२एवमन्येपि प्रकाराः बोध्याः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३०९ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं श्लेषं लक्षयति—श्लिष्टमिति । अनेकार्थम् अभिधावृत्त्या

अनेकार्थप्रतिपादकम् एकरूपान्वितम् एकेन आर्थभेदेपि अभिन्नप्रयत्नो-

३च्चार्येण रूपेण अन्वितं युक्तं समानवर्णरूपमित्यर्थः । वचः वाक्यं श्लिष्टं

श्लेषालंकारयुक्तम् । इष्टं कविभिरिति शेषः । वक्रोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वे-

५विपि अलंकारेषु श्लेषः चारुतासंपादकतया कविभिरभिलषित इत्यर्थः ।

इतदग्रे कथयिष्यति (ii. 363)—

श्लेषः सर्वासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्तोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ इति ।

१श्लेषश्च एकतावभासहेतुः संबन्धविशेषः । स चात्र शङ्खयोरेकप्रय-

त्नोच्चार्यरूपः अर्थयोस्तु अर्थनियामकानां प्रकरणादीनामभावात् एक-

प्रयत्नोच्चार्यशब्देन एककालबोध्यत्वरूपः । अन्ये तु शङ्खयोर्जतुकाष्ठ-

१२न्यायेन अर्थयोस्तु एकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेष इत्याहुः । ननु अर्थ-

भेदेन शब्दभेदः इति नियमात् कथमेकस्यैव शङ्खस्य अनेकार्थत्वमिति चेत्

तदभिन्नपदं भिन्नपद-

तथाविधाकारैरपरैः शब्दैः सह श्लिष्टनयेति निश्चिनुमः । अयं च श्लेषः
 १५ शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वेन अर्थशब्दभेदेन द्विधेति अवाचीना मन्यन्ते ।
 प्राचीनास्तु उभयत्रापि शब्दस्य अर्थद्वयप्रतीतिमाधायैव वैचित्र्यजनक-
 तया प्रधानतः अर्थसोपेक्षतया अर्थशून्यकेवलशब्दवैचित्र्ये अलंकारत्वा-
 १८ भावादयमर्थालंकार एव इति जानन्ति । एतच्च अनेकार्थत्वम् अभिधा-
 वृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वम् तच्च शक्तिसंकोचकानां संयोगादीना-
 मभावे एव संभवति । यत्र तु संयोगादिभिरभिधायाः निश्चयः तत्र युग-
 २१ पदार्थद्वयप्रतीतेरभावान्न श्लेषः तत्राप्रकृतस्यार्थस्य ध्वनिरेव । संयोगादय-
 श्चोक्ता हरिणा—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ इति ।

२७ एते संयोगादयः नानार्थेषु शब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदप-
 करणद्वारा विशेषार्थनिर्णायका इति संक्षिप्तार्थः । तत्र संयोगादीना-
 मुदाहरणानि सवत्सा धेनुरानीयताम् इत्यादीनि परमलघुमञ्जूषातो ज्ञेयानि
 ३० विस्तरभयान्नात्र लिख्यन्ते । अर्थस्यानेकत्वं च कचिद्वस्तुतः कचिदेक-
 रूपत्वेपि अनेकमवन्धित्वात् । तत्र आद्ये शब्दश्लेषः द्वितीयेर्थश्लेषः इति
 ३२ नव्याः । अर्थश्लेषो यथा—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥ इति ।

अत्रोन्नतिरधोगतिश्चैकैव परं तु सा संवन्धिभेदात् भिन्नत्वेन प्रतीयते ।
 ३६ अत्रापि संवन्धिभेदेनोन्नत्यधोगत्योरनेकत्वात् तद्वाचकपदयोरप्यनेकत्वमिति
 स्वमते लक्षणसमन्वयः । इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ श्लेषस्य द्वैविध्यमाह—
 तदिति । शक्यतावच्छेदकस्य विभिन्नत्वेपि एकप्रत्ययप्रकृतिसमासघटितत्वेन
 ३९ अभिन्नानि पदानि यस्मिन् तत् अभिन्नपदम् तथा भिन्नानां प्रकृति-
 प्रत्ययादिभिर्भिन्नानां पदानां सुप्तिङन्तानां प्रायो बाहुल्यं यत्र तत् ।

प्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

दोषाकरेण संवधनक्षत्रपथवर्तिना ।

तथा च अभिन्नपदवाक्ये अभङ्गश्लेषः प्रायः भिन्नपदवाक्ये च सभङ्गश्लेषः ।
 ४२सभङ्गश्लेषः एव समधिकचमत्कारकारी इति कविभिः विशेषं प्रयुज्यते
 अतः प्रायःपदोपादानम् इति केचित् । प्रकाशकारादयः श्लेषविशेषं शब्द-
 श्लेषं वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदादष्टधा मन्यन्ते ।
 ४५तत्र वर्णश्लेषो यथा—विधौ शिरःस्थे कुटिले कुतः श्रीः इति । अत्र विधुवि-
 धिशब्दयोरुकारेकारयोः श्लेषः । एवमादीनि प्रत्ययादिश्लेषोदाहरणानि
 प्रकाशादिभ्यो ज्ञातव्यानि ॥ ३१० ॥

तत्राभिन्नपदश्लेषमुदाहरति—असाविति । उदयं प्रतापोन्नतिम् उदया-
 चलं च आरूढः कान्तिमान् कमनीयाकृतिः तेजस्वी च रक्तमण्डलः
 ३अनुरक्तप्रकृतिमण्डलः रक्तविम्बश्च राजा नृपः चन्द्रश्च मृदुभिः अनुद्वेगकरैः
 शीतलैश्च करैः राजग्राह्यभागैः किरणैश्च लोकस्य हृदयं हरति चित्तमा-
 कर्षति । अत्र प्रकरणादिनियामकाभावात् द्वावपि नृपचन्द्रौ वाच्यौ ।
 ३उदयादिपदानि च प्रकृतिप्रत्ययभेदशून्यत्वादभिन्नानि इति अभङ्ग-
 श्लेषोयम् ॥ ३११ ॥

भिन्नपदश्लेषमुदाहरति—दोषाकरेणेति । प्रदोषः रजनीमुखम् अथवा
 प्रकृष्टाः दोषा यस्मिन् स प्रदोषः मदनः प्रकृष्टक्रोधलोभमोहादिदोषवान्
 ३पुरुषश्च प्राकरणिकः । दोषाकरेण दोषायाः निशाया करः निशाकर इत्यर्थः
 पक्षे दोषाणामाकरः तेन । तथा नक्षत्रपथवर्तिना नक्षत्रमार्गे आकाशे
 वर्तते इति तथोक्तेन क्षत्रपथे क्षत्रोचितशौर्याद्याचारे न वर्तते तेन ।
 ३राज्ञा चन्द्रमसा केनचिन्नृपविशेषेण च संवधनं संवन्धं प्राप्नुवन् सन्
 अप्रियं प्रियाविरहितं द्वेष्यं च माम् इत्थम् एवं किं न बाधते अपि तु बाधत
 एव । अत्र दोषाकरादिपदानां प्रकृतिप्रत्ययभेदेन भिन्नार्थप्रतिपादकत्वात्
 ३सभङ्गश्लेषोयम् राज्ञेत्यत्र तु अभङ्गः । अत्र सभङ्गश्लिष्टपदानां बाहुल्यात्

राज्ञा प्रदोषो मामित्थमाप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दृश्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

समङ्गश्लेषः । अत एव लक्षणे प्रायः पदोपादानं सार्थकमिति ज्ञेयम् ।
अर्वाचीनास्तु समङ्गभङ्गरूपं तृतीयभेदं परिकल्प्य तस्येदमुदाहरणं
३१२मन्वते । तन्मते समङ्गश्लेषोदाहरणं तु—

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितानिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करोणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ इति ।

३१५अत्र श्लिष्टानि सर्वाण्यापि पदानि समङ्गानि इति समङ्गश्लेषोक्तम् ॥ ३१२ ॥

प्रधानभूतं श्लेषं सप्रकारं प्रदर्श्य अलंकारान्तरस्याङ्गत्वेन तस्य
चारुतासंपादकत्वं दिदर्शयिषुराह—उपमेति । उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेका-
३१५द्यलंकारेषु गोचराः विपर्ययाभूताः श्लेषाः प्रागेव तत्तदलंकारोदाहरणेषु
दर्शिताः । इदानीं केचन अपरे अन्यालंकाराङ्गभूता दृश्यन्ते तत्र—

शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥

३१६इति श्लेषोपमादौ अर्थश्लेषः । बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ।
इति समानोपमायां शब्दश्लेषः । एवम्—

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥

३१७इति श्लिष्टरूपके शब्दश्लेषः तथा—

अमृतात्मानि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यसिन्नपरेण किमिन्दुना ॥

इत्याक्षेपे द्विविधः श्लेषः । साधारणधर्मप्रयोगवति व्यतिरेकेपि एवमेव श्लेषो
३१८द्रष्टव्यः । आदिना अर्थान्तरन्याससमासोक्त्यादीनां परिग्रहः ॥ ३१३ ॥

अस्त्यभिन्नक्रियः कश्चिदविरुद्धक्रियोपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपव्यक्तिर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्वणम् ।

दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥

कथयितव्यान् भेदानुद्दिशति—अस्तीति । सुगमम् ॥ ३१४ ॥

नियमेति । तेषां निर्दिष्टानामेषामित्यर्थः निदर्शनेषु उदाहरणेषु रूपं
स्वरूपम् आविर्भविष्यति प्रकटीभविष्यति ॥ ३१५ ॥

अभिन्नक्रियश्लेषमुदाहरति—वक्रा इति । कान्ताभिः प्रियाभिः प्रेषिताः
क्षिप्ताः नायकानयनार्थं प्रेषिताश्च वक्राः तिर्यक्प्रसारिण्यः वक्रोक्तिनि-
पुणाश्च स्वभावेन मधुराः स्वाभाविकमनोहराः मधुरस्वभावाश्च उल्वणम्
अत्यन्तं प्ररूढं रागं लौहित्यम् अनुरागं च शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च
दृशः नयनानि दूत्यश्च प्रियान् कर्षन्ति आवर्जयन्ति । अत्र वक्रादिवि-
शेषणानां श्लिष्टत्वं दृग्दूतीनां च कर्षणरूपैकक्रियायामन्वयः । श्लेषस्य
एकक्रियत्वं च स्वाश्रयीभूतविशेषणानां विशेष्ययोः दृग्दूत्योरेककर्षणक्रि-
त्यावत्त्वात् परंपरया बोध्यम् । अत्र—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥

इति वक्ष्यमाणस्वरूपायाः तुल्ययोगिताया निर्वहकत्वादयं श्लेषः तुल्य-
योगिताङ्गभूतः । अपरे तु एकक्रियया वाक्यद्वयदीपनात् क्रियादीपक-
स्याङ्गभूतोयमित्याहुः ॥ ३१६ ॥

ii. 314—अविभिन्न for अविरुद्ध D (later corrected to अविरुद्ध;
similarly विभिन्न for विरुद्ध in the next quarter);—
वाप्यन्यः for चास्त्यन्यः M;—क्रियः परः for क्रियोपरः D;—
विरुद्धधर्मा for विरुद्धकर्मा Rn.

ii. 315—एषां for तेषां D;—रूपमाविः for रूपव्याक्तिः P, B, R, D, J.

ii. 316—स्निग्धाः for वक्राः M, R;—स्वभावमधुराः स्निग्धाः for वक्राः
स्वभावमधुराः N, V;—प्रेरिताः for प्रेषिताः V.

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

रागमादर्शयन्नेष वारुणीयोगवर्धितम् ।

तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

अविरुद्धक्रियाश्लेषमुदाहरति—मधुरेति । कोकिलागिरः आकर्ण्यन्ते आसितेक्षणाश्च श्लिष्यन्ते । उभे अपि श्लिष्टविशेषणैर्वर्णयति । मधुराः १स्वरमाधुर्यशालिन्यः माधुर्याख्यनायिकालंकारयुक्ताश्च । माधुर्यं च—सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता । इत्युक्तप्रकारकम् । रागवर्धिन्यः उद्दीपकत्वेन प्रणयाविष्कारेण च अनुरागं वर्धयन्त्यः कोमलाः कर्णमधुराः २मृदुगात्र्यश्च मदकला वसन्नप्रारम्भे मदोन्मत्ताः सौभाग्याद्यवलेपविकारवत्यश्च । उक्तं च मदलक्षणं यथा—मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः । इति । अत्राकर्णनाश्लेषणक्रिययोरेककालीनत्वसंभवेनाविरोधः । श्लेषस्य ३अविरुद्धक्रियासंबन्धश्च स्वाश्रयविशेषणविशेष्ययोः कोकिलालापासितेक्षणाः कर्मत्वेन संबन्धात् तत्संबन्धेन परंपरया बोध्यः । अत्रापि श्लेषस्य तुल्ययोगिताङ्गत्वं ज्ञेयम् ॥ ३१७ ॥

विरुद्धक्रियं श्लेषमुदाहरति—रागेति । एषः पुरो दृश्यमानः घर्मांशुः सूर्यः तिरोभवति अस्ताचलं गच्छति । अङ्गजस्तु मदनस्तु विजृम्भते ३उद्योतते । उभौ अपि श्लिष्टविशेषणेन वर्णयति रागमिति । वारुणी पश्चिमदिक् तस्याः योगेन संबन्धेन वर्धितं स्फीतं रागं लौहित्यम् आदर्शयन् पक्षे वारुणी मदिरा तस्याः योगः सेवनं तेन वर्धितम् रागम् अनुरागम् ४आदर्शयन् । अत्र तिरोभवनविजृम्भणक्रिये परस्परविरुद्धे । श्लेषस्य तत्र संबन्धः पूर्ववत् परंपरया ज्ञेयः । अत्र तुल्ययोगितालंकारः प्रधानतया वर्तते ॥ ३१८ ॥

ii. 317—मदरागविवर्धिन्यः for मधुरा रागवर्धिन्यः M.

ii. 318—आकर्ण्यन् for आदर्शयन् M;—वर्धितः for वर्धितम् M;—पराभवति for तिरोभवति N, M, D (marginally corrected into तिरोभवति) V;—अनङ्गः for अङ्गजः D;—च for तु N, M, Pn;—परापतति for तिरोभवति Rn.

निस्त्रिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वं च वर्तते ॥ ३१९ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

सनियमश्लेषमाह—निस्त्रिंशत्वमिति । अस्य नरेन्द्रस्य असौ खड्गे एव न तु मनसि निःस्त्रिंशत्वम् निर्गतः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रिंशः त्रिंशदङ्गुल्यधिकपरिमाणत्वम् निर्दयत्वम् च । धनुष्येव वक्रता आकर्षणेन असरलता प्रतिकूलता च । मार्गणत्वं शस्त्रं याचकत्वं च शरेषु एव न तु प्रजासु । वर्तते इति सर्वत्रान्वेतव्यम् । अत्र प्रतिवाक्यं एव-
६कारेण द्वितीयार्थानां व्यवच्छिन्नत्वात् अयं नियमवानर्थश्लेषः । अत्र—
अनेन च परिसंख्यायाः परिपोषः । ग्रन्थकृता अस्वीकृतापि परिसंख्या स्फुटवैचित्र्यादङ्गीकार्येति टीकाकाराः । वयं तु नियमश्लेषेनैव तस्याः
१ सर्वस्य विषयस्याक्रमणात् किं परिसंख्येति नामान्तराश्रयणे प्रयोजन-
मस्तीति न जानीमः । दर्श्यन्ते केचनापरे इति अङ्गाङ्गिरूपस्य उभय-
स्यापि श्लेषस्य दर्शनं प्रतिज्ञातमवबोद्धव्यम् । तथा चात्र आचार्यम-
२ रतेन अङ्गी एष श्लेषः न परिसंख्याङ्गभूत इति विचारणीयम् ॥ ३१९ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेषमुदाहरति—पद्मानामेवेति । त्वयि रक्षति सति पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकः न तु प्रजासु । कण्टकः तीक्ष्णाग्रावयव-
३ विशेषः क्षुद्रशत्रुश्च । नियमश्लेषमाक्षिपति—अथवेति । रागिमिथुनस्य अनुरक्तकामिनोः आलिङ्गनेषु अपि कण्टकः रोमाञ्चः दृश्यते । अत्र पद्मानामेव इति सनियमश्लेषस्य अथवेत्यादिना आक्षेपः अतः नियमाक्षे-
६ परूपोक्तिश्लेषः । स च एकत्र निहितस्य कण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनात् प्रधानस्य दीपकस्याङ्गमिति ध्येयम् ॥ ३२० ॥

ii. 319—बाणेष्वेव for शरेष्वेव D;—प्रवर्तते for च वर्तते D, V.

ii. 320—कण्टकांश्चैव for कण्टकस्त्वयि V.

महीभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१ ॥

अच्युतोप्यवृषोच्छेदी राजाप्यविदितक्षयः ।

अविरोधिश्लेषमुदाहरति—महीभृदिति । स नृपः महीभृत् महीं विभर्ती-
ति महीभृत् पृथ्वीधारकः पर्वतश्च भूरिकटकः बहुस्कन्धावारः विशाल-
शनितम्बश्च अस्ति । तथा स तेजस्वी प्रतापवान् सूर्यश्च नियतोदयः
सततोन्नतिशाली नियतोद्गमश्च तथा दक्षः निपुणः प्रजापतिविशेषश्च
प्रजापतिः प्रजापालकः सृष्टिकर्ता च । तथा स्वामी प्रभुः कार्तिकेयश्च
शक्तिधरः प्रभावात्साहमन्त्रशक्तिसंपन्नः आयुधविशेषवांश्च अस्ति । अत्र
महीभृत् भूरिकटकः तेजस्वी नियतोदयः दक्षः प्रजापतिः स्वामी
शक्तिधरः इति श्लिष्टपदयुगलानामविरोधित्वादविरोधिश्लेषः । स एव
चात्र प्रधानः ॥ ३२१ ॥

विरोधिश्लेषमुदाहरति—अच्युतेति । अच्युतः सन्मार्गात् भ्रष्टः विष्णुश्च
अपि अवृषोच्छेदी वृषः धर्मः तन्नामासुरश्च तं न उच्छिनत्तीति तथोक्तः ।
इराजापि राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि अविदितः अज्ञातः क्षयः संपत्क्षी-
णता राजयक्ष्मा च येन तादृशः । देवः राजा सुरश्चापि अविबुधः विबुधः
विगतपण्डितः देवश्च न भवतीति तथोक्तः । शंकरः कल्याणकरः
हरश्चापि अभुजङ्गवान् भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च तद्वान् तद्विशिष्टः न
भवतीति अभुजङ्गवान् । जज्ञे इति सर्वत्र वाक्येषु योजनीयम् । अत्राच्यु-
तादिपदानां द्वितीयार्थे विष्णवादौ वृषोच्छेद्यादिद्वितीयपदार्थस्याभावो विरुद्धः
इति विरोधिश्लेषोयम् । अयं च विरोधाभासस्याङ्गम् । सरस्वतीकण्ठा-
भरणे तु भिन्नाभिन्नकारकरूपेणास्या भदौ प्रदर्शितौ । तत्र भिन्न-
११कारको यथा—

गतिर्वेणी च नागेन वपुर्लू च रम्भया ।

औष्ट्रा पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥ इति ।

देवोप्यविबुधो जज्ञे शंकरोप्यभुजंगवान् ॥ ३२२ ॥

॥ इति श्लेषचक्रम् ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ।

तस्या नायिकायाः गतिः गमनं वेणी केशरचना च नागेन हस्तिना
१५ सर्पेण च समा अत्र प्रथमार्थे नागशब्देन धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नाग-
गतिर्गृह्यते । तस्या वपुः शरीरम् ऊरुद्वयं च रम्भया अप्सरोविशेषया
कमलया च तस्या ओष्ठौ पाणी च प्रवालैः विद्रुमैः नवपल्लवैश्च । तुल्य-
१६ त्वमाययुः । अत्र वर्णनीययोस्तुल्यत्वं श्लेषप्रभावाल्लभ्यते । सोयमनेक-
कर्तृत्वाद्विन्नकारकः । अभिन्नकारकः श्लेषो यथा—

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥ इति ।

२२ हे कलभाषिणि मधुरवचने तव दृष्टिः कस्य विश्वसनीयत्वं विश्वासाहतां
याति न कस्यापि इत्यर्थः । तदेवोपपादयति कृष्णेति । कृष्णा इयमा
२४ अर्जुना श्वेता अनुरक्ता प्रान्तलोहिता च कर्णावलम्बिनी कर्णपर्यन्तगा-
मिनी । पक्षे कृष्णे श्रीहरौ अर्जुने मध्यमपाण्डवे च अनुरक्ता अनुराग-
वती कर्णपक्षपातिनी च । अतः विरुद्धपक्षद्वयाश्रितत्वात् कथं सा विश्वस-
२५ नीया स्यात् । स चायमेककर्तृत्वादभिन्नकारकः श्लेषो भवति । एवं
प्रभेदविशेषा अन्येभ्य आकरग्रन्थेभ्यो बोद्धव्याः । विस्तारभियोपर-
म्यतेस्माभिः ॥ ३२२ ॥

क्रमप्राप्तां विशेषोक्तिं लक्षयति—गुणजातीति । विशेषः वर्णनी-
यत्वेन प्रस्तुतस्य वीर्याद्यतिशयः तस्य दर्शनायावगमाय गुणजातिक्रियादीनां
३ आदिशब्देन द्रव्याणां च यत्तु वैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धौ निष्फलत्वप्रति-

ii. 322—यज्ञे for जज्ञे N, V, D.

ii. 323—यत्तु for यत्र P, R, J; यत्तद् Cs, D;—वैकल्य for वैकल्य Ral.

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२३ ॥

पादनं सा विशेषोक्तिः इष्यते । विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तित्वाद्विशेषोक्तिरिति अवयवार्थः । गुणानामिति न स्वरूपनिर्धारणाय अपि तु भेदावगमायेति ज्ञेयम् । पदार्थमात्रवैकल्ये अस्याः स्वरूपत्वात् । अतिशयोक्तौ प्रस्तुतस्य वीर्याद्यतिशयदर्शनसद्भावेऽपि गुणादीनां वैकल्यं न प्रतिपाद्यते इति ततोऽस्या भेदः । एवकारेण विशेषदर्शनाभावे नायमलंकारः इति सूच्यते । सरस्वतीकण्ठाभरणेऽपि एतदेव लक्षणं स्वीकृतम् । इदमेव लक्षणं च (iv. 3. 23) — एकगुणहानकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः इति वामनेन स्थिरीकृतम् । विशेषदर्शनायैवेत्यनेन विभावनातः भेदो १२ दर्शितः । तत्र हि प्रधानतया कारणान्तरस्वाभाव्यत्वं वा विभावनीयम् न प्रस्तुतस्यातिशयो वाच्यः । इह तु गुणादिप्रतिषेधेन प्रस्तुतस्यातिशयोपेक्षितः । नव्यास्तु — विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः इति विशेषोक्तिमाहुः । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः — नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावः विशेषोक्तिरित्याहुः । तत्रालंकारसंज्ञानामन्वर्थतयैव प्राचीनैः प्रयुक्तत्वेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतिरभावाद्विशेषोक्तिः संज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टव्यः । न च विशेषो वैचित्र्यं तच्च सत्यपि कारणे कार्याभावोपनिबन्धे विद्यते एवेति विशेषोक्तिसंज्ञायाः अन्वर्थतैवेति वाच्यम् । अलंकारमात्रस्यैव वैचित्र्यात्मकत्वेनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात् । अथ सति हेतौ कार्याभावप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्र्यं त्वयापि कथं संज्ञान्तरेणालंकारतया न संगृहीतमिति चेन्मैवम् । तत्रास्माकमतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययवदत्राप्यतिशयोक्त्यभ्युपगमस्यौचित्यात् । तस्मात् गुणादिवैकल्यवर्णने वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्ततरमिति ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसंभवा ।

तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोप्यलम् ॥ ३२५ ॥

न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न कठोरमिति । पुष्पधन्वनः

२ मदनस्य आयुधम् अस्त्रं न कठोरं न वा तीक्ष्णं निशितम् ।

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

इति पुष्पमयत्वादिति भावः । तथापि अमुना कामेन भुवनत्रयं जित-

६ मेवासीत् । अत्र मदनस्य वीर्यतिशयप्रदर्शनाय तदस्त्रस्य काठिण्यादिगुण-

वैकल्योक्तिः इति विशेषोक्तिः । नात्र कारणान्तरविभावनायां स्वाभाविक-

९ क्रियानिष्पादकतया कर्तुरुत्कर्षप्रतिपादनं उपकरणगतकठोरतीक्ष्ण-

गुणवैकल्येन प्रदर्शितमिति गुणवैकल्यविशेषोक्तिरियम् ॥ ३२४ ॥

जातिवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति—न देवेति । एषा देवकन्यका न ।

गन्धर्वकुलसंभवा गन्धर्ववंशजापि न । तथापि वेधसः ब्रह्मणोपि तपोभङ्गं

३ विधातुम् अलं समर्था । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वजातिनैरपेक्ष्येण ब्रह्मणोपि

तपोभङ्गसामर्थ्यवर्णनेन नायिकाया रूपातिशयः प्रतीयते । देव्यो गन्ध-

६ जातिवैकल्येन विशेषो दर्शितः इति जातिवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२५ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न बद्धेति । भ्रुकुटिः भ्रूमङ्गः न

बद्धा । दशनच्छदः अधरः न स्फुरितः । दृष्टिरपि रक्ता ताम्रा नाभ-

३ वत् । तथापि हे वीर त्वया द्विपताम् अरीणां कुलं जितम् । बलमिति

पाठे शत्रुसैन्यं जितमित्यर्थः । अत्र बन्धनादयः क्रियाः । तद्वैकल्येन

शत्रुजयो वर्णितः । तेन लीलया शत्रुजयो विहितः इति विशेषः

६ स्फुटीभूतः । अतः क्रियावैकल्यविशेषोक्तिरियम् । अत्र केचित्—बन्धनं

न च रक्ताभवद्दृष्टिर्जितं च द्विषतां कुलम् ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।

स्फुरणं च क्रिया रक्तत्वं तु गुणः । अतः क्रियागुणवैकल्ययोरत्र संकरः ।

८ शुद्धक्रियावैकल्योदाहरणं तु—

नोपभागो न वा दानं बन्धूनां भरणं न वा ।

तथापि गुरुतां धत्ते नृणां संरक्षितं धनम् ॥ इति ।

११ अत्रोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यमिति वदन्ति ॥ ३२६ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न रथा इति । न रथाः न च

मातङ्गाः हस्तिनः न हयाः अश्वाः न च पत्तयः पदातयः एवम्—हस्त्य-

३ श्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुर्विधम् इति चतुरङ्गबलवियुक्त्यापि स्त्रीणां

अपाङ्गदृष्ट्यैव तिर्यक्कटाक्षेणैव जगतां त्रयं जीयते । अत्र रथादिजय-

साधनद्रव्याणामभावेपि जगत्त्रयविजयः केवलया दृशा विहितः तेन च दृशां

६ मोहनसामर्थ्यविशेषः प्रतीयते इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२७ ॥

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति—एकचक्र इति । रथः एकचक्रः यन्ता

सारथिः विकलः चरणविकलः अश्वाः विषमाः सप्तसंख्याकाः इत्यर्थः ।

३ सप्ताश्वा नव दन्तिनः इति सप्ताश्वानां राजतन्त्रे निषेधः इति रत्नदर्पण-

व्याख्यायां रत्नेश्वरः । तथापि तेजस्वी रविः नभस्तलं विस्तीर्णमाकाशम्

आक्रामति । अत्र रथादिद्रव्याणामङ्गवैकल्येन द्रव्यवैकल्यम् तत्प्रतिपाद-

६ नेन विकलसाधनोपि रविर्जगत्त्रयमाक्रमतीति विशेषसामर्थ्यदर्शनात्

विशेषोक्तिः । तत्र च तेजस्वीति हेतुबोधकपदविन्यासेन न तेजस्विनः

अङ्गीकृतार्थसाधने उपकरणपरतन्त्रा भवन्तीति विशेषस्य परिपोषो

९ भवति इति हेतुविशेषोक्तिरियम् । भोजराजस्तु न रथा न च मातङ्गा

इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः एकचक्रो रथो यन्तेति वैकल्यवद्द्रव्यविशे-

ii. 326—ध्वस्तं for जितं M, Rn;—बलम् for कुलम् P, B, Rn, D, J.

ii. 327—विजितं for जीयते V.

ii. 328—यन्ताप्यनूरुः for यन्ता विकलो M.

आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥ ३२८ ॥

सेषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीति विशेषणात् ।

अयमेव क्रमोन्येषां भेदानामपि कल्पते ॥ ३२९ ॥

॥ इति विशेषोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

पोक्तिरिति भेदद्वयं कल्पयति । तथैव वैकल्यदर्शनेनापि क्वचिदप्युप-
पद्यते इति जातिगुणक्रियादीनामवैकल्येपि क्वचिदियं भवतीति मत्वा
उदाहरति—

अयं तथा रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः ।

एकः कृती शरीरेस्मिञ् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥

अत्र तथा स्पृष्टांसः पुण्यवान् तथाचास्पृष्टं शेषमङ्गं मे निरर्थकम्
इति योयमवैकल्यदर्शनेपि विशेषस्तेनैषा हेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमा-
णा यथोक्ता विशेषोक्तिर्भवतीत्याह ॥ ३२८ ॥

उदाहरणं निरूपयति—सैषेति । तेजस्वीति विशेषणात् हेतुगर्भविशे-

षणादिति भावः । एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्तिः । अन्येषामपि
भेदानां विशेषोक्तिप्रकाराणाम् अयमेव क्रमः अयमेव मार्गः । तथा च
यथात्वं हेत्वलंकारसंबद्धा विशेषोक्तिस्तथा लंकारान्तरसंबद्धापि उहनीया ।
तथा च—भवन्ति यत्नौषधयो रजन्यामतैलपुराः सुरतप्रदीपाः । द्यूतं हि
नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् । इयं ह्यकमला लक्ष्मीः । इत्यादयो
रूपकसंबद्धा विशेषोक्तयो ज्ञेयाः ॥ ३२९ ॥

क्रमप्राप्तां तुल्ययोगितां लक्षयति—विवक्षितेति । विवक्षिताः प्रस्तुत-
गतत्वेन वक्तुमिष्टाः ये गुणाः तैरुत्कृष्टाः अधिकाः ये तैः सह स्तुति-
निन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं कस्यचित् प्रस्तुतस्य स्तुत्यस्य वा तैर्गुणैः समी-
कृत्य यत् कीर्तनं कथनं सा तुल्ययोगिता मता इति अन्वयः । अत्र

ii. 328—आक्रामत्येव for आक्रामत्येव D;—जगत्त्रयम् for नभस्तलम्

N, J, Rn, Pn, Cs, M, V.

ii. 329—कल्पने for कल्पते P, B, R̄, J.

ii. 330—गुणोत्कृष्टैः for गुणोत्कृष्टैः Pn, D, M.

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३३० ॥

बहुवचनमविवक्षितम् । द्वाभ्यामेकेन वा समीकरणेऽपि अस्याः सद्भावात् ।

६ तथा विवक्षितगुणोत्कृष्टैरप्रस्तुतैरेवेति न नियमः ।

कटाक्षा मधुरालापा विलासास्ते च ते शुभे ।

जगज्जये प्रवृत्तस्य कन्दर्पस्य महद्वलम् ॥

९ इत्यत्र कटाक्षालापविलासादीनां प्रस्तुतत्वे तस्याः सद्भावात् । प्रस्तुतयोरेव अप्रस्तुतयोरेव वा एकधर्माभिसंबन्धे तुल्ययोगिता प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसंबन्धे दीपकमिति अर्वाचीनमतं न दण्डिनोभिमतम् ।

१२ धर्माभिसंबन्धरूपवैचित्र्यस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । एवं तर्हि दीपकं निर्विषयं स्यादिति चेन्न । अस्मन्मते वाक्यान्तरीयपदस्यानुपङ्गादिना स्वार्थद्वारा

१४ वाक्यान्तरार्थोदीपकत्वस्यैव दीपकालंकारत्वात् । तदुक्तम् (ii. 97)—

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना ।

सर्वं वाक्योपकारश्चेत् तदाहुर्दीपकं यथा ॥ इति ।

अनेनैव लक्षणेन दीपकसंज्ञाया अन्वर्थता भवति । वामनोपि (iv. 326)

१८ विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता इति सूत्रेणेदमेव लक्षणमङ्गीकरोति । भोजराजोपि तथैव । उपमायां वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यार्थस्य वा साम्यप्रतीतिः शाब्दी । इह तु सर्वेषां समकक्षतया शाब्द-

१९ बोधविषयत्वात् पर्यवसाने सादृश्यप्रतीतिरित्यनयोर्भेदः ।

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥

२४ इत्यादितुल्ययोगोपमायामपि (ii. 49) व्यञ्जनयोपस्थितस्यापि सादृश्यस्य वृत्तिवेद्यत्वेन शाब्दबोधाभ्युपगमात् । व्यञ्जनाया वृत्तित्वं च सर्वालंकारिकसमतम् । तुल्ययोगितायां तु साम्यं न वृत्तिवेद्यं किंतु पर्यवसानगम्यम् ।

२७ तेन नोभयोः संमर्दः । एवं च विवक्षितगुणशालित्वेन अप्रस्तुतैः सह प्रस्तुतस्य स्तुतिनिन्दार्थं तादृशगुणान्वयित्वकीर्तनेन या प्रशंसा निन्दा वा सा तुल्ययोगिता । केचित्तु तुल्ययोगितायां स्तुतिनिन्दयोः प्राधान्यम्

३० सादृश्यं तु उपसर्जनीभूतम् तुल्ययोगोपमायां तु सादृश्यं प्रधानम् इति ततोऽस्या भेद इति मन्यन्ते ॥ ३३० ॥

यमः कुबरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

विभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ३३१ ॥

संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।

तत्र स्तुतितुल्ययोगितामुदाहरति—यम इति । यमः कुबेरः वरुणः

सहस्राक्षः इन्द्रः तथा भवान् । अनन्यविषयाम् अनन्यगामिनीं लोकपाल
३इत्याकारां श्रुतिं ख्यातिं विभ्रति धारयन्ति । अत्र लोकपालत्वरूपो
गुणः प्रस्तुतनृपे विवक्षितः । तेन च गुणेनोत्कृष्टैर्यमादिभिः समानता-
ख्यापनेन राज्ञः स्तुतिः । अतः स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता ॥ ३३१ ॥

निन्दातुल्ययोगितामुदाहरति—संगतानीति । मृगाक्षीणां संगतानि
समागमाः तथा तडिद्विलसितानि विद्यदुन्मेषितानि च स्वयम् स्वस्यानुरा-
३गेण ताभिः घनारब्धान्यपि घनं निविडं निरन्तरभावः तेन आरब्धानि अनु-
ष्ठितान्यपि । पक्षे घनैः मेघैः स्वयम् आरब्धानि अपि क्षणद्वयं क्षणादूर्ध्व-
मपरमपि क्षणं न तिष्ठन्ति कुतो दीर्घकालवस्थानमिति भावः । अत्र
६प्रसिद्धचपलस्वभावया विद्युता सह खीणां संगमस्य चपलता समक-
क्षीकृत्योच्यते । तेन च निन्दावगमः स्पष्टो भवति । अतः निन्दातुल्य-
योगिता । सा चात्र घनारब्धानि इति श्लेषानुप्राणितया समधिकचमत्कारं
९भजते । सरस्वतीकण्ठाभरणे (iv. 55)—

अन्ये सुखानिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि ।

स्तुतिनिन्दार्थमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥

१२इति मतान्तरेण तुल्ययोगिता लक्षितास्ति तत्र स्तुत्यर्थायाः उदाहरणं
यथा—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोप्याकारविभ्रमः ॥

१६अत्र रामस्य राज्याभिषेकवनगमनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतया स्तुतिः
प्रतीयते इति स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता । निन्दार्था यथा—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।

यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ इति तुल्ययोगिता ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥

अत्र यः परशुना छिनात्ति योमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्धमा-
२१ल्याभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वम् इति समासोक्त्या
तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते इति निन्दार्था तुल्ययोगितेयम् । विस्तरस्तु
तत एव द्रष्टव्यः ॥ ३३२ ॥

अथ विरोधं लक्षयति—विरुद्धानामिति । विशेषस्य प्रस्तुतगतोत्कर्षस्य
दर्शनाय प्रतिपादनायैव विरुद्धानां परस्परैः सहानवस्थानवतां परस्पर-
३सामानाधिकरण्यशून्यानामित्यर्थः पदार्थानां यत्र वैचित्र्ये संसर्गदर्शनं
सहावस्थानं सामानाधिकरण्यप्रतिपादनमित्यर्थः सः विरोधमूलत्वाद्विरो-
धालंकारः स्मृतः । यथेति उदाहरणोपन्यासाय । तत्र प्ररूढविरोधो दोषाय
१अप्ररूढश्चालंकाराय । प्ररोहश्च बाधबुद्ध्यानाभिभूतत्वम् । बाधबुद्ध्या-
भिभूतत्वं च अप्ररोहः । तथा च विरुद्धानां नाम वस्तुतः विरोधाभा-
वेऽपि मुख्यतः विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानाम् इत्यर्थः तदुक्तं प्रकाशकृता—
१विरोधः सोविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । इति । पदार्थानां जातिगुण-
क्रियाद्रव्याणाम् । तेषु जात्या जातिगुणक्रियाद्रव्यभिः चतुर्भिर्विरोध
गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यभिः त्रिभिः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्याम् द्रव्यस्य
१२द्रव्येणेति प्रकाशोक्तदशप्रकारो विरोधो ज्ञेयः । अयं शब्दश्लेषनिबन्ध-
श्चेद्विरोधाभास उच्यते इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । वामनस्तु विरुद्धाभास-
१४त्वं विरोधः इति सूत्रयित्वा (iv. 3. 12)—

पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः

पत्राली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि ।

त्वं तुङ्गस्तनभारमन्थरगतिर्गात्रेषु मे वेपथु-

स्त्वन्मध्ये तनुता ममाधृतिरहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥

१९इत्युदाजहार । एष च अपिशब्दप्रयोगे वाच्योन्यथा व्यङ्ग्यः ॥ ३३३ ॥

ii. 332—घनारब्धान्यपि for घनारब्धान्यपि V.

ii. 333—विरोधदर्शनायैव for विशेषदर्शनायैव Ca, Ob, R, M;
विरोधसाधनायैव Rn, Cs.

कूजितं राजहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ।
 क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तमौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥
 प्रावृषेण्यैर्जलधरैरम्बरं दुर्दिनायते ।
 रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥
 तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तौष्ठमसितेक्षणम् ।

तत्रादौ क्रियाविरोधमुदाहरति—कूजितमिति । राजहंसानां मदम-
 ञ्जुलं मदेन मनोरमं कूजितं वर्धते । मयूराणाम् उत्क्रान्तम् अपगतं सौष्ठवं
 ३ मनोहारित्वं यस्मात् तत् तादृशं कूजितं क्षीयते ह्यामेति । अत्रैकस्मिन्
 शब्दरूपे कर्तरि विरुद्धयोर्वृद्धिक्षयरूपक्रिययोः संबन्धप्रतिपादनेन
 विरोधः । संबन्धिभेदेन शब्दयोर्मिन्नत्वेन तत्प्रशमः । तेन च एवंविध-
 ६ वृद्धिक्षयकारितया शरत्कालस्य माहात्म्यं स्फुटं प्रतीयते इति अलंकार-
 तास्य ॥ ३३४ ॥

वस्तुगतगुणविरोधं दर्शयति—प्रावृषेण्यैरिति । प्रावृषेण्यैः प्रावृषि-
 भवैः जलधरैः अम्बरं दुर्दिनायते श्यामलं भवतीत्यर्थः । जगतां जगति-
 ३ स्थितानां जनानां मनः रागेण अनुरागेण लौहित्येन च आक्रान्तं व्याप्तं
 जायते । अत्रानुरागस्य लौहित्येनाध्यवसानात् श्यामत्वलौहित्यगुण-
 योरेकजलधरसंभवरूपसंमर्गकीर्तनं विरोधः । तस्य अनुरागरूपार्थान्तरेण
 ६ परिहारः । तेन च वर्षासमयस्य विशेषः प्रतीयते इति वस्तुगतगुणविरो-
 धोऽयं ज्ञेयः ॥ ३३५ ॥

अवयवगतगुणविरोधं दर्शयति—तनुमध्यमिति । स्त्रीणां कामिनीनां
 तनुमध्यम् कृशावलग्नं पृथुश्रोणि विशालनिम्बं रक्तौष्ठम् असितेक्षणम् कृष्ण-
 ३ नयनं नतनाभि निम्ननाभि उन्नतस्तनं तुङ्गकुचं वपुः कं पुरुषं न हन्ति
 न पीडयति सर्वमेव पीडयतीत्यर्थः । अत्र तनुत्वविशालत्वयोः रक्तत्वा-
 सितत्वयोः नतत्वोन्नतत्वयोः गुणयोर्विरोधः । आश्रयीभूतावयवभेदेन च

ii. 334—रुतं संक्रान्त for रुतमुत्क्रान्त Cs.

ii. 335—दर्शनायते for दुर्दिनायते M; नतायते (?) Cs;—उत्सिक्तं
 for आक्रान्तं Pn.

ii. 336—रक्तौष्ठम् for रक्तौष्ठम् R, D, M.

नतनाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

मृणालबाहु रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेक्षणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

उद्यानमारुतोद्धूताश्रूतचम्पकरेणवः ।

उदश्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तोपि लोचने ॥ ३३८ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

- ६ परिहारः । तेन वर्णनीयायाः नायिकायाः विशेषः प्रतीयते । अतः अव-
यवगतगुणविरोधोयम् । केचित्तु बहूनां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे
वैचित्र्यातिशयः इति ज्ञापनीयतादृशगुणविरोधप्रदर्शनायैतदुद्धारणमिति
१ मन्यन्ते ॥ ३३६ ॥

- विषमविरोधमुदाहरति—मृणालेति । हे तन्वि ते रूपम् मृणालमिव
शीतले बाहू यस्य तत् रम्भा कदली तत्सदृशौ ऊरू यस्य तत् पद्म-
३ मिव उत्पले इव मुखम् ईक्षणे च क्रमेण यस्य तत् एतादृशशीतलवस्तुतुल्य-
मपि अस्माकं तापाय संतापाय कल्पते । विरहिण उक्तिरियम् । अत्र
कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायवित्समयानुरोधेन शीतलरू-
६ पात् कारणात् शीतलं कार्यं भवितुमर्हति न तु संतापः इति विषमवि-
रोधः । समवायिकारणे स नियमः न तु निमित्तकारणे इति परिहारः ।
अनेन च नायिकायाः सौन्दर्यातिशयो वर्णितो भवति इति विषमविरो-
१ धालंकारः ॥ ३३७ ॥

- असंगतिविरोधमुदाहरति—उद्यानेति । उद्यानमारुतेनोद्धूताः चूतानाम्
आम्राणां चम्पकानां च रेणवः परागाः पान्थानां पथिकानां लोचने
३ अस्पृशन्तोपि उदश्रयन्ति उद्धतबाष्पे कुर्वन्ति । अत्र स्पर्शनाभावेपि
बाष्पोद्गमः इति परस्परमसंगतेरयमसंगतिर्नाम विरोधः । तत्प्रशमनं च
परागाणामुद्दीपकतयेति ज्ञेयम् । अनेन च नायकस्योत्कण्ठातिशयः
६ सूच्यते ॥ ३३८ ॥

श्लेषमूलं विरोधमुदाहरति—कृष्णार्जुनेति । हे कलभाषिणि मधुरव-

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणी ॥ ३३९ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलंकारः प्रतीयते ।

॥ इति विरोधचक्रम् ॥

चने ते दृष्टिः कृष्णार्जुनयोरनुरक्तापि कर्णावलम्बिनी राधेयानुसारिणी ।
३ कृष्णा अस्मिता अर्जुना श्वेता अनुरक्ता प्रान्तप्रदेशे आरक्तापि कर्णा-
वलम्बिनी कर्णप्रान्ताश्रयिणी । कस्य विश्वसनीयत्वं याति विरुद्धपक्षद्वया-
श्रयणादिति भावः । इति द्वितीयार्थः । अत्र कृष्णार्जुनानुरक्तायाः कर्णा-
६ वलम्बनं विरुद्धमिति क्रियाविरोधः । द्वितीयार्थेन तत्परिहारः । अयं च
विरोधः श्लेषमूलकः इति श्लेषविरोधः तेन दृष्टेः सौन्दर्यं प्रतीयते ॥ ३३९ ॥

विरोधमुपसंहरति—इत्यनेकेति । एवमयमलंकारः अनेकविधः प्रती-
तिविषयो भवति । तथा च भोजराजेन ग्रथितविरोधः उदाहृतोऽस्ति
३ यथा (iii. p. 290)—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना
भस्मस्याथ किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।

इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पञ्चाञ्जलिस्वामिनो

भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धपरुषं धत्तेस्थिशेषं वपुः ॥ इति ।

अत्र दिग्वाससादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासंगतादयं ग्रथितनामा वि-
९ रोधभेदः । अधिकविरोधो यथा—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावद्धा ददृशे स तैः ॥ इति ।

१२ अत्रैकस्य दाशरथेनेकसंख्यैर्यातुधानैर्यत् समरकर्म तत्र तस्य तावद्धा-
दृश्यमानत्वेनैकसंख्याविरुद्धसाधिक्यं गम्यते इत्ययमधिकारव्यो विरोधः
इति । विस्तरस्तु भोजप्रणीते सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ उत्तरार्धेन

ii. 339—कस्य...याति for याति...कस्य M;—याति दुःशासनीयत्वं
कथं ते कलभाषिणि is an extra line given by D, pro-
bably the work of some one improving upon the
original.

ii. 340—अलंकारोतिशोभते for अलंकारः प्रतीयते Pn.

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अथैरयत्नसुलभैर्जलदर्भाङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

- १५ अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति—अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु पृष्ठ्यर्थे सप्तमी
अप्रस्तुतानामित्यर्थः या स्तुतिः प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः । सा अप्रस्तु-
तप्रशंसा । अप्रक्रान्तेषु इति बहुवचनमविवक्षितम् । तेन द्वयोरेकस्य
१८ वा अप्रस्तुतस्य स्तुतावपि एषा भवति । अप्रक्रान्तेप्सितस्तुतिरिति पाठे
अप्रस्तुतस्य ईप्सिता प्रस्तुतनिन्दार्थमभीष्टा स्तुतिरिति स एवार्थः ।
नव्यास्तु अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतात्
२१ वाच्यात् अप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः इति विषयविभागेनालंकारद्वय-
माहुः । अयमाचार्यदण्डी तु अप्रस्तुताद्वाच्यात् प्रस्तुतस्य प्रतीतौ समा-
सोक्तिः अप्रस्तुतप्रशंसया प्रस्तुतस्य निन्दा अप्रस्तुतप्रशंसा इति विष-
२४ यविभागेनालंकारद्वयं स्वीकरोति । आचार्यमते अप्रस्तुतप्रशंसेति संज्ञा-
या अन्वर्थता भवति ॥ अन्ये तु समासोक्तौ वाच्यव्यङ्ग्ययोरुपमानोप-
मेयभावः अप्रस्तुतप्रशंसायां तु व्यङ्ग्यार्थस्य निन्दा इति भेदं दर्शयन्ति ।
२७ तदपरे न सहन्ते यतः सुखं जीवन्ति हरिणा इत्युदाहरणे वयमध्वन्या
इति वैधर्म्येण औपम्यमस्तीति सोऽयं समासोक्तिविषयः स्यात् । सेयम-
प्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते इति ग्रन्थकर्त्रा कृतेनोदाहरणविवरणेन
३० संज्ञाया अन्वर्थताङ्गीकारे ग्रन्थकर्तुः स्वारस्यं दृश्यते । तथा च अप्रस्तुत-
प्रशंसायामप्रस्तुतप्रशंसैवापेक्षिता भवति न तु उक्तिमात्रे सा भवितुम-
र्हति इति निष्कर्षः ॥ ३४० ॥

अप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—सुखमिति । अपरसेविनः परसेवाविमुखाः
हरिणाः अयत्नसुलभैः सुखसाध्याः तृणदर्भाङ्कुरादिभिः अन्नैः भोज्यैः
:३ वनेषु सुखं जीवन्ति । सेवानिर्विण्णस्योक्तिरियम् ॥ ३४१ ॥

- ii. 340—अप्रक्रान्तेषु तु for अप्रक्रान्तेषु M;—अप्रक्रान्तेप्सितस्तुति for
अप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः Pn,D(marginal emendation.);—
अप्रक्रान्तेप्सिता for अप्रक्रान्तेषु या reading noticed in Cs.
ii. 341—अन्नैः for अथैः J(?), P, B, R;—तृण for जल
P, B, R.

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ॥

यदि निन्दान्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

उदाहरणं संगमयति—सेयमिति । अत्र एतदुदाहरणे राजानुवर्तन-

क्लेशनिर्विण्णेन सेवायाः श्ववृत्तित्वादिति भावः । तदुक्तं मनुना—सेवा श्ववृत्ति-

१ राख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् । इति । मनस्विना सेयम् अप्रस्तुतैव

मृगवृत्तिः प्रशस्यते । एवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रशंसायां नाय-

५ मलंकारः इति गम्यते । तथाहि—

याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां

गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ संतापमालाकुला ।

इत्थं यस्य निरतराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते

धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग् वारिधीनां जनुः ॥

१० अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य दातुश्च प्रशंसा इति नेयमप्रस्तुत-
प्रशंसा किंतु समासोक्तिरेव ॥ ३४२ ॥

व्याजस्तुतिं लक्षयति—यदीति । यदीति यदर्थेव्ययम् । निन्दान्निव

यत् स्तौति असौ व्याजस्तुतिः स्मृता । व्याजेन निन्दाछलेन व्यञ्ज-

३ नया प्रतीयमाना स्तुतिः व्याजस्तुतिः इति अवयवार्थः । अत्र इव-

शब्देन निन्दायाः वास्तवत्वं निराकृतम् । अत्र दोषाभासाः दोषा इव

आभास्यमाना न तु स्वरूपतो दोषाः एतादृशा गुणाः एव संनिधिं

६ सांनिध्यं समुपवेशमित्यर्थः लभन्ते प्राप्नुवन्ति । निन्दान्निव स्तौतीति

स्तुवान्निव निन्दति इत्यस्याप्युपलक्षकम् । तथा च निन्दाव्याजेन स्तुतिः

स्तुतिव्याजेन निन्दा च व्याजस्तुतिरिति पर्यवसितम् । उभयत्र वैचि-

८ त्र्यस्य समानत्वात् । द्वितीयप्रभेदे व्याजरूपा स्तुतिः इति समासः ।

ii. 342—राजानुवर्तिना for राजानुवर्तन N;—राजानुवृत्तिसंक्लेश for
राजानुवर्तनक्लेश V.

ii. 343—मता for स्मृता J, V, D (marginal emendation).

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते यत्र संनिधिम् ॥३४३॥

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता मा भून्मदस्तव ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।

उक्तं च प्रकाशकारेण—व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

इति । निन्दया स्तुतेरुदाहरणानि अग्रे मूले एव दर्शितानि स्तुत्या

१२ निन्दायास्तु प्रकाशे—

हे हेलजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तृप्यत्पान्थपरोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः ॥

इति । अत्र समुद्रस्य स्तुत्या निन्दाप्रतिपादनं चमत्कारं दर्शयति इति

१८ व्याजस्तुतिः ॥ ३४३ ॥

व्याजस्तुतिमुदाहरति—तापसेनेति । तापसेन तपस्विना चतुरङ्गसैन्य-

शून्येनेति ध्वनिः । रामेण परशुरामेण इयं भूतधारिणी पृथ्वी जिता ।

३ त्वया राज्ञापि चतुरङ्गसाधनसंपन्नेनापि सैवेयं तावती एव न तु अधिका

जिता अतः पृथ्वीजये तव मदः गर्वः मा भूत् मा भवतु । अत्र साधन-

शून्येन रामेण जितायाः भूमेः साधनसंपन्नेन विहितो जयो न प्रस्तु-

६ तस्य राज्ञः स्तुतये इति आपाततो निन्दा प्रतीयते । तया च निन्दया

भगवदवतारभूतेन महादेवाल्लब्धपरशुना भार्गवेण या पृथ्वी जिता

सा तावती एव त्वया मानवेन जिता इति महती स्तुतिः गम्यते इति

९ व्याजस्तुतिः ॥ ३४४ ॥

अलंकारान्तरसंबद्धेयं चमत्कारातिशयाय भवतीति अर्थश्लेषमूलां

तामुदाहरति—पुंस इति । हे राजन् त्वया पुराणात् आद्यात् जरठाच्चेति

३ ध्वनिः पुंस श्रीः लक्ष्मीः संपच्च आच्छिद्य आकृष्य परिभुज्यते । इक्ष्वाकु-

वंशस्य यत्र रामादयो परदारान् मातृवदपश्यन् तादृशवंशस्य तादृशवंशो-

ii. 343—गुणायैव for गुणा एव V;—ह्यत्र for यत्र J, P, B, R,

V; नात्र D;—केपि for एव D.

ii. 344—भूति for भूत D;—सैवेयमन्नो for सैवेयं जिता V.

राजन्निक्ष्वाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥

भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।

अहंकारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥

इति श्लेषानुविद्धानामन्येषां चोपलक्ष्यताम् ।

व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्यन्तः प्रविस्तरः ॥ ३४७ ॥

॥ इति व्याजस्तुतिः ॥

त्पन्नस्येत्यर्थः । तव इदं श्रियोपहरणं किं युज्यते । आदिपुरुषादाकृष्टायाः
६ लक्ष्म्याः परिभोग इक्ष्वाकुवंशस्य ते न समुचितः इति मुखतः प्रतीतया नि-
न्दया प्रभूतास्ते संपदः इति स्तुतिः प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः । अत्र
पुसणपदे श्रीपदे च श्लेषः स चार्थः पर्यायसहत्वान् । अतः अर्थश्लेष-
९ मूलेयं व्याजस्तुतिः ॥ ३४९ ॥

शब्दश्लेषमूलामुदाहरति—भुजंगेति । तव कलत्रं भार्या परिपाल्याश्च
मेदिनी भुजंगाः विटाः सर्पाश्च तेषां भोगाः उपभोगाः ऋटाश्च तत्र संसक्ता
३ अनुरक्ता पक्षे तैः सक्ता आवृता । एवं स्थिते तव अहंकारः परां कोटिं
कुतः आरोहति । अत्र निन्दया त्वं सार्वभौमोसीति प्रतीयते इति व्याज-
स्तुतिः सा च भुजंगादिशब्दानामनेकार्थत्वात् शब्दश्लेषमूला ॥ ३४६ ॥

व्याजोक्तिमुपसंहरति—इतीति । इति एवंप्रकारेण श्लेषानुविद्धानां
श्लेषसंबद्धानां तथा अन्येषाम् अन्यालंकारसंबद्धानां व्याजस्तुतिप्रकाराणां
३ व्याजस्तुतेः प्रकाराणां प्रभेदानां विस्तरः अपर्यन्तः सीमाशून्यः अतः सः
स्वबुद्धयैवोपलक्ष्यताम् अवगम्यताम् न सर्वः कथयितुं पार्यते इति
भावः ॥ ३४७ ॥

ii. 345—वंशस्य for वंशस्य an emendation of P adopted by B; all Mss. with the possible exception of J read वंशस्य.

ii. 346—संक्रान्ता for संसक्ता Subh; Cs apparently reads संयुक्ता, though it is probably a scribal error as elsewhere he reads as we do.

ii. 347—लक्षणम् for लक्ष्यताम् D;—अपर्यन्तस्तु विस्तरः for अपर्यन्तः प्रविस्तरः P, B, D, M.

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत्सदृशं फलम् ।

सदसद्वा निदर्शयेत यदि तत् स्यान्निदर्शनम् ॥ ३४८ ॥

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ३४९ ॥

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम् ।

निदर्शनं लक्षयति—अर्थान्तरेति । निदर्शनीयादन्यस्मिन् कार्यान्तरे प्रवृत्तेन केनचित् किञ्चित् किमपि तस्य अर्थान्तरस्य सदृशं सत् उत्तमम् ३ असत् अपकृष्टं वा फलं निदर्शयेत प्रदर्शयेत यदि इति यदर्थे । तत् निदर्शनम् तन्नामकालंकारः । निदर्शना इति संज्ञायाः स्त्रीत्वं बहुभिरङ्गीकृतमस्ति । नव्यानां मतेन इयं संभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्धना निदर्शना । ६ असंभवन्नपि वस्तुसंबन्धो यत्र सादृश्यं दर्शयति तत्रापि असंभवन्वस्तुनिदर्शना । तथाचोक्तं प्रकाशे—अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः इति । परे तु अयं द्वितीयः प्रकारः उपमायामेवान्तर्भवतीति न ग्रन्थ- ९ कर्त्रा दर्शित इत्याहुः ॥ ३४८ ॥

सत्फलनिदर्शनं दर्शयति—उदयन्निति । एष सविता उदयन् उद्गच्छन् उन्नतिं प्राप्नुवंश्च ऋद्धीनां संपत्तीनां फलं सुहृदनुग्रहं बन्धूपक- ३ रणम् इति विभावयितुं ज्ञापयितुं पद्मेषु श्रियम् अर्पयति । अत्र पद्मेषु श्रीप्रदानोन्मुखेन उदयशालिना सवित्रा सुहृदनुग्रहरूपमुदयफलं निदर्शयते तच्च उत्कृष्टत्वात् सद्रूपमिति सत्फलनिदर्शनमिदम् ॥ ३४९ ॥

असत्फलं निदर्शनमुदाहरति—यातीति । चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी तमःपङ्क्तिः राजविरुद्धानां नृपतिप्रतिकूलानां चन्द्रविरुद्धानां च

ii. 348—निर्दिश्येत for निदर्शयेत D, Cs;—यत् तु for यदि Pn, B;—सा स्यान्निदर्शना for तत् स्यान्निदर्शनम् Pn, B;—स्यात् तन्निदर्शनम् N, M.

ii. 349—एष for एव P, B, R;—विभावयति वृद्धीनां for विभावयितुमृद्धीनां V;—विभावयन् समृद्धीनां Rn, Subh;—सुहृदनुग्रहः for सुहृदनुग्रहम् N, V, J.

ii. 350—पराजयम् for पराभवम् Cs.

सद्यो राजविरुद्धानां सूचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

॥ इति निदर्शनम् ॥

सहोक्तिः सहभावस्य कथनं गुणकर्मणाम् ।

३ दुरन्ततां दुःखावसानं सूचयन्ती पराभवं विनाशं याति । अत्र चन्द्रम-
रीचिभिः परिभूयमाना तमस्ततिः राजद्रोहिणि दुरन्ततारूपमपकृष्टं फलं
निदर्शयति इति असत्फलनिदर्शनमिदम् । अभवन्वस्तुसंबन्धनिबन्धनायाः

६ निदर्शनायाः उदाहरणानि प्रकाशादौ द्रष्टव्यानि ॥ ३५० ॥

सहोक्तिं लक्षयति—सहोक्तिरिति । गुणकर्मणाम् कर्मशब्दोत्र क्रिया-
वाची बहुवचनेन द्रव्यादीनां संग्रहः । तथा च गुणक्रियादीनां सहभा-
३ वेन साहित्येन कथनं सहोक्तिः । संबन्धिभेदेन भिन्नयोरपि गुणयोः
क्रिययोर्वा सहार्थस्य सामर्थ्येन एकेन वाचकेन यत् एककालीनतया प्रति-
पादनं सा सहोक्तिरिति भावः । तदुक्तं प्रकाशकृता—सा सहोक्तिः
६ सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् । इति । अत्राप्यलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तं
हृद्यत्वमपेक्ष्यते एव । तच्च हृद्यत्वमत्र अतिशयोक्तिमूलकत्वेनाभिप्रेतम् ।
तेन पुत्रेण सहागतः पिता इत्यत्र नालंकारः । अत्र धर्मिणां गुणक्रिया-
५ दिभिः युगपदन्वयः तुल्ययोगितायां तु धर्मिभिः सह इति ततो भेदः ।
इदमन्तावधेयम् । यत्र सहयुक्तेप्रधाने इति सूत्रेण सहार्थयोगे अप्र-
धाने तृतीया तत्रैवायमलंकारः । गुणप्रधानभाववावच्छिन्नयोः शब्दार्थ-
१२ मर्यादया एकधर्मसंबन्धस्य तत्रैवावस्थितेः । अतः—शशिना च निशा
निशया च शशी शशिना निशया च विभाति नभः । इत्यादौ
नायमलंकारः । अत्र हेतौ इति सूत्रेण हेत्वर्थे तृतीया । तथा च हेतु-
१५ भूतेन शशिना निशा शोभते इति वाक्यार्थः ॥ एवं पूर्वार्धेन सहोक्तिं
लक्षयित्वा उत्तरार्धेन परिवृत्यलंकारं लक्षयति । अर्थानां वस्तूनां यः
विनिमयः प्रतिदानं सा परिवृत्तिः स्मृता । इयं हि परिवृत्तिः समेन
१८ समस्य अधिकेन न्यूनस्य न्यूनेन चाधिकस्य इति त्रिप्रकारा भवति ।
अत्र विनिमयः कविप्रतिभाकल्पित एवापेक्ष्यते तत्रैव चमत्कारात् ।

अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा यथा ॥ ३५१ ॥

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

तेन क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः । इत्यत्र नेयम् ॥ विनि-
 २१ मयश्च केनचिद्दत्तेन स्वकीयेन वस्तुना परकीयस्य वस्तुनः आदानम् । तेन
 किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धक्यशोभि वल्कलम् । इत्यत्र
 नायमलंकारः । भोजराजस्तु नैतदनुमन्यते । स च व्यत्ययेऽपि परि-
 २४ वृत्तिं स्वीकरोति । तदाह (iii. 29) —

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथः ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालंकारलक्षणे ॥ इति ।

२७ व्यत्ययो नाम एकस्थानस्थितस्य वस्तुनः स्थानान्तरप्राप्तिः । यथा—

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजखण्डं

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्याति चास्तं हिमांशु-

र्हतविधिललितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

३२ इति सरस्वतीकण्ठाभरणादौ द्रष्टव्यम् ॥ ३५१ ॥

प्रथमोद्दिष्टां सहोक्तिमुदाहरति—सहेति । संप्रति विरहावस्थायामिमाः

रात्रयः मम श्वासैः सह दीर्घाः । ताश्चन्द्रभूषणाः सज्योत्स्नाका इत्यर्थः

३ रात्रयः ममैवाङ्गैः सह पाण्डुराः । विरहिण्या उक्तिरियम् । अत्र दीर्घत्वं

पाण्डुरत्वं च गुणौ तौ तु संबन्धिभेदात् भिन्नावपि सहार्थबलादेकेनैव पदेन
 कथितौ । तत्र च प्रथमान्तपदस्य साक्षादन्वयः तृतीयान्तपदस्य सहश-

६ व्दार्थान्वयबलादिति ज्ञेयम् । अत्र रात्रिश्चासाङ्गानां गुणसंबन्धे सह-

भावात् गुणसहोक्तिरियम् । सहभावसाधारण्येऽपि यत्र कार्यकारणभावस्य
 वैचित्र्यं तत्र कार्यसहजचित्रहेतुरलंकारः । यत्र तु कार्यकारणभावं विना

९ सहभावः तत्र सहोक्तिरित्युभयोः विषयभेदः । अत्र रात्रिश्चासादीनां

न कार्यकारणभावः द्वयोरपि विरहजन्यत्वादिति दिक् ॥ ३५२ ॥

ii. 351---स्मृता for यथा P, B, R.

ii. 352—पाण्डुराश्च for पाण्डुराश्च V, Cs;—सहिताः for सह ताः D;—
 प्राणैः, for श्वासैः Rn.

वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

क्रियासहोक्तिं दर्शयति—वर्धते इति । पान्थानां प्रवासिनां विर-
हिणां मूर्छया सह चूतमञ्जरी वर्धते तेषामसुभिः प्राणैः समं मलयानिलाः
३ दक्षिणवाताः पतन्ति । असुभिरित्यत्र अश्रुभिरिति पाठो दृश्यते सोपि
युक्त एव । अत्र वर्धनपतनक्रिये सहभावेन मूर्छाचूतमञ्जरीभ्यां मलया-
निलासुभ्यां च संबद्धे चमत्कृतिविशेषमावहत इति सहोक्तिरलंकारः ।
६ अन्वयप्रकारस्तु पूर्ववदेव । अत्र च यदि मूर्छावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धयोः
असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वमभिप्रेतं तदा परस्परकार्य-
कारणभावसंबन्धाभावान्न चित्रहेतुना सांकर्यम् । यदि च चूतमञ्जरी-
९ वृद्ध्या मूर्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन च असुपतनमिति अभिप्रेतं तदा
चित्रहेतुना सहास्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु तादृशकार्य-
कारणभानस्य नैवात्र विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः । भोजराजस्तु इयं
१२ विविक्तक्रियासमावेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः जनानन्दैः सह जनप्रमोदैः
सह वृद्धिं यान्ति । तान् दिवसान् वर्णयति कोकिलेति । कोकिलानाम्
३ आलापः मधुरः येषु ते । सुगन्धयः शोभनगन्धवन्तो वनवायवः दक्षि-
णानिला यत्र ते । सहशब्दप्रयोगे एवायमलंकारः इति भ्रमनिरासाय
सार्धपदोपादानेनेदमुदाहरणमिति प्रेमचन्द्रादयः । वृद्धिरूपस्य गुणस्य
६ व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया वचनात् एषा गुणक्रियासहोक्तिरि-
ति तरुणवाचस्पत्यादयः । भोजराजस्तु विविक्तकर्तृक्रियासमावेशवैसा-
दृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

ii. 353—वहन्ति for पतन्ति R, Cs, Cb;—अश्रुभिः for असुभिः
V, M, Pn.

ii. 354—वृद्धिं for सार्धं and समं for बुद्धिं D;—लौकिकालाप
for कोकिलालाप V.

इत्युदाहृतयो दत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ इति सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किञ्चिदूपनिरूपणम् ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् ।

चिरार्जितं हृतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ इति परिवृत्तिः ॥

आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

सहोक्तिमुपसंहरन् परिवृत्त्युदाहरणं प्रस्तौति—इतीति । इति उक्त-
प्रकाराः सहोक्तेः काश्चन उदाहृतयः दत्ताः अन्याः स्वयमूहनीयाः ।
१ अस्या विस्तरः कण्ठाभरणादिषु द्रष्टव्यः ॥ इदानीं परिवृत्तेश्च उदाहरणेन
किञ्चित् स्वरूपदर्शनं क्रियते ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारमिति । भूभुजां नृपाणां शस्त्रप्रहारं ददता तव भुजेन तेषां
चिरार्जितं बहुकालसंवर्धितं कुमुदपाण्डुरं यशः हृतम् । अत्र न्यूनेनाधि-
३ कस्य ग्रहणरूपो विनिमयो ज्ञेयः । एवमेव—

दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥

६ इत्यत्र पूर्वार्धे समेन समस्य उत्तरार्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः ।
व्यत्ययविनिमयवती यथा—

लोचनाधरकृता हतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात् स्वगुणानां व्यत्ययं विनिमयं च वितेने ॥

१० अत्र वारुण्या यदधराद्रागोपहृत्य चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेयं व्यत्ययवती ।

यच्च मुखामोदवासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमय-

१२ वती । इति उभयवती परिवृत्तिः । अस्याः विस्तरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे
द्रष्टव्यः ॥ ३५६ ॥

आशिपं लक्षयति—आशीर्नामेति । अभिलषिते इष्टे वस्तुनि आशं-

ii. 355—उदाहृतयः प्रोक्ताः for उदाहृतयो दत्ताः D;—निदर्शनम् for
निरूपणम् P, B.

ii. 356—प्रहारान् for प्रहारं N, J.

पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ इत्याशीः ॥

अनन्वयससंदेहावुपमास्वेव दर्शितौ ।

सनम् अभिलाषप्रकाशनम् अथवा अभिलषिते प्रिये वस्तुनि सुहृदादिजने
३ आशंसनं शुभप्रार्थनम् आशीर्नामालंकारः । वैचित्र्याभावात्त्रायमलंकारः
इति बहवो मन्यन्ते । भामहस्तु एतादृशाशंसने वैचित्र्यमङ्गीकृत्य इमा-
५ मलंकारेषु गणयति । तथा चोक्तम् तेन (iii. 54ff.)—

आशीरपि च केषांचिदलंकारतया मता ।

सौहृदस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोस्याश्च तद्यथा ॥

अस्मिञ्जहीहि सुहृदि प्रणयाम्यसूया-

९ माश्लिष्य गाढममुमानतमादरेण ।

विन्ध्यं महानिव घनः समयेभिवर्ष-

त्रानन्दजैनयनंवारिभिरुक्षतु त्वाम् ॥

१२ मदान्धमातङ्गविभिन्नसाला हतप्रवीरा द्रुतभीतपौराः ।

त्वत्तेजसा दग्धसमस्ततेजा द्विषां पुरः पश्यतु राजलोकः ॥ इति ।

दर्पणकारादयस्तु नाट्ये एव अस्याश्चमत्कारित्वात् नाट्यालंकारे एनां
१५ गणयन्ति । यदुक्तम् (vi. 195 ff.)—आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्य-
माश्रयाः इत्यारभ्य—इति नाट्यालंकृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ इत्यन्तम्

१७ तल्लक्षणं तु—आशीरिष्टजनाशंसा इति । उदाहरणम्—

ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ इति ।

परे तु प्रेयोलंकारविशेषमिमामाहुः ॥ यथेति उदाहरणार्थम् । अवाङ्मन-
२१ सगोचरम् वाङ्मनोविषयातीतम् । तदुक्तं—यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह इति । परमं ज्योतिः परेशः इत्यर्थः वः युष्मान् पातु रक्षतु ।
अवाङ्मनसेत्यत्र अचतुरेति सूत्रेणाच् समासांतः ॥ ३५७ ॥

एतावता उद्देशानुरोधेन सर्वानलंकारान् सोदाहरणं व्याख्याय अन्या-
भिमतानां केषांचिदलंकाराणां स्त्रोक्तेषु अन्तर्भावं दर्शयन् स्वपरिगणनस्य

उपमारूपकं चापि

३ न्यूनतां परिहरति—अनन्वयेति । तल्लक्षणमाह भामहः—

यत्न तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ इति ।

६ उदाहरति च—

ताम्बूलरागवल्यं स्फुरद्दशनदीधिति ।

इन्दीवराभनयनं तवेव वदनं तव ॥ इति ।

९ ससंदेहं लक्षयति (iii. 42)—

उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।

ससंदेहं वचस्तुत्यै ससंदेहं विदुर्यथा ॥ इति ।

१२ उदाहरति च—

किमयं शशी न स दिवा विराजते

कुसुमायुधो न धनुरस्य कौसुमम् ।

इति विस्मयाद्विमृशतो मति-

स्त्वयि वीक्षिते न लभतेर्थनिश्चयम् ॥ इति ।

१७ उपमारूपकं लक्षयति (iii. 34 f.)—

उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य साधयत् ।

यां वदन्त्युपमामेतदुपमारूपकं यथा ॥

२० उदाहरति—

समग्रगगनायाममानदण्डो रथाङ्गिणः ।

पादो जयति सिद्धस्त्रीमुखेन्दुनवदर्पणः ॥ इति ।

२३ तत्र एतेषु अलंकारेषु मध्ये अनन्वयस्य—

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।

आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥

२६ इत्यसाधारणोपमायामन्तर्भावः । ससंदेहस्य च—

किं पद्ममन्तर्भान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ।

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥

२९ इति संशयोपमायामन्तर्भावः । उपमारूपकस्य—

रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोपि च ।

नानालंकारसंसृष्टिः संसृष्टिस्तु निगद्यते ॥ ३५९ ॥

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनादौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥

इति रूपकप्रभेदे एव अन्तर्भावः । तस्मादेतेषामनुक्त्या न न्यूनतास्माक-
३३ मिति भावः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षेति । उत्प्रेक्षावयवो नामालंकारः । तदाह भामहः (iii. 70)—

श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्वितः ।

रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो यथा ॥

तुल्योदयावसानत्वाद्गतेस्तं प्रति भास्वति ।

वासाय वासरः क्लान्तो विशतीव तमो गृहम् ॥ इति ।

- ६ असौ उत्प्रेक्षाभेदः एव श्लेषरूपकादिसंकीर्णा उत्प्रेक्षैव इति भावः ।
श्लेषोपमारूपकादिभिः प्राणितायाः उत्प्रेक्षाया प्रेमचन्द्रशर्मभिः प्रदत्तानि
उदाहरणानि तत एव द्रष्टव्यानि । एवमेव दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेख-
९ परिणामयोः रूपके कारणमालायाश्च हेतौ यथायथमन्तर्भावो ज्ञेयः ॥
संसृष्टिं लक्षयति—नानेति । सजातीयविजातीयविविधानामलंकाराणां
संसृष्टिः एकत्र संसर्गः संसृष्टिः तदाख्यमलंकारान्तरं निगद्यते संग-
१२ मेन वैचित्र्यविशेषात् पृथक्त्वेन कथ्यते । यथा लौकिकहाराद्यलंकाराणां
मिथः संसर्गेण पृथक् चारुतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छार्धगोस्तनादि-
संज्ञया पृथगलंकारत्वव्यपदेशः तथा संकीर्णानां काव्यालंकाराणामपि
१५ पृथक् चारुताप्रत्यायकतया पृथगलंकारत्वेन संसृष्टिरिति संज्ञया व्यपदेशः
इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३५९ ॥

ii. 358—कीर्तितम् for दर्शितम् J.

ii. 359—उपमावयवो for उत्प्रेक्षावयवो D (marginal emenda-
tion);—संसृष्टेः for संसृष्टिः R;—संकीर्णं तु for संसृष्टिस्तु
J, P, B, D, M;—निगच्छते for निगद्यते M.

४२ [काव्यादर्श]

अङ्गाङ्गिभाववस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

इत्यलंकारसंसृष्टैर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि तव मुग्धे मुखश्रियम् ।

कोशदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥

[लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

संसृष्टेः भेदान् दर्शयति—अङ्गाङ्गिभावमिति । अङ्गाङ्गिभावेन गौण-

प्रधानभावेन अवस्थानम् अवस्थितिः । तथा सर्वेषां समकक्षता तुल्यबलता

३ अङ्गाङ्गिभावं विना समप्राधान्येन अवस्थानम् इत्यपरा । इति

एवंप्रकारा अलंकारसंसृष्टेः द्वयी गतिः भेदद्वयं लक्षणीयं ज्ञेयम् ।

अत्र परे एकानुप्रवेशे संदिग्धत्वे अङ्गाङ्गित्वे च संसृष्टेः संकरसंज्ञा

६ समकक्षायां तु संसृष्टिसंज्ञा इति आहुः ॥ ३६० ॥

अङ्गाङ्गिभावसंसृष्टिमुदाहरति—आक्षिपन्तीति । हे मुग्धे तव मुखश्रियं

वदनलक्ष्मीम् अरविन्दानि आक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति । आक्षिपधातुरश्रौ-

३ पम्यद्योतकः । तदुक्तं पूर्वम्—आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

उपमायामिमे प्रोक्ताः इति । तथा चात्रोपमालंकारः स च प्रधानः । कोषः

धनराशिः कुङ्कुलश्च दण्डः सामादिषु चतुर्थोपायः नालश्च ताम्यां

६ समग्राणां पूर्णानाम् एषां दुष्करं किम् अस्ति । अत्र श्लेषानुप्राणितहेत्व-

लंकारः उपमाया अङ्गमिति केचित् । श्लेषानुप्राणितार्थान्तरन्यासः

तदङ्गमिति अपरे तदा चतुर्थचरणे न किञ्चिदिह दुष्करम् इति पाठः

९ समीचिनः । अन्यथा एषां कमलानाम् इत्यर्थे कमलानां तत्कर्तृकमुखाक्षे-

पस्य समर्थनं दुर्घटं स्यात् एकस्यैव समर्थ्यसमर्थकत्वायोगात् । तथा-

चात्र श्लेषानुविद्धोर्थान्तरन्यासः उपमाया अङ्गम् उपमा च प्रधाना इति

१२ अङ्गाङ्गिभावसंसृष्टिः ॥ ३६१ ॥

समकक्षतासंसृष्टिमुदाहरति—लिम्पतीति । कृष्णपक्षप्रदोषवर्जनमेतत् ।

ii. 360—समकक्ष्यता for समकक्षता N, R; समलक्ष्यता M; समका-
क्षता D; समवाक्यता V;—भावसंस्थानं for भावावस्थानं R;—
द्वयां गतिं for द्वयी गतिः M.

ii. 361—आक्षिपन्तेरविन्दानि for आक्षिपन्त्यरविन्दानि V; आक्षिप्य-
न्त्यरविन्दानि N;—मुग्धे तव for तव मुग्धे J, P, B,
R, V; प्रिये तव M;—अपि for अस्ति V.

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ ३६२ ॥]

श्लेषः सर्वासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ ३६३ ॥

॥ इति संसृष्टिः ॥

भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।

- तमः अङ्गानि लिम्पतीव । नभः अङ्गनं वर्षतीव । असत्पुरुषसेवेव नीच-
 ३ जनसेवेव दृष्टिः निष्फलतां वस्तुनिरीक्षणासामर्थ्यं वैफल्यं प्राप्ता । अत्र
 पूर्वार्धे उत्प्रेक्षाद्वयम् उत्तरार्धे उपमा । तासां परस्परनिरपेक्षतयाव-
 स्थानात् समकक्षसंसृष्ट्यलंकारः । अयं विभिन्नाश्रयगतः । एकाश्रयगतो
 ६ यथा—कुरवका रवकारणतां ययुः इति । अत्र रवकारवका इति वकार-
 वकार इति च यमकयोः एवम् संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः इत्यत्र
 रूपकानुप्रासयोश्च एकत्र समकक्षतयावस्थानम् । मुखचन्द्रः शोभते इत्यत्र
 ९ साधकबाधकाभावादुपमारूपकयोः एकाश्रयगता संदेहसंसृष्टिः ॥ ३६२ ॥

- श्लेषस्य बह्वलंकारव्याप्तिं कथयति—श्लेष इति । श्लेषः प्रायः सर्वासु
 वक्रोक्तिषु भणतिभङ्गीरूपालंकारेषु श्रियं शोभां पुष्पाति । वक्रोक्तिषु
 ३ इत्युक्त्या तत्समानकक्षां स्वभावोक्तिं स्मृत्वा काव्यवाङ्मयस्य द्वैविध्यं
 निर्दिशति—भिन्नमिति । स्वभावोक्तिः वस्तुस्वरूपवर्णनं वक्रोक्तिश्च सा-
 लंकारवचनम् इति वाङ्मयं काव्यं द्विधा भिन्नम् ॥ ३६३ ॥

अथ सर्वालंकारसंग्राहकं भाविकं लक्षयति—तद्भाविकमिति । प्रबन्धाः
 महाकाव्यनाटकाख्यायिकादयः तद्विषयं तद्गतं गुणं चमत्काराधायकधर्म-

ii. 362 —Extra verse given by P as an illustration of समकक्षसंसृष्टि and B follows him. But there is no Ms. authority for it. The stanza is given in Cb, which probably was P's source for its introduction in the Text. We preserve the stanza so as not to disturb the numbering of the Editio Princeps. For निष्फलतां there is the variant विफलतां.

ii. 364—भाविकं तमिति for भाविकत्वमिति R, Cs, Cb; तं भाविकमिति Ch, V; तद्भाविकमिति P, B.

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्व्वासिद्धि यः स्थितः॥३६४॥

परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

- ३ विशेषं तत् प्रसिद्धं भाविकम् तन्नामालंकारः इति प्राहुः । संज्ञार्थं विशदयति भावः इति । कवेरभिप्रायः भावः । स च भावः काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्यन्तं यः स्थितः तेन चास्यालंकारस्य न केवलं
६ पदवाक्यगतत्वम् अपि तु प्रबन्धगतत्वमपीति बोध्यम् । प्रकाशकाराः—
प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः । तद्भाविकम् । इति लक्षयामासुः । तन्न संज्ञार्थानुगामीति ज्ञेयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयीभूतान् कांश्चित् प्रबन्धधर्मान् कथयति—परस्परोपकारित्वमिति । सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् आधिकारिकेतिवृत्तानि वस्तूनि प्राकर-

- ३ णिकेति वृत्तानि पर्वाणि । तदाह धनंजयः—वस्तु द्विधा । तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः । इति । यथा रामायणे रामसीता-वृत्तान्तः आधिकारिकम् । सुग्रीवविभीषणादिवृत्तान्तः प्रासङ्गिकम् । सर्वेषां तेषां परस्परोपकारित्वं कवेरभिप्रेतनगरसरित्समुद्रादिवर्णनम् अस्तो-
दयपङ्क्तुवर्णनं च परंपरया साक्षाद्वा प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम् ।
तथा व्यर्थानां प्रकृतार्थापरिपोषकाणां विशेषणानाम् अक्रिया अविधानम्
९ अप्रयोग इत्यर्थः । अयं परिकरालंकारः इति प्रकाशकारादयः । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभावोयम् नायमलंकारः इत्याहुः । तथा स्थानानां प्रकृतोपयुक्तानां विषयाणां वर्णना । इयमपि कवेरभिप्रायविषयः । एतेषां
१२ सर्वेषां तद्भाविकं विदुः इति अग्रिमश्लोकस्थपदेन अन्वयः ॥ ३६५ ॥

ii. 364—संस्थितः for यः स्थितः P, B, V; अवस्थितः D;—
काव्येष्वस्य व्यवस्थितिः for काव्येष्व्वासिद्धि यः स्थितः R,
M;—शास्त्रेषु for काव्येषु N.

ii. 365—वस्तुवर्णनम् for वस्तुपर्वणाम् D;—व्यक्तानां for व्यर्थानां
N;—स्थानवर्णनम् for स्थानवर्णना N, D, M;—धर्मणाम्
for पर्वणाम् and सा क्रिया for अक्रिया probably scribal error in Cs.

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तमिदं सर्वमिति तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

॥ इति भाविकम् ॥

यच्च संध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यावर्णितमिदं चेष्टमलंकारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या

संक्षिप्य विस्तरमनन्तमलंक्रियाणाम् ।

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमबलात् वचनोपन्यासानुक्रमसामर्थ्यात् गम्भीरस्यापि गूढस्यापि वस्तुनः अर्थस्य व्यक्तिः अभिव्यक्तिः । इदं सर्वं भावायत्तं कवेरभिप्रायविषयम् इति भावायत्तत्वात् तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

यच्चेति । सन्धयः—मुखप्रतिमुखे गर्भः सावमर्शोऽथ संहतिः । इति पञ्च । तेषामङ्गानि—उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् । इत्यादीनि चतुःषष्टिसंख्याकानि । वृत्तयः—

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

इति नियतस्थानाश्चतस्रः । तासामङ्गानि—नर्मतत्स्फूर्जतत्स्फोटतद्गर्भैश्चतुरङ्गिका । इत्यादीनि षोडश । लक्षणानि भूषणाक्षरसंघातादीनि षट्त्रिंशत् । आदिना नाट्यालंकारदीनां ग्रहणम् । एतत् सर्वमागमान्तरे भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रे व्यावर्णितम् विस्तारेण कथितम् । तदिदं सर्वं नः अलंकारतयैवेष्टम् । तत्र केषांचित् स्वभावाख्यानादौ अन्तर्भावः केषांचित् भाविके इति यथायथं विषयानुरोधेन ज्ञातव्यम् ॥ ३६७ ॥

अलंकाराणां विस्तारं निवेदयन्नुपसंहरति—पन्थाः स एष इति । अलंक्रियाणां एतावत्पर्यन्तं विवृतानां स्वभावाख्यानाद्यलंकाराणाम् अनन्तं मर्यादाशून्यं विस्तरं प्रभेदविस्तारं संहृत्य कात्स्न्येन वक्तुमशक्यतया संक्षेपेण प्रकटभेदं संगृह्य परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन स एष पन्थाः विवृतः

ii. 396—गभीरस्य for गम्भीरस्य M;—इतीदं भाषिकं for इति तद्भाषिकं M.

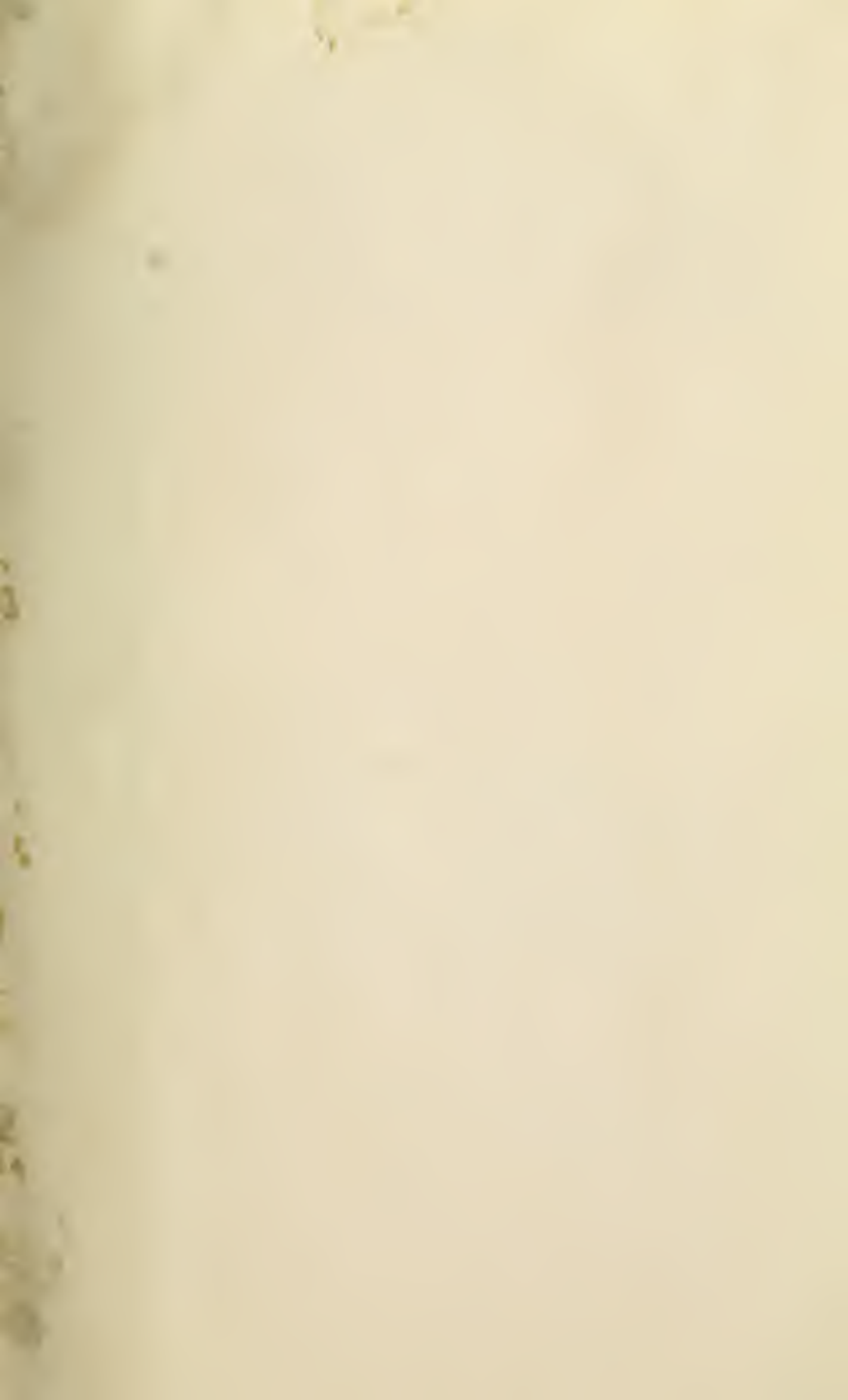
ii. 368—एव for एष B, N;—संहृत्य for संक्षिप्य P, J, B.

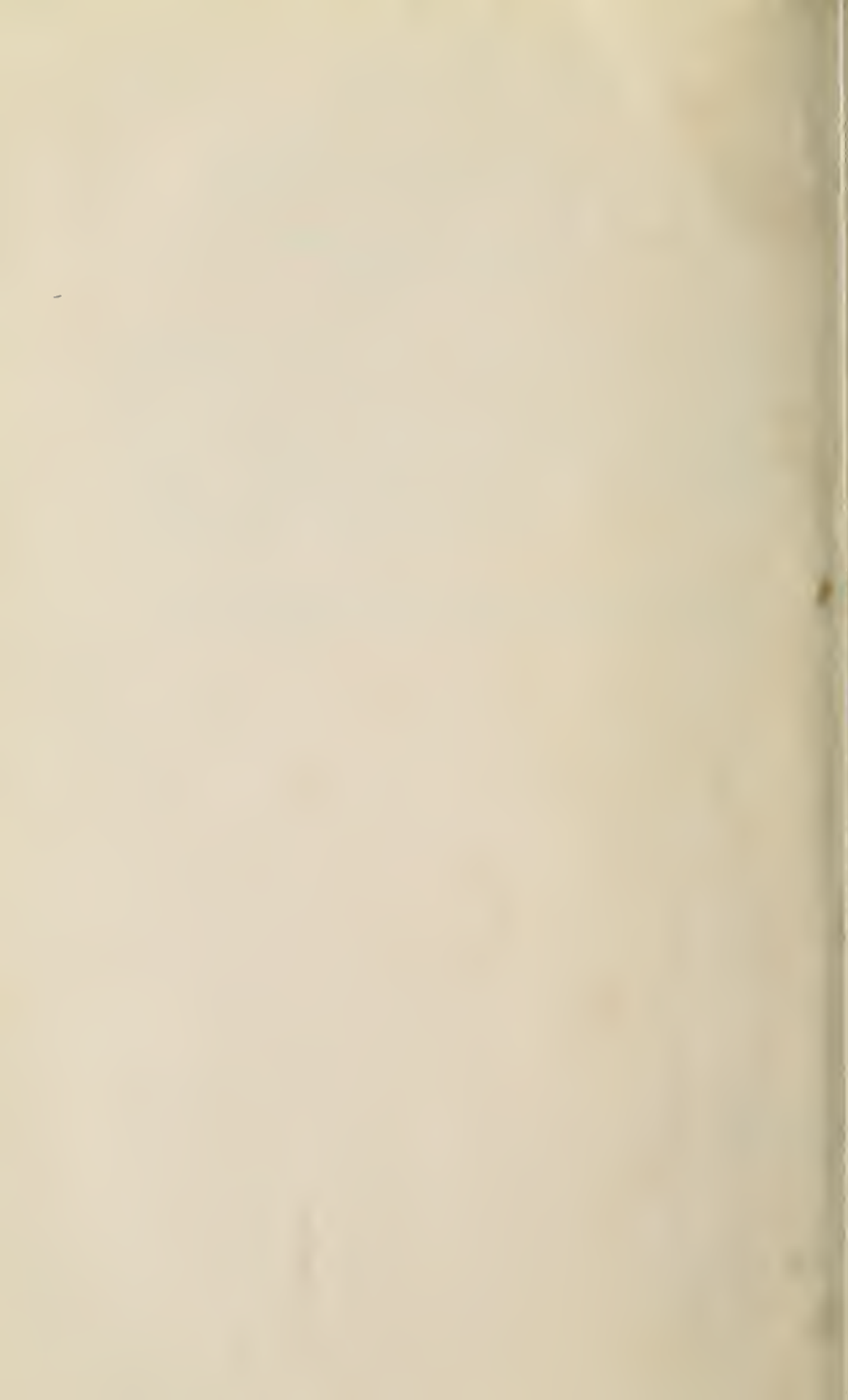
वाचामतीत्य विषयं परिवर्तमाना-
नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शेर्थालंकारविभागो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलंकारमार्गो दर्शित इत्यर्थः । अनेन मार्गेण सतताभ्यासे कृते सो-
६ भ्यास एव अन्यान् प्रभेदान् दर्शयिष्यतीति कथयति—वाचामिति ।
वाचां विषयम् अतीत्य परिवर्तमानान् वागगोचरत्वेन कथयितुमशक्यान्
इत्यर्थः । एतादृशान् विशेषान् अलंकारप्रभेदान् विवरीतुं विशदीकर्तुम्
१ अभ्यास एव काव्याभ्यास एव अलं समर्थः । पुनः पुनरालोचनेन ते
ज्ञातव्या इत्यर्थः । इति शम् ॥ ३६८ ॥

॥ इति काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाव्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK
2916
D35
1920
v.2
pt.1

Dandin
Dandin's Kavyadarsa

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 18 11 09 006 5